

Vallanvaihto suomalaissilmin

*Suomen ulkoasiainministeriön analyysit Baltian
itsenäistymiskehityksestä 1986–1991*

Ilmar Valter Aleksis Metsalo

Helsingin yliopisto

Valtiotieteellinen tiedekunta

Poliittinen historia

Pro gradu -tutkielma

Joulukuu 2016

HELSINGIN YLIOPISTO
HELSINGFORS UNIVERSITET
UNIVERSITY OF HELSINKI

Tiedekunta/Osasto – Fakultet/Sektion – Faculty Valtiotieteellinen tiedekunta		Laitos – Institution – Department Politiikan ja talouden tutkimuksen laitos	
Tekijä – Författare – Author Ilmar Valter Aleksis Metsalo			
Työn nimi – Arbetets titel – Title Vallanvaihto suomalaissilmin. Suomen ulkoasiainministeriön analyysit Baltian itsenäistymiskehityksestä 1986–1991			
Oppiaine – Läroämne – Subject Poliittinen historia			
Työn laji – Arbetets art – Level Pro gradu	Aika – Datum – Month and year Joulukuu 2016	Sivumäärä – Sidoantal – Number of pages 126	
Tiivistelmä – Referat – Abstract <p>Tämä tutkimus vastaa seuraavaan tutkimuskysymykseen: <i>mitä analyysejä Suomen ulkoasiainministeriö esitti Baltian itsenäisyyden palauttamiseen johtaneesta kehityksestä vuosina 1986–1991?</i> Tutkimuksen rajaus kattaa kehityksen Tšernobylin ydinvoimalaonnettomuuden jälkeen 1986 ympäristöliikkeen puitteissa Baltiassa syntyneestä kansallisesta liikehinnästä elokuun 1991 vallankaappausyritykseen ja Baltian maiden itsenäisyyden palauttamiseen. Tutkimus valaisee osaltaan sitä tilannekuvaa, jonka pohjalta Suomen ulkopoliittikkaa johdettiin Neuvostoliiton viimeisinä vuosina. Baltian tilanne muodostui Suomen kannalta keskeiseksi ulkopoliittiseksi kysymykseksi kylmän sodan lopussa. Baltian tasavalloissa oli Mihail Gorbatšovin uudistuspolitiikan myötä alkanut merkittävä kansallinen liikehdintä, joka 1990-luvun taitteessa tähtäsi yhä avoimemmin valtiolliseen itsenäisyyteen.</p> <p>Tutkimus perustuu ulkoministeriön arkiston 25 vuoden ajan salaisiin arkistolähteisiin, joista vuoden 1991 aineisto on vapautunut tutkimuskäyttöön alkuvuodesta 2016. Tutkimuksen metodina on historian tutkimukselle tyypillinen lähdekirjallinen sisältöanalyysi, joka soveltuu etenkin aiemmin akateemisessa tutkimuksessa käsittelemättömän arkistomateriaalin tutkimiseen. Ulkoministeriön arkistossa keskeisimpänä lähteenä on Baltiaa koskeva raportointi sekä vuoden 1991 osalta Moskovan poliittisten raporttien R-sarja. Arkistomateriaalin lisäksi keskeisten aikaistoimijoiden haastattelut ovat tarjonneet merkittävää taustatietoa tutkimuksen kannalta.</p> <p>Tutkimus osoittaa, että Suomen ulkoministeriön raportointi keskittyi tutkimusajanjakson aikana Viroon. Liettua ja vähemmissä määrin Latvia tulevat säännöllisen raportoinnin piiriin vasta vuonna 1990. Niiden merkitys kasvoi erityisesti tammikuun 1991 väkivaltaisuuksien myötä. Ympäristöliikkeiden kansallispoliittinen rooli nousee raportoinnissa esille varhaisessa vaiheessa. Itsemääräämisen laajentamiskäsitteitä sekä Moskovan reaktioita niihin seurattiin aktiivisesti. Vuoden 1990 aikana Baltian maiden ja Neuvostoliiton keskusjohdon välinen konflikti alkoi käydä ilmeiseksi. Tilanne kärjistyi väkivaltaisesti Vilnassa ja Riiassa seuraavan vuoden tammikuussa. Ulkoministeriössä jäätynyttä konfliktiä pidettiin kevään aikana todennäköisimpänä skenaariona, mutta analyyseistä välittyi pelko tilanteen kärjistyisestä. Pidettiin täysin mahdollisena, että keskusjohto pyrki järjestämään provokaatioita, joilla oikeutettaisiin sotilaalliset toimet Baltiassa. Vasta vallankaappausyritys elokuussa 1991 laukaisi tilanteen, ja Baltian tasavallat palauttivat itsenäisyytensä.</p> <p>Baltian itsenäistymiskehitys oli Suomen kannalta merkittävä osa Neuvostoliiton hajoamiskehitystä. Tutkimus tarjoaa uutta tietoa Suomen ulkopoliittisen päätöksenteon taustalla vaikuttaneista analyyseistä. Baltian maat nähtiin ulkoministeriössä Moskovan kannalta <i>perestroikan</i> koekenttänä. Toisaalta itsenäisyyttä ajavien ryhmien ja Neuvostoliitossa nousseiden vanhoillisten voimien välisen jännitteen pelättiin kärjistämään tilannetta väkivaltaiseksi. Maantieteellinen läheisyys ja tiiviit yhteydet Viroon merkitsivät sitä, ettei Suomi voisi pysytellä mahdollisen kriisin ulkopuolella. Väkivaltainen kurinpalautus Baltiassa säilyi realistisena vaihtoehtona aina elokuun 1991 vallankaappausyritykseen asti. Neuvostoliiton jopa ydinasein käytävän sisällissodan mahdollisuutta pohdittiin vielä loppuvuodesta.</p>			
Avainsanat – Nyckelord – Keywords Ulkopoliittikka, kylmä sota, Neuvostoliitto, Baltia			

Sisällysluettelo

LYHENTEET	4
1 JOHDANTO	5
1.1 TUTKIMUKSEN ESITTELY	5
1.2 AIKAISEMPI TUTKIMUS JA LÄHDEKIRJALLISUUS	8
1.3 TUTKIMUKSEN LÄHTÖKOHDAT	11
1.3.1 <i>Metodit ja lähdemateriaali</i>	11
1.3.2 <i>Baltia ulkoministeriön raportoinnissa</i>	14
2 BALTIA JA SUOMI KYLMÄN SODAN LOPUSSA	18
2.1 NEUVOSTOLIITON LOPPU JA SUOMI	18
2.2 BALTIAN ITSENÄISTYMISEKEHITYS	23
2.3 SUHTEET SUOMENLAHDEN YLI KYLMÄN SODAN AIKANA	31
2.4 SUOMEN ULKOASIAINHALLINTO BALTIASSA	35
3 KANSALLISEN LIIKEHDINNÄN SYNTY	38
3.1 YMPÄRISTÖKYSYMYKSISTÄ KANSANLIIKKEIKSI	38
3.2 KALENTERIMIENENOSOITUKSET	40
3.3 YHTEENVETO: KANSALLISEN LIIKEHDINNÄN SYNTY	43
4 ITSEMÄÄRÄÄMISPYRKIMYSTEN NOUSU	45
4.1 KANSANRINTAMIEN PERUSTAMINEN	45
4.2 IRTI MOSKOVAN KONTROLLISTA	46
4.3 HISTORIA JA KANSALLISET KYSYMYKSET	53
4.4 SUOMEN JA BALTIAN SUHTEET	58
4.5 YHTEENVETO: POLIITTINEN MURROS BALTIASSA	61
5 TAVOITTEEKSI ITSENÄISYYS	63
5.1 KÄDENVÄÄNTÖ KESKUSJOHDON KANSSA	63
5.2 NEUVOTTELUT MOSKOVAN KANSSA	71
5.3 TILANTEEN KANSAINVÄLISTÄMINEN JA YHTEYDET VENÄJÄÄN	76
5.4 TASAVALTOJEN SISÄINEN KEHITYS	78
5.5 YHTEENVETO: SUOMEN ULKOMINISTERIÖ BALTIAN MUUTOKSEN EDESSÄ	82
6 TILANNE KIRISTYY	85
6.1 VANHOILLISTEN VALTAANNOUSU	85
6.2 VÄKIVALTA KÄRJISTYY	88
6.3 JÄÄTYNYT KONFLIKTI?	100
6.4 VALLANKAAPPAAUSYRITYS JA ITSENÄISYYDEN PALAUTTAMINEN	112
6.5 YHTEENVETO: SUOMEN ULKOPOLITIIKAN KÄÄNNEKOHTA	117
JOHTOPÄÄTÖKSET	120
LÄHTEET	124

Lyhenteet

EFTA	Euroopan vapaakauppajärjestö
EKP	Viron kommunistinen puolue
Etyk	Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökonferenssi
EY	Euroopan yhteisö
KGB	Neuvostoliiton valtiollinen turvallisuuspoliisi
MID	Neuvostoliiton ulkoministeriö
MVD	Neuvostoliiton sisäministeriö
NKP	Neuvostoliiton kommunistinen puolue
SKDL	Suomen Kansan Demokraattinen Liitto
SNT	Sosialistinen neuvostotasavalta ¹
YK	Yhdistyneet kansakunnat

---

¹ Käytän tutkimuksessani esimerkiksi käsitteitä Viron neuvostotasavalta, Neuvosto-Viro ja Viro, mutta virallisesti Baltian neuvostotasavaltojen nimet olivat Viron SNT, Latvian SNT ja Liettuan SNT.

1 Johdanto

1.1 Tutkimuksen esittely

Kun Neuvostoliitto katosi, järjestivät ne [Baltian maat] kansanäänestyksensä ja saivat ”lähteä rauhassa”, kukaan ei uhannut heitä. Ei ollut pyrkimyksiä säilyttää Baltiaa väkivalloin [osana Neuvostoliittoa], vaikka tästä kysymyksestä oli erilaisia näkemyksiä. Tästä ei kukaan ole nähnyt tai kuullut mitään kiitollisuutta.²

Venäjän federaation ulkoministeri Sergei Lavrov
huhtikuussa 2016

Venäjän federaation ulkoministeri Sergei Lavrov puhui 25 vuotta Baltian maiden itsenäisyyden palauttamisen jälkeen siitä, kuinka Moskova antoi Baltian maiden erota rauhassa ilman uhkailua tai pyrkimyksiä väkisin pitää tasavaltoja osana Neuvostoliittoa. Vuonna 2015 Venäjän syyttäjänvirasto alkoi tutkia, oliko presidentti Boris Jeltsinin Baltian maiden itsenäisyyden tunnustaminen elokuussa 1991 lainvoimainen.³ Näistä tapahtumista ilmenee, että Baltian itsenäistymiskehityksen ja Neuvostoliiton hajoamisen tulkinta on Vladimir Putinin johtaman Venäjän ulkopolitiikan väline. Kylmän sodan lopun tutkiminen on siis ajankohtaista myös nykytilanteen valossa. Baltian tapahtumista 1990-luvun alussa on tehty akateemista tutkimusta, mutta arkistolähteiden salausaikojen vuoksi se on perustunut pitkälti julkisiin lähteisiin.

Tutkin pro gradussani Suomen ulkoministeriön analyysejä Baltian itsenäistymiskehityksestä vuoden 1986 ympäristöliikkeiden synnystä Neuvostoliiton elokuun 1991 vallankaappausyritykseen, jonka myötä tasavallat palauttivat itsenäisyytensä. Jaan ajanjakson kronologisesti neljään osaan, joista ensimmäinen kattaa kansallisen liikehdinnän nousun vuodesta 1986 kevääseen 1988. Toinen osa kuvaa kansanrintamien syntymistä ja Moskovan kontrollista vapautumisen pyrkimyksiä kevästä 1988 alkaen. Kolmas osa käsittelee itsenäistymispyrkimysten muodostumista

---

² Winiarski, Michael: ”Om Sverige går med i Nato kommer vi att vidta nödvändiga åtgärder”. Dagens Nyheter, 28.4.2016. Käännös tekijän. <<http://fokus.dn.se/lavrov/>> (viitattu 4.10.2016).

³ BBC News, 30.6.2015 <<http://www.bbc.com/news/world-europe-33325842>> (viitattu 10.12.2016).

loppuvuodesta 1989 alkaen ja neljäs Neuvostoliiton vanhoillisten voimien kurinpalautusta loppuvuodesta 1990 itsenäisyyden palauttamiseen saakka. Jako perustuu Baltian itsenäistymiskehityksen käännekohtiin, jotka ovat myöhemmän tutkimuksen lisäksi hahmotettavissa jossain määrin myös arkistolähteistä. Tutkimusajanjakson aikana Itä-Euroopan valtiot luopuivat kommunismista ja kylmä sota päättyi. Baltian kysymys säilyi ratkaisemattomana, ja muodosti taloudellisesti länteen integroituvan Suomen kannalta ulkopoliittisen haasteen aina elokuun 1991 vallankaappausyrityksen kaatumiseen saakka.

Ulkoministeriön raportit ja muistiot Baltian tilanteesta ovat aikalaisnäkemyksiä ja perustuvat rajallisen tiedon valossa tehtyihin analyysiin. Pysin tutkimuksessa esittämään, millaisten arvioiden pohjalta Suomen ulkoasiainministeriö analysoi Baltian itsenäistymiskehitystä. Vaikka Suomen poliittisella johdolla oli useita informaatiokanavia, ulkoministeriön raporteilla oli keskeinen merkitys myös maan ulkopoliittisen päätöksenteon kannalta. On toki syytä huomata, että termi itsenäistymiskehitys on jälkiviisauden tuotos, ja aikalaiset tarkastelivat kehitystä ilman tietoa elokuun 1991 yllättävistä tapahtumista. Vastaan arkistomateriaalin pohjalta tutkimuskysymykseeni: *mitä analyysjä Suomen ulkoasiainministeriö esitti Baltian itsenäisyyden palauttamiseen johtaneesta kehityksestä vuosina 1986–1991?*

Tutkimus perustuu 25 vuoden ajaksi salattuun ulkoministeriön arkistomateriaaliin, joka vuoden 1991 osalta on avattu tutkimuskäyttöön tammikuussa 2016. Tutkimuksen pyrkimyksenä ei ole arvioida ulkoministeriön ennusteiden toteutumista, vaan selvittää aikalaisen näkemyksiä tilanteen mahdollisesta kehittymisestä. Tämä puolestaan valaisee, minkälaisen tiedon pohjalta Suomen ulkopoliittinen johto toimi. Suomen ja Viron poliittisista suhteista vuosina 1988–1991 väitellyt Heikki Rausmaa esittää, että ulkoministeriön tilannearviot ja niiden pohjalta pidetyt neuvottelut muodostivat pohjan Suomen Viron-politiikalle.⁴

Maantieteellisen läheisyyden ja kulttuurillisen taustan vuoksi erityisesti Viro koettiin tärkeänä, ja tasavallan itsemääräämispyrkimyksiä tuettiin Suomesta käsin. Baltia sai

---

⁴ Rausmaa, Heikki: ”Kyllä kulttuurin nimissä voi harrastella aika paljon”. *Suomen ja Viron poliittiset suhteet keväästä 1988 diplomaattisuhteiden solmimiseen elokuussa 1991*. Historiallisia tutkimuksia Helsingin yliopistosta XXX 2013.

osakseen laajaa sympatiaa niin julkisessa keskustelussa kuin esimerkiksi poliittisten puolueiden taholta.⁵ Toisaalta presidentti Mauno Koivistolle presidentti Gorbatšovin uudistuspolitiikan tukeminen oli ensisijaista, ja varsinkin 1990-luvun alussa Baltian maiden kehityksen nähtiin vaarantavan Gorbatšovin aseman. Tämä loi Suomen politiikkaan kiinnostavan ristiriidan, joka heijastui myös suhteisiin Suomenlahden yli. Max Jakobson kuvaa tilannetta näin:

”[M]e *halusimme* uskoa Gorbatšovin menestykseen, koska oletimme, että vaihtoehtona voisi olla vain paluu stalinistiseen komentoon, kun taas virolaiset *halusivat* uskoa Gorbatšovin epäonnistumiseen ja Neuvostoliiton hajoamiseen, koska vain sen kautta Viro voisi saada takaisin valtiollisen itsenäisyytensä.”⁶

Ulkoministeriön analyysit Baltian tilanteesta 1986–1991 antavat kiinnostavan ja aikaisemmin tutkimattoman näkökulman tapahtumiin, jotka muodostuivat Viron, Latvian ja Liettuan itsenäisyyden palauttamiseen johtavaksi kehitykseksi. Läheiset yhteydet mahdollistivat aktiiviset tapaamiset Baltian maiden johdon kanssa. Ulkoministeriön resurssit olivat sen verran rajalliset, että arviot muuttuvasta tilanteesta teki lopulta melko pieni ryhmä. Analyysit olivat luonnollisesti keskeinen osa Suomen ulkopoliittisen johdon päätöksenteon tueksi tehtyä tiedonhankintaa. Baltian itsenäistymiskehitystä seurattiin myös muun muassa pääesikunnan tiedusteluosastolla⁷ sekä etenkin vuodesta 1990 alkaen suojelupoliisissa⁸. Puolueista erityisesti SKDL toimitti presidentti Koivistolle tietoa Viron tapahtumista⁹. Myös ulkomaisten televisiolähetysten seuraaminen oli maan ulkopoliittiselle johdolle ilmeisen merkittävä informaatiokanava, mikä kertonee myös suomalaisen ulkopoliittisen analyysin puutteellisuudesta.¹⁰

---

⁵ FT Heikki Rausmaa on käsitellyt aihetta kattavasti väitöskirjassaan. Rausmaa (2013).

⁶ Jakobson, Max: *Tilinpäätös*. Otava 2003, 315.

⁷ *Puolustusvoimat sai tietonsa Neuvostoliiton tilanteesta pääosin kuuntelutiedustelulla, sotilasiasiamiesverkoston kautta sekä henkilökohtaisten kontaktien avulla*. Gustav Hägglund Reimag-muistitietoseminaarissa 21.10.2015; Haastattelu: Markus Lyra, 19.9.2016.

⁸ Rentola, Kimmo: *Suojelupoliisi kylmässä sodassa 1949-1991*. Teoksesta *Ratakatu 12. Suojelupoliisi 1949-2009*. Toim. Matti Simola. WSOY 2009, 187.

⁹ Rausmaa (2013), 60.

¹⁰ Aho, Esko: *Pääministeri*. Otava 1998, 65-66; Jaakko Kalela Reimag-muistitietoseminaarissa 21.10.2015.

1.2 Aikaisempi tutkimus ja lähdekirjallisuus

Suomen ulkoasiainhallinnon poliittiset analyysit Baltian itsenäistymiskehityksestä asettuvat Suomen kylmän sodan ajan ulkopoliitiikan tutkimuksen raameihin. Suomen ulkopoliitikasta toisen maailmansodan jälkeen on kirjoitettu runsaasti. Baltia on auttamatta sivuosassa idänsuhteita käsittelevässä tutkimuksessa – olihan alueen poliittinen painoarvo vähäinen jopa Suomen kannalta lähes kylmän sodan loppuvuosiin saakka¹¹.

Keskeisin teos Suomen kylmän sodan loppuvuosien Baltian-politiikan kannalta on Heikki Rausmaan väitöskirja *”Kyllä kulttuurin nimissä voi harrastella aika paljon”*. Suomen ja Viron poliittiset suhteet keväästä 1988 diplomaattisuhteiden solmimiseen elokuussa 1991. Vuonna 2013 ilmestyneessä väitöskirjassa on perattu Suomen julkishallinnon Virolle antamaa poliittista ja taloudellista apua – paikoitellen jopa puhelinliittymän ja kopiokoneen tarkkuudella. Rausmaa toteaa, ettei tutkimusta Viron ja Suomen suhteista diplomaattisuhteiden palauttamista edeltäviltä vuosilta käytännössä ole ennen julkaistu. *”Kyllä kulttuurin nimissä voi harrastella aika paljon”* on kattava ja yksityiskohtainen teos Suomen ja Viron poliittisista suhteista itsenäistymiskehityksen ajalta. Rausmaan väitöskirja pohjaa pitkälti julkiseen materiaaliin, kuten eduskunnan valtiopäiväasiakirjoihin. Kokonaiskuvaa peiteltyyn ja julkisuudessa vähäteltyyn Viron avustamiseen Rausmaa on saanut käydessään läpi puolueiden pää-äänenkannattajat ja perehtyessään myös Viron paikoin puutteellisiin arkistoihin tutkimusajanjakson ajalta. Rausmaan arkistotyöstä Virossa on ollut apua tätä tutkimusta tehdessä. Hän on myös haastatellut viittäkymmentä ajan vaikuttajaa Suomenlahden molemmin puolin.¹² Tämän tutkimuksen rajauksen kannalta Rausmaan väitöskirja on keskeinen teos, sillä ulkoasiainhallinnon raportit Baltian itsenäistymiskehityksestä on 25 vuoden salauksen vuoksi rajattu täysin sen ulkopuolelle. Rausmaa ei näin ollen hyödynnä Suomen ja Viron poliittisten suhteiden kannalta keskeisimpiä arkistolähteitä.

Moni kylmän sodan loppua käsittelevä yleisteos sivuaa Suomen suhtautumista Baltian kehitykseen. Ulkoasiainministeriön poliittisen osaston päällikkönä työskennelleen Jaakko Blombergin *Vakauden kaipuu. Kylmän sodan loppu ja Suomi* vuodelta 2011 on

---

¹¹ Rausmaa (2013), 20-22.

¹² Sama, 10-14, 237-238.

merkittävä kuvaus Suomen kylmän sodan lopun ulkopoliitikasta. Blomberg kuvaa teoksessaan tilanteen kehittymistä vuosikymmenen vaihteessa sekä Suomen poliittisen linjan muototutumista vallitsevaan tilanteeseen sopivaksi. *Vakauden kaipuu* pohjautuu julkaistujen lähteiden lisäksi myös Blombergin työnsä puolesta laatimiin muistiinpanoihin tapahtuneesta. Asemansa puolesta Blomberg tarjoaa kiinnostavan näkökulman myös ulkoasiainhallinnon näkemyksiin, vaikka kyseessä ei olekaan muistelmateos ja Blomberg kiistää julkaisevansa mitään uutta tietoa¹³. Teoksen painoarvoa lisää se, että Jaakko Blomberg oli presidentin kansliapäällikkö Jaakko Kalelan ohella merkittävässä asemassa Koiviston ulkopoliittikan muotoilijoina¹⁴.

Useassa tutkimuksessa keskeisenä lähdeveoksena on presidentti Mauno Koiviston muistelmateos *Historian tekijät. Kaksi kautta II* vuodelta 1995, osin arkistomateriaalien salausaikojen vuoksi. Koivisto myös kiistatta johti Suomen ulkopoliittikkaa tutkimusajanjakson aikana. *Historian tekijät* avaa sekä Koiviston ulkopoliittista ajattelua että suhtautumista tutkimuksen kannalta keskeisiin tapahtumiin. Vaikka esimerkiksi tohtori Alpo Rusi epäilee Koivistoa ”jälkijärkeilystä”¹⁵, on *Historian tekijät* siitä huolimatta keskeinen Koiviston poliittista ajattelua avaava teos.

Professori Osmo Apunen on käsitellyt presidentti Koiviston ulkopoliittisia teesejä teoksessaan *Linjamiehet. Paasikivi-seuran historia*. Suomen kansainvälistä asemaa ulko- ja turvallisuuspolitiikan tutkimuksen ja aiheesta käydyn keskustelun näkökulmasta Apunen käsittelee vuonna 2012 ilmestyneessä Ulkopoliittisen instituutin historiateoksessa *Silmän politiikkaa. Ulkopoliittinen instituutti 1961-2006*. Apunen sivuaa Baltian itsenäistymiskehitystä, mutta käytännössä pitkälti aikaisemman tutkimuksen ja Koiviston muistelmateoksen *Historian tekijät* pohjalta. Tutkimuksen kannalta teos tuo mielenkiintoisia näkökulmia Suomen ulkopoliittikkaa käsittelevään julkiseen keskusteluun, johon väriä Neuvostoliiton viimeisinä vuosina toi yhä monipuolisemmaksi ja avoimemmaksi yltävä näkemyksien esittäminen¹⁶. Kuvan suomalaisesta ulkopoliittisesta keskustelusta antavat myös tutkimusajanjaksona

---

¹³ Blomberg, Jaakko: *Vakauden kaipuu. Kylmän sodan loppu ja Suomi*. WSOY 2011, 9-12.

¹⁴ Seppinen, Jukka: *Mahdottomasta mahdollinen. Suomen tie Euroopan unioniin*. Gummerus 2001, 662.

¹⁵ Rusi, Alpo: *Mariankadun puolelta*. Otavan Kirjapaino Oy 2000, 29.

¹⁶ *Esimerkkinä ulko- ja turvallisuuspoliittisesta keskustelusta tutkimusajanjaksona 1986-1991* Apunen, Osmo: *Silmän politiikkaa. Ulkopoliittinen instituutti 1961-2006*. Otavan Kirjapaino Oy 2012, 141-156, 177-179.

ilmestyneet *Ulkopolitiikka*-lehdet, joissa Baltia tosin jää Neuvostoliiton ja Itä-Euroopan yleisen kehityksen jalkoihin.

Jorma Kallenautio tarjoaa yleiskatsauksen Suomen kylmän sodan ajan ulkopolitiikasta kirjassaan *Suomi kylmän rauhan maailmassa*. Jukka Seppisen *Mahdottomasta mahdollinen. Suomen tie Euroopan unioniin* käsittelee Suomen läntistä integraatiota toisen maailmansodan jälkeisestä ajasta Euroopan unionin jäsenyyteen saakka. Teos on yleiskuvaus Suomen ulkopolitiikan linjoista ja pidemmistä kehityskaarista. Juhani Suomi käsittelee Suomen ja Neuvostoliiton suhteita teoksessaan *Suomi, Neuvostoliitto ja YYA-sopimus*. Diplomaatti ja ministeri Max Jakobson käsittelee Suomen ulkopolitiikkaa 1970-luvun alkupuolelta EU-jäsenyyteen asti *Tilinpäätös*-kirjassaan. Viron historiaan ja itsenäistymiskehitykseen Jakobson paneutuu kokonaisen luvun verran. Ulkoministeriön poliittisen osaston tutkimusyksikön päällikkönä tutkimusajanjakson aikana työskennellyt Alpo Rusi käsittelee Suomen ulkopolitiikkaa ja Baltian itsenäistymiskehitystä muun muassa kirjoissaan *Vasemmalta ohi. Kamppailu Suomen ulkopoliittisesta johtajuudesta rautaesiripun varjossa 1945-1990* ja *Mariankadun puolelta*. Esko Aho sivuaa Suomen ulkopoliittisen johdon toimintaa Baltian itsenäistymisen aikaan kirjassaan *Pääministeri*, vaikka pääpaino teoksessa onkin sisäpolitiikalla. Viron pääministerinä toiminut Edgar Savisaar kuvaa vuosien 1990 ja 1991 tapahtumia yksityiskohtaisella tarkkuudella kirjassa *Peaminister*. Mihail Gorbatšov tuo oman tulkintansa Baltian itsenäistymiskehitykseen muistelmateoksessaan *Näin sen muistan*.

Tutkimuksen kannalta on tärkeä hahmottaa Suomen ja Viron yhteyksiä kylmän sodan aikana. Konkreettisesti ulkoministeriön toimintaan Virossa keskittyy Suomen Tallinnan suurlähetystön historiaa käsittelevä Jussi Pekkarisen *Kohtu 4*. Suomen asemaa kylmän sodan aikana Neuvosto-Viron kommunistisen puolueen ja KGB:n silmin valottaa Mati Grafín ja Heikki Roiko-Jokelan *Vaarallinen Suomi. Suomi Eestin kommunistisen puolueen ja Neuvosto-Viron KGB:n silmin* vuodelta 2004. Teoksessa nousee esille virolainen näkökulma presidentti Koiviston huolelle siitä, että Suomen valtion reaktiot Baltian itsenäistymiskehittymiseen voivat konkreettisesti vaikuttaa tapahtumiin

Neuvosto-Virossa. Suomalaista mediaa seurattiin tasavallassa aktiivisesti, ja myös KGB arvioi sen vaikuttavan tunnelmiin Virossa.¹⁷

Neuvostomiehityksen aikaa ja itsenäistymisliikkeiden syntyä Baltiassa käsittelevät muun muassa Andres Kasekamp yleisteoksessaan *A History of the Baltic States* vuodelta 2010 sekä Mati Graf Viron lisäksi melko paljon myös Latviaa ja Liettuaa sivuavassa teoksessaan *Impeeriumi löpp ja Eesti taasiseseisvumine 1988–1991*. Seppo Zetterbergin *Viron historia* on laaja yleisesitys etelänaapurin historiasta esihistoriallisesta ajasta aina 2000-luvulle. Tarkemmin Baltian itsenäistymiskehitykseen keskittyy Walter C. Clemens Jr. jo vuonna 1991 ilmestyneessä teoksessaan *Baltic Independence and Russian Empire*. Routledgen julkaisemassa artikkelikokoelmassa *Europe and the End of the Cold War* käsitellään muun muassa Neuvostoliiton asevoimien vetäytymistä Itä-Euroopasta sekä kansainvälisiä reaktioita Baltian tilanteeseen.

1.3 Tutkimuksen lähtökohdat

1.3.1 Metodit ja lähdemateriaali

Tutkimus perustuu ulkoasiainministeriön arkiston Baltiaa koskevaan raportointiin vuosina 1986–1991. Vuoden 1991 osalta olen käynyt läpi myös Moskovan poliittisten raporttien R-sarjan. Baltiaa koskeva raportointi Suomen Neuvostoliiton ulkopuolisista ulkomaanedustustoista on tutkimuskysymysten kannalta vähäisessä roolissa, sillä pääpaino niissä on kohdemaansa lehdistöseurannalla, ei niinkään Baltian tilanteista tehdyillä analyyseillä. Kuitenkin esimerkiksi Washingtonin, Lontoon, Pariisin ja Bonnin edustustojen raportit kohdemaan Baltian-politiikasta on otettava huomioon kyseisten valtioiden vaikutusvallan vuoksi. Suomen kannalta myös Pohjoismaiden, erityisesti Tukholman suhtautuminen Baltian kysymykseen oli kiinnostavaa.

Lähdeaineisto – yli 70 mappia, joista valtaosa vuosilta 1990 ja 1991 – on sisällöltään monipuolista.¹⁸ Tutkimuksen kannalta mielenkiintoisimmat analyysit ovat pieni osa

---

¹⁷ Apunen, Osmo: *Linjamiehet. Paasikivi-seuran historia*. Otava 2005, 362-365.

koko materiaalia, jossa lehdistöseurannalla ja kokousmuistioilla on sivumäärällisesti suurin rooli. Baltiaa koskeva aineisto pitää sisällään myös protokollallista materiaalia esimerkiksi vierailuvaihdon järjestämistä koskien. Itsemääräämispyrkimysten kasvamisen myötä lähdeaineiston luonne muuttuu, ja etenkin vuodesta 1989 alkaen balttien tavoitteet ovat tulleet selväksi. Mitään selkeää käännettä raportoinnin sisällössä ei ole havaittavissa, vaan muutos näkyy ennen muuta niiden määrän kasvussa. Koska ulkoministeriön raporteista välittyy paikoin nykytietämyksestä poikkeava kuva tapahtuneesta, käsittelen selvyyden vuoksi Baltian itsenäistymiskehityksestä tehtyä aikaisempaa tutkimusta tavallista yksityiskohtaisemmin tutkimukseni toisessa luvussa.

Arkistomateriaali antaa yleiskuvan siitä, mitä Suomen ulkoministeriö kulloinkin piti huomionarvoisena ja tärkeänä Baltian tilanteessa. Suurin osa raportoinnista käsittelee yksittäistä ajankohtaista asiaa, laajemmat analyysit ovat harvemmassa. Tämä voi johtua siitä, että tilanteen kehitystä on analysoitu esimerkiksi keskusteluissa myös niin, ettei materiaalia ole koottu asiakirjamuotoon ja talletettu arkistoon. Arkistomateriaali ei näin ollen suoraan anna kuvaa ulkoasiainhallinnossa tai Suomen ulkopoliittisessa johdossa vallinneesta tilannekuvasta vuosina 1986–1991. Aineisto sisältää kuitenkin kattavasti ne informaation palaset, joista ulkoministeriössä Baltian itsenäistymiskehityksestä muodostettu tilannekuva pääosin rakentui. On kuitenkin huomionarvoista, ettei raporteille Katajanokalla annettu painoarvo tai niiden tuoma lisäarvo poliittiselle päätöksenteolle välity arkistomateriaalista. Raportit antavat kuvan ulkoministeriön rajallisilla resursseilla seuratuista asioista, mutta eivät suoraan siitä, mitä tapahtumia pidettiin erityisen tärkeinä ja mitä vain jollain tavalla huomionarvoisina.

Monessa suhteessa ja etenkin Moskovasta lähetetyissä raporteissa kolme neuvostotasavaltaa niputetaan yhdeksi ryhmäksi ja niitä käsitellään ”Baltian maina”. Tämä antaa viitteitä siitä, että Neuvostoliiton keskuslehdistö ja jossain määrin myös johto käsitteli Baltian maita yhtenä kokonaisuutena. Baltian maiden itsenäisyyden palauttamiseen johtaneen kehityksen tasavaltakohtaisia eroja on käsitelty aikaisemmissa tutkimuksissa. Lähdemateriaalin luonteen vuoksi käsittelen tasavaltoja usein yhtenä

---

¹⁸ *Baltiaa koskeva aineisto vuosina 1986–1991: vuosilta 1986–1987 yksi mappi, 1988 neljä, 1989 seitsemän, 1990 18 mappia ja 1991 30 mappia sekä 12 mappia Moskovon R-sarjaa. Vuoden 1991 Baltian kysymyksen herättämiä länsimaisia reaktioita käsittelevät aineistot on pääosin rajattu tämän tutkimuksen ulkopuolelle.*

ryhmänä ja Viro-keskeisesti, vaikka monesti tämä antanee todellista yksinkertaistetun kuvan tilanteesta Baltiassa.

Vuoden 1991 arkistomateriaali vapautui salauksesta vuoden 2016 alussa. Aikaisemmin historiantutkimuksessa käsittelemättömän materiaalin läpikäynti on keskeinen osa tutkimusta. Ulkoministeriön analyysien tilannearvioiden ja ennusteiden suhteen luontevin lähestymistapa on historiantutkimuksessa tyypillinen lähdekriittinen kvalitatiivinen sisältöanalyysi, joka soveltuu etenkin aikaisemmin tutkimattoman aiheen käsittelyyn.¹⁹

Tarkemman kuvan ulkoministeriön Baltiaa koskevasta raportoinnista on antanut tekemäni Leningradin pääkonsulina 1990-1991 työskennelleen Markus Lyrän haastattelu sekä Reimag-tutkimusprojektin²⁰ järjestämät muistitietoseminaarit, joissa tutkimusajanjakson keskeiset virkamiehet ovat käyneet läpi tapahtumia omasta näkökulmastaan. Heikki Rausmaan väitöskirjaansa varten tekemät presidentin kansliapäällikkö Jaakko Kalelan ja osastopäällikkö Jaakko Blombergin haastattelut ovat olleet avuksi ulkoministeriön ja presidentin kanslian yhteistyötä hahmottaessa.

Olen käynyt tutkimusta varten läpi myös Viron kansallisarkiston kokoelmista löytyvää Neuvosto-Viron ulkoministeriön Suomea koskevaa materiaalia, erityisesti tapaamisista suomalaisten virkamiesten ja poliitikkojen kanssa. Pääpaino on taloudellisella yhteistyöllä, eikä kokousmuistioista ilmene suomalaisten kanssa käytyjen epävirallisten keskustelujen sisältöä. Viron kansallisarkiston materiaali kuitenkin vahvistaa ulkoministeriön arkiston taloudellista yhteistyötä käsittelevän aineiston antamaa kuvaa.

---

¹⁹ Eskola, Jari ja Suoranta, Juha: *Johdatus laadulliseen tutkimukseen*. Vastapaino 1998, 19-20, 80-84, 118-128.

²⁰ Suomen Akatemian tutkimusprojekti *Reimagining Futures in the European North at the End of the Cold War*, jossa mukana Helsingin, Tampereen ja Turun yliopistot.

1.3.2 Baltia ulkoministeriön raportoinnissa

Ulkoasiainministeriö oli vielä vuoden 1988 aikana pyrkinyt seuraamaan Baltian kehitystä ensisijaisesti Moskovan suurlähetystöstä ja Viron suhteen myös Leningradin pääkonsulaatista käsin. Tammikuussa 1989 tämä todettiin riittämättömäksi, ja virkamiesten matkoja Baltiaan ja muualle Neuvostoliittoon haluttiin lisätä. Painopiste tulisi olla Suomen lähialueilla eli Baltiassa, Leningradin alueella, Murmanskissa sekä Karjalassa. Toissijaisesti tuli seurata kehitystä Venäjällä, Valko-Venäjällä ja Ukrainassa.²¹ Leningradin pääkonsuliviraston toimipiste aloitti pysyvän toiminnan Tallinnassa toukokuussa 1989. Vahvuus vuoden lopulla oli kolme henkilöä: lähetetty viisumivirkailija sekä paikalta palkatut puolipäiväinen suomalainen viisumivirkailija ja virolainen vahtimestari.²² Elokuun 1991 vallankaappauksen aikaan Tallinnan toimipisteessä työskenteli seitsemän henkilöä. Tallinnan konsulipiste keskittyi yksinomaan viisumiasioihin, eikä poliittiseen raportointiin ollut resursseja. Tallinnaan oli tarkoituksena lähettää diplomaattistatuksen virkamies toimiston johtoon ja raportoimaan tilanteesta koko Baltiasta. Suomalais-virolaisen kauppayhdistyksen edustajan oli niin ikään tarkoitus aloittaa Tallinnassa kesällä 1991, tosin erillään konsulitoimipisteestä.²³

Viro on ulkoministeriön raportoinnissa selvästi erityisasemassa Latviaan ja Liettuaan verrattuna. Syitä tähän on monia: historiallisesti Viro koettiin muita Baltian neuvostotasavaltoja läheisemmäksi, taloudelliset ja kulttuurilliset suhteet Viron ja Suomen välillä olivat selvästi aktiivisemmat. Virossa kävi lisäksi huomattavia määriä suomalaisia turisteja, ja yhteydenpito kansalaistasolla oli vilkasta. Arkistomateriaalista ilmenee selvästi, että Viroa seurattiin huomattavasti kahta muuta Baltian neuvostotasavaltaa enemmän koko tutkimusajanjakson ajan. Liettuan siirryttyä itsenäistymispyrkimysten kärkeen itsenäistymisjulistuksen myötä maaliskuussa 1990 raportointi Vilnasta kasvoi jonkin verran. Vasta tammikuussa Vilnassa ja Riissa kärjistynyt väkivalta käänsi huomion Liettuaan ja Latviaan, jonka merkitys säilyi

---

²¹ Viro ja Baltia; suurlähetystön matkustussuunnitelmat. 11.1.1989, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Baltian tilanne – Suomi, v.1989 I (1.1.-28.2.1989).

²² Tilanne Viron SNT:ssa ja Karjalan ASNT:ssa, Leningradin reaktiot ja inkeriläisten toiminta. 16.10.1989, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1989 II (1.7.-31.12.1989).

²³ Muistio 560: Suomen Baltian politiikka. 22.5.1991, Jaakko Blomberg ja Jaakko Kaurinkoski. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Baltian maat, v.1991 II (1.2.-30.6.).

edelleen kahta muuta neuvostotasavaltaa vähäisempänä. Suomen kannalta ulkoasiainhallinnon läsnäolon vähäisyys Latviassa ja Liettuassa oli ennen muuta resurssikysymys: Tallinna, Leningrad ja Moskova nähtiin tärkeimpinä²⁴.

Ulkoministeri Pertti Paasio antoi Leningradin pääkonsulina alkuvuodesta 1990 aloittaneelle Markus Lyralle ensisijaiseksi tehtäväksi keskittyä Baltian maihin ja erityisesti Viroon. Pääkonsulaatin poliittisessa raportoinnissa Baltia sai aikaisempaa huomattavasti suuremman roolin. Tosin siitä vastasi pääkonsulin lisäksi vain yksi henkilö, aluksi konsuli Terhi Hakala ja myöhemmin konsuli Kirsi Päällysaho. Baltian tilanteen seuraaminen vei pääkonsulin työajasta jopa suuremman osan kuin Leningrad ja muut Suomen lähialueet, kuten Karjala ja Murmansk.²⁵ Merkittävimmät tietolähteet ulkoasiainhallinnon kannalta olivat hyvät kontaktit Baltian, erityisesti Viron, virkamiehiin ja poliitikkoihin. Mediaseurannan rooli oli vähäinen sen vuoksi, että viron kielen taitoisia virkamiehiä oli vähän ja latviaa tai liettuaa ymmärtäviä ei juurikaan.²⁶

Vuoden 1990 alusta Leningradin pääkonsuli akkreditoitiin virallisesti Latviaan ja Liettuun. Viro oli kuulunut toiminta-alueeseen jo aiemmin. Virolaisten toivomusten mukaan suurlähettiläs Heikki Talvitie ei enää maaliskuun 1990 jälkeen käynyt virkatarkoituksella Virossa. Suomalaisten poliitikkojen vieraillessa Baltiassa mukana oli Leningradin pääkonsuli eikä suurlähettiläs. Tällä pyrittiin osoittamaan tukea balteille, jotka yhä voimakkaammin pyrkivät pois Moskovan alaisuudesta. Moskovan suurlähetystö ei muutenkaan enää vastannut Baltian asioista, vaikka toki raportoi Moskovassa Baltiaa käsittelevistä keskusteluista ja päätöksistä.²⁷

---

²⁴ Sl. Talvitien matka Latviaan. 27.11.1989. UMA: 21.50 NLO, Baltian tilanne – Suomi, v.1989 III (1.9.-31.12.1989). *Osastopäällikkö Blomberg vetosi resurssipulaan Riian konsulitoimiston avaamisessa keskusteluissa helmikuussa 1990 Latvian ulkoministerin Nejlansin kanssa. On mahdollista, ettei Blomberg olisi kertonut Nejlansille koko totuutta, mutta mikään ei anna viitteitä sen puolesta, että kyseessä olisi ollut muita tekijöitä kuin resurssipula.* Suomen ja Latvian väliset yhteydet; SNTL:n korkeimman neuvoston jäsenen ja Latvian SNTL:n ulkoministeri N. Nejlansin käynti osastopäällikkö Blombergin luona 26.2.1990. 27.2.1990, osastopäällikkö Jaakko Blomberg. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Baltian maat, v.1990 I (1.1.-15.3.1990).

²⁵ *Lyra arvelee, ettei ulkoministeri Paasion ohjeistusta ole arkistoitu, sillä kyse oli yksityiskirjeestä. Asiasta oli Paasion mukaan päätetty presidentti Koiviston kanssa.* Haastattelu: Markus Lyra, 19.9.2016.

²⁶ Haastattelu: Markus Lyra, 19.9.2016.

²⁷ *Lyrän mukaan Baltian seurannan siirtyminen Leningradin pääkonsulaattiin ei saanut moitteita osakseen neuvostoliittolaisilta virkamiehiltä. Neuvostoliiton muutosten nopeus oli niin voimakas, ettei suomalaisten toimiin kiinnitetty erityisesti huomiota – tai ainakaan osoitettu kritiikkiä niitä kohtaan.* Haastattelu: Markus Lyra, 19.9.2016; Pekkarinen, Jussi: *Kohtu 4. Suomen Tallinnan-lähetystön historia.* Bookwell Oy 2015, 220; Heikki Talvitie Reimag-muistitietoseminaarissa 5.12.2016.

Neuvostoliiton kehityksen perässä pysyminen oli suomalaisdiplomaattien keskeisimpiä tehtäviä. Varsinkin 1990-luvun alussa tämä osoittautui yhä haasteellisemmaksi. Ulkoministeriön poliittisen osaston tiedonsaanti perustui pitkälti suomalaisten ulkomaanedustustojen raportointiin, jota osaston päällikkönä toiminut Jaakko Blomberg piti Neuvostoliiton viimeisten vuosien osalta hyvänä mutta riittämättömänä.²⁸ Baltian itsenäistymispyrkimykseen suhtauduttiin lähtökohtaisesti positiivisesti, mutta itsenäistymisen uskottiin vielä vuoden 1991 aikana olevan mahdollista vain neuvotteluteitse ja aikaisintaan vuosikymmenen kuluttua. Gorbatšovin uudistuspolitiikalle annettiin Koiviston ulkopoliittikan mukaan voimakas tuki, mikä aiheutti paikoin ristiriitoja ulkoministeriön työntekijöiden käytännön työn ja poliittisen johdon virallisen linjan välillä.²⁹ Neuvostoliiton johdolla oli kuitenkin kasvavissa määrin niin suuria ongelmia, että Suomen suhtautuminen Baltian kysymykseen nähtiin Moskovassa melko vähäisen merkityksen asiana. Neuvostoviranomaiset eivät presidentti Koiviston kansliapäällikkönä toimineen Jaakko Kalelan mukaan aktiivisesti pyrkinet vaikuttamaan Suomen Viron-suhteisiin, korkeintaan esittivät niistä mielipiteitä.³⁰

Helmikuussa 1990 perustettiin presidentti Koiviston aloitteesta Viro-työryhmä seuraamaan ja analysoimaan kehitystä Suomenlahden eteläpuolella. Tasavallan presidentin kanslian, pääministerin esikunnan, pääesikunnan ja ulkoministeriön edustajista koostuvaa ryhmää luotsaamaan valittiin Leningradin pääkonsulina 1985–1990 Viron asioihin perehtynyt neuvotteleva virkamies Jaakko Kaurinkoski.³¹ Baltian tilanteen kiristyessä alkuvuodesta 1991 työryhmän säännölliset kokoukset jäivät väliin. Maaliskuussa 1991 kokouksessa nostettiin esiin, että ryhmän rooli voisi olla aktiivisempi myös johtopäätösten tekemisessä.³² Aloite tuli presidentti Koivistolta, jonka mielestä tuli varautua seuraamisen lisäksi myös reagoimaan tilanteeseen.³³ Varsinaisia yhteenvetoraportteja ei kuitenkaan ehditty työstää, vaan tapaamiset säilyivät informaationvaihdon kanavana. Virossa vierailivat neuvotteleva virkamies Kaurinkoski sekä vähintään kerran kuussa pääkonsuli Lyra, joka matkusti virkakautenaan usein

---

²⁸ Jaakko Blomberg Reimag-muistitietoseminaarissa 21.10.2015

²⁹ Haastattelu: Markus Lyra, 19.9.2016.

³⁰ Jaakko Kalela Reimag-muistitietoseminaarissa 21.10.2015.

³¹ Pekkarinen (2015), 220, 225; Jaakko Kalela Reimag-muistitietoseminaarissa 21.10.2015.

³² Muistio 254: Viron työryhmän kokous. 6.3.1991, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Viro, v.1991 I (1.1.-15.6.).

³³ Koivisto, Mauno: *Historian tekijät*. Toinen painos, WSOY 1995, 391.

myös Latviassa ja Liettuaassa. Muuten Baltiaa seurattiin ulkoministeriön normaalien rakenteiden puitteissa.³⁴

---

³⁴ Haastattelu: Markus Lyra, 19.9.2016; Pekkarinen (2015), 220.

2 Baltia ja Suomi kylmän sodan lopussa

2.1 Neuvostoliiton loppu ja Suomi

Vuonna 1985 Neuvostoliiton johtoon noussut Mihail Gorbatšov aloitti uuden luvun itänaapurin historiassa. Gorbatšovin aloittama avoimuus (*glasnost*) sekä talouden tilan parantamiseen tähtäävä uudistuspolitiikka (*perestroika*) sysäsivät liikkeelle Neuvostoliiton hajoamiseen johtavan kehityksen. Gorbatšov siirsi ulkopoliittista valtaa yhä voimakkaammin itselleen. Uuden johtajan myötä suurvaltasuhteet lientyivät, ja Washington ja Moskova aloittivat aktiivisemmän vuoropuhelun. Tämä vaikutti tilanteeseen myös Euroopassa.³⁵ Aiemmin Neuvostoliittoa ”pahan valtakunnaksi” nimittänyt Yhdysvaltain presidentti Ronald Reagan tarttui 1986 Gorbatšovin aloitteeseen hävittää ydinaseet maailmasta vuoteen 2000 mennessä. Asevarustelu kävi Neuvostoliitolle kalliiksi, minkä vuoksi myös tavanomaista aseistusta haluttiin karsia ja hankalaksi muodostuneesta Afganistanin sodasta päästä eroon. Kulujen säästämiseksi puna-armeijan joukkoja vedettiin pois Itä-Euroopan sosialistisista maista, jotka olivat samalla liukumassa yhä kauemmas Moskovan vaikutuspiiristä.³⁶

Vuosikymmenen lopulla Itä-Euroopan satelliittivaltioiden irrottautuminen Moskovan kiertoradalta kiihtyi. Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökonferenssi ETYKin seurantakokous Wienissä tammikuussa 1989 takasi jäsenvaltioiden kansalaisille ihmisoikeudet ja poliittisia vapauksia. Unkari mahdollisti vapaan liikkuvuuden syksyllä 1989, ja eräs kylmän sodan konkreettisimmista symboleista, Berliinin muuri, murtui saman vuoden marraskuussa. Puolassa valittiin ei-kommunistinen hallitus kesäkuussa 1989, ja vuoden loppuun mennessä kommunistinen hallinto oli päättynyt kaikissa Itä-Euroopan maissa. Saksat pääsivät sopimukseen yhdistymisestä heinäkuussa 1990 ja marraskuussa Pariisin ETYK-huippukokouksen peruskirja vahvisti Euroopan kahtiajaon

---

³⁵ Rey, Marie-Pierre: *Gorbachev's New Thinking and Europe, 1985–1989*. Teoksesta *Europe and the End of the Cold War. A reappraisal*. Bozo, Frédéric; Rey, Marie-Pierre; Ludlow, N. Piers ja Nuti, Leopoldo (toim.), Cold War History Series, Routledge, 2008, 23-25; Suomi, Juhani: *Suomi, Neuvostoliitto ja YVA-sopimus*. Tammi 2016, 575-576.

³⁶ Kallenautio, Jorma: *Suomi kylmän rauhan maailmassa. Suomen ulkopoliittikka Porkkalan palautuksesta 1955 Euroopan unionin jäsenyyteen 1995*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2005, 473-475, 478; Apunen (2005), 338-340.

päättymisen. Itäblokin pääosin väkivallaton hajoamiskehitys kärjistyi Romaniassa sekä vuonna 1991 alkaneissa Jugoslavian hajoamissodissa.³⁷

Itä-Euroopan valtioiden siirtyminen pois kommunismista vaikutti Neuvostoliiton hajoamiskehitykseen. Merkittävä rooli oli myös demokratiavaatimuksilla sekä nationalismin nousulla erityisesti Venäjällä.³⁸ Sosialismin romahtaminen Itä-Euroopassa ajoittui Baltian itsenäistymisliikkeiden vahvistumisen aikaan. Itä-Euroopan suhteen Suomen ulkoministeriö seurasi erityisesti Puolan ja Unkarin kehitystä.³⁹ Kurinpalautusta valtakunnassa ajaneet vanhoilliset voimat vahvistivat asemiaan loppuvuodesta 1990, eikä paluuta brežneviläiseen hallintoon pidetty Suomen ulkoministeriössä lainkaan mahdollisena. Ulkoministeriön poliittisen osaston päällikkönä työskennelleen Jaakko Blombergin mukaan Gorbatšovin asema oli vakaa vuoteen 1989 asti, minkä jälkeen hän joutui tapahtumien viemäksi.⁴⁰ Vanhoillisten rintaman pyrkimys säilyttää Neuvostoliiton asema kulminoitui elokuun 1991 vallankaappausyritykseen, jonka epäonnistumisen ja Boris Jeltsinin nousun jälkeen valtakunnan luhistuminen oli vain ajan kysymys. Baltian tasavallat ilmoittivat erostaan ensimmäisenä, pian mukana seurasivat Ukraina ja Valko-Venäjä. Syksyn aikana vielä seitsemän neuvostotasavaltaa julistautui itsenäiseksi. Baltian maiden itsenäisyyden toteuttamista pidettiin lähtökohtaisesti helpompana kuin esimerkiksi Ukrainan.⁴¹ Vuoden 1992 alussa Venäjä nousi Neuvostoliiton raunioille. Vaikka tutkimuksessa käsitellään Neuvostoliiton keskusjohtoa pääosin yksittäisenä toimijana, on syytä huomioida että varsinkin 1990-luvulle tultaessa Moskovon yhtenäisyys rakoili kiihtyvää vauhtia. Aikaisemmin yhtenäinen ulkopoliittinen järjestelmä Moskovassa hajosi vuosien 1990 ja 1991 aikana. Ulkoministeriö, presidentinhallinto ja kommunistisen puolueen keskuskomitea toimivat itsenäisesti toistensa tietämättä.⁴²

---

³⁷ Kallenautio (2005), 473-475

³⁸ Sama, 493-494.

³⁹ *Blomberg puhuu Baltian ”itsenäisyyspolitiikan radikalisoitumisesta” vuosikymmenen vaihteessa.* Blomberg (2011), 108-115, 156.

⁴⁰ Sama, 271.

⁴¹ Sama, 364; *Baltian tasavaltojen mahdollisuuksia valtiolliseen itsenäisyyteen pidettiin parempina kuin Ukrainan.* Jaakko Iloniemi kommentoi asiaa YLE:n televisiuutisissa elokuussa 1991. TV-uutiset, 25.8.1991, YLE Elävä arkisto <<http://yle.fi/aihe/artikkeli/2006/09/08/baltian-maiden-itsenaisyydestaan>> (viitattu 11.10.2016).

⁴² Blomberg (2011), 271-273; Jaakko Kalela Reimag-muistitietoseminaarissa 5.12.2016.

Eräs aikakausi Suomen historiassa päättyi lokakuussa 1981, kun Urho Kekkonen erosi presidentin tehtävästä yli neljännesvuosisataisen valtakautensa jälkeen. Presidentti Mauno Koivisto kertoo muistelmateoksessaan *Historian tekijät*, ettei pyrkinyt tekemään muutoksia Suomen ulkopoliittikan linjaan, mutta jossain määrin toimintatapoihin. YYA-sopimus säilyi Suomen ulkopoliittikan kulmakivenä. Pienten valtioiden oli presidentin mielestä parempi sovittautua suurempien menoon. Presidentti pyrki vahvistamaan hallituksen ja erityisesti pääministerin asemaa ulkopoliittikassa. Ulkoministeriön Koivisto näki hallituksen ja presidentin työkaluna, mikä vahvisti hallituksen ulkoasiainvaliokunnan asemaa.⁴³ Myös eduskunnan rooli ulkopoliittikassa kasvoi 1980-luvun loppupuolella, erityisesti läntisen integraation osalta. Professori Osmo Apunen mukaan Koivisto pyrki Kekkosen ajan presidenttijohtoisesta ulkosuhteiden hoidosta kohti parlamentarismia.⁴⁴ Toisaalta Koivistolla oli keskeinen rooli ulkopoliittikan johdossa sekä hallituspuolueiden nimittäjänä että hallituksen kannanottojen määrittäjänä⁴⁵.

Jorma Kallenautio on todennut, että Koiviston nousu presidentiksi vaikutti Suomen ulkopoliittikkaan jopa yllättävän vähän. Koivisto ei retoriikassaan presidenttinä enää asettanut Paasikiven–Kekkosen linjalle, vaan totesi ulkopoliittikan tavoitteena olevan ”YYA-sopimukseen perustuva hyvä naapuruus Neuvostoliiton kanssa, perinteinen pohjoismainen yhteistyö, Pohjolan säilyminen turvallisuuspoliittisesti vakaana ydinaseettomana alueena sekä hyvät suhteet muihin naapureihin”. Puolueettomuuden korostaminen sekä YYA-sopimuksen asema Suomen ulkopoliittikan määrittäjänä väheni, ja hyviä naapuruussuhteita korostettiin enemmän.⁴⁶ Neuvostoliiton kannalta Suomen ulkopoliittikan jatkuvuus oli tärkeintä, ja kiinnostus kontrolloida Helsingin ratkaisuja väheni Gorbatšovin myötä. Moskovan huomio kiinnittyi Itä-Eurooppaan ja yhä enemmän liittovaltion sisäisiin ongelmiin. Vuonna 1989 Neuvostoliitto tunnusti ensimmäistä kertaa Suomen puolueettoman statuksen.⁴⁷

---

⁴³ Koivisto (1995), 9, 23-25, 497-499; Apunen (2005), 317-319.

⁴⁴ Apunen (2005), 317-319; Kallenautio (2005), 443, 463-464.

⁴⁵ Jukka Seppinen esittää, ettei pääministeri Holkeri voinut Baltian itsenäistymiskehityksen suhteen poiketa Koiviston ”ulkopoliittisista sanonnoista”. Seppinen (2001), 719, 748; Alpo Rusin mukaan myös Esko Aho kuunteli ulkopoliittikassa Koivistoa. Rusi (2000), 55-56.

⁴⁶ Kallenautio (2005), 428-432, 437-438.

⁴⁷ Juhani Suomen mukaan Suomen puolueettomuuden tunnustamisella pyrittiin vahvistamaan idän ja lännen välillä sillanrakentajina toimivien valtioiden statusta Itä-Euroopan maiden pyrkiessä pois Moskovan etupiiristä. Suomi (2016), 576-578, 582-585; Apunen (2005), 359; Rausmaa (2013), 17; Haastattelu: Jaakko Kalela, 18.12.2012. Haastattelijana Heikki Rausmaa.

Presidenttinä edeltäjänsä vähemmästä aloitteellisuudesta tunnettu Koivisto otti Kekkosta aktiivisemmän roolin ydinaseriisunnan saralla ja kommentoi jopa suurvaltojen välisiä erimielisyyksiä. Suomi oli Yhdistyneiden kansakuntien turvallisuusneuvoston vaihtuvana jäsenenä kaksivuotiskauden 1989-1990 ja otti muun muassa kantaa Irakin sotaan äänestäen sotilaallisen voiman käytön hyväksymisen puolesta Irakin ajamiseksi pois Kuwaitista marraskuussa 1990. Neuvostoliiton hajoamiskehityksen kiihtymisen ja Baltian väkivallan kärjistymisen alkuvuodesta 1991 aikaan Suomi oli jo turvallisesti neuvoston ulkopuolella. Koivisto totesikin joulukuussa 1990 olevansa helpottunut kauden päättymisestä⁴⁸.

Ennen Gorbatšovin valtaannousua Koivisto suhtautui suurvaltapolitiittiseen tilanteeseen pessimistisesti. 1970-luvun lopulta alkaneen kilpavarustelun myötä mereltä laukaistavien ydinaseiden merkitys oli kasvussa, mikä lisäsi Suomen lähialueiden sotilasstrategista merkitystä maan ilmatilaa lentoradoillaan loukkaavien ydinaseiden mahdollisuuden vuoksi.⁴⁹ Koiviston ja Gorbatšovin kirjeenvaihto alkoi jo vuonna 1984 Mihail Sergejevitšin toimiessa Neuvostoliiton korkeimman neuvoston ulkoasiainvaliokunnan puheenjohtajana. Koiviston mukaan Gorbatšov poikkesi edeltäjistään selkeästi ja hän koki pääsevänsä tämän kanssa todelliseen keskusteluyhteyteen.⁵⁰ Max Jakobson kuvaa Koiviston ulkopoliitiikkaa suhteessa Neuvostoliittoon ”äärimmäisen varovaiseksi”, presidentti ei esimerkiksi pyrkinyt hyödyntämään itänaapurin muutosta integroitumalla läntisiin rakenteisiin. Jakobsonin mukaan syynä tähän oli pelko Gorbatšovin politiikan päättymisestä ja paluusta ”keskusjohtoiseen hirmuvaltaan”.⁵¹ Tällä lienee ollut vaikutuksensa myös Koiviston suhtautumisessa Baltian kysymykseen.

Suurvaltasuhteet olivat 1990-luvun vaihteessa pääosin ongelmattomat. Kylmä sota Euroopassa päättyi Pariisin ETYK-kokouksen ja Saksojen yhdistymisen myötä. Suomen kannalta Baltian tilanne nousi merkittäväksi ulkopoliittiseksi kysymykseksi. Verenvuodatusta pidettiin mahdollisena, ja Suomi olisi Koiviston näkemyksen mukaan

---

⁴⁸ Kallenautio (2005), 448, 482.

⁴⁹ Koivisto (1995), 157-158; Kallenautio (2005), 405-412, 432-433, 441.

⁵⁰ Koivisto (1995), 163-164, 173-176; *Rausmaan mukaan Koivisto tuki Mihail Gorbatšovin politiikkaa ilmeisesti myös henkilökohtaisista syistä*. Rausmaa (2013), 19.

⁵¹ Jakobson (2003), 277.

joutunut maantieteellisen sijaintinsa vuoksi osaksi kriisiä. Tutkijat Christer Pursiainen ja Sinikukka Saari toteavat tammikuun 1991 väkivallan sekä elokuun vallankaappausyrityksen täyttävän kriisin tuntomerkit myös Suomen näkökulmasta. Suomi pyrki Gorbatšovin politiikan tukemiseksi vaikuttamaan Baltian itsenäisyyspyrkimyksiin hillitsevästi aina tammikuun 1991 väkivaltaisuuksiin asti, jolloin katsottiin, ettei pyrkimyksiä ole erikseen tarve hillitä. Taustalla vaikutti pelko Gorbatšovin aseman heikentymisestä ja uusstalinistien paluusta valtaan.⁵²

Suomen ja Neuvostoliiton välinen kauppa oli suurimmillaan 1980-luvun alkupuolella, jolloin sen osuus Suomen ulkomaankaupasta oli jopa lähes kolmannes. Kauppa alkoi vähentyä jo ennen vuosikymmenen puoliväliä. Tämä lisäsi osaltaan myös taloudellista integroitumista länteen.⁵³ Samalla Neuvostoliiton talous ajautui yhä syvempiin ongelmiin, mikä johti jopa yhdysvaltaisen viljan ostoon elintarvikepulan uhatessa kesällä 1991.⁵⁴ Suomesta tuli Euroopan vapaakauppajärjestö EFTA:n täysjäsen vuonna 1986 ja Euroopan neuvoston jäsen keväällä 1989.⁵⁵ Kesäkuun 1990 lopulla alkoivat viralliset neuvottelut Suomen liittymisestä Euroopan talousalueeseen (ETA). Ruotsi yllätti Suomen hakemalla Euroopan yhteisön (EY) jäsenyyttä heinäkuussa 1991, minkä luoman paineen sekä Neuvostoliiton hajoamisen myötä Suomi aloitti jäsenyysvalmistelut ja teki hakemuksensa vuonna 1992.⁵⁶

Saksan yhdistymisen myötä Suomen ulkopoliittikkaa määrittäneen Pariisin rauhansopimuksen 1947 Saksaa koskevat määräykset vaikuttivat auttamatta vanhentuneelta. Syksyllä 1990 aloitettiin niin kutsuttu Operaatio PAX, yksipuolinen irtautuminen rauhansopimuksen sotilaallisista rajoitteista.⁵⁷ Operaatio PAX herätti kysymyksiä mutta lopulta melko vähän reaktioita neuvostoliittolaisissa, mutta Moskova pyrittiin silti ottamaan huomioon Suomen ulkopoliitikassa.⁵⁸ Vuosikymmenen taitteessa ei tosin enää ollut yhdellä äänellä puhuvaa Moskovaa. Neuvostoliiton keskusjohto

---

⁵² Pursiainen, Christer ja Saari, Sinikukka: *Suomi ja Neuvostoliiton hajoaminen*. Teoksesta *Suomi ja kriisit. Vaaran vuosista terrori-iskuihin*. Toim. Forsberg, Tuomas; Pursiainen, Christer; Lintonen, Raimo ja Visuri, Pekka. Gaudeamus 2003, 115-126; Jaakko Kalela Reimag-muistitietoseminaarissa 21.10.2015; Blomberg (2011), 271-273.

⁵³ Kallenautio (2005), 462; Apunen (2012), 159-162.

⁵⁴ Blomberg (2011), 274-275.

⁵⁵ Kallenautio (2005), 455, 463-464.

⁵⁶ Kallenautio (2005),

⁵⁷ Blomberg (2011), 247-270; Suomi (2016), 596-599.

⁵⁸ Koivisto (1995), 361-362, 364-365.

painiskeli jatkuvasti kasvavien ongelmien kanssa, eikä esimerkiksi Suomen ulkopoliittikkaan ehditty keskittyä. Varsinkin Suomen ja Viron suhteet nähtiin Moskovassa täysin triviaalina asiana.⁵⁹ Vallankaappausyritys elokuussa 1991 muutti Koiviston näkemyksiä Suomen asemaa koskien. Neuvostoliiton luhistuminen alkoi vaikuttaa vain ajan kysymykseltä. Suomi alkoi valmistella YYA-sopimuksesta irtautumista, mikä toteutettiin Neuvostoliiton lakattua olemasta vuodenvaihteessa.⁶⁰

2.2 Baltian itsenäistymiskehitys

Mihail Gorbatšovin keväällä 1986 julistamat *perestroika* ja *glasnost* käynnistivät merkittävän muutosprosessin Neuvostoliitossa. Baltian neuvostotasavaltojen kehitys oli osin reaktio Neuvostoliiton muuttuneeseen tilanteeseen ja toisaalta koko liittovaltion muutosta sekä hajoamiskehitystä kiihdyttävää toimintaa. Vielä vuonna 1987 kolmen neuvostotasavallan merkitys Neuvostoliiton sisäpolitiikassa oli vähäinen, eikä Gorbatšovin helmikuisen Baltian-vierailun aikaan kiinnitetty huomiota virinneeseen kansalliseen liikehdintään. Tilanne tosin muuttui vuoden loppuun mennessä.⁶¹ Baltian pienet neuvostotasavallat olivat liittovaltion uudistuskehityksen kärjessä, ja toimivat jossain määrin sekä *perestroikan* koelaboratorioina että nationalististen irtautumispyrkimysten vauhdittajina. Viro ajoi muihin tasavaltoihin nähden radikaaleinta uudistuslinjaa aina vuoden 1989 loppupuolelle asti, jolloin Liettua siirtyi etummaisiksi päättäen ensin kommunistisen puolueensa eroavan NKP:stä ja julistautumalla maaliskuussa 1990 itsenäiseksi.⁶²

Baltian, erityisesti Latvian ja Viron, väestörakenne oli muuttunut merkittävästi jo toisen maailmansodan aikana tasavalloista lähteneiden pakolaisten, Josif Stalinin ajan kyyditysten ja tasavaltoihin siirretyn vierastyövoiman vuoksi.⁶³ Virossa

---

⁵⁹ Haastattelu: Jaakko Kalela, 18.12.2012.

⁶⁰ Kallenautio (2005), 498-501; Suomi (2016), 636-639.

⁶¹ Zetterberg, Seppo: *Viron historia*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2007, 719.

⁶² Clemens, Walter C. Jr.: *Baltic Independence and Russian Empire*. Macmillan 1991, 74-75; Jaakko Blombergin tulkinnan mukaan Liettua siirtyi itsenäisyyspyrkimysten kärkeen vasta maaliskuussa 1990 annettuaan itsenäisyysjulistuksen, palauttamalla vuoden 1938 perustuslain ja ottamalla maailmansotien väliset kansalliset symbolit viralliseen käyttöön. Blomberg (2011), 157.

⁶³ Clemens (1991), 53-57. Toisen maailmansodan aikana kotimaansa jätti noin 140 000 latvialaista, 75 000 virolaista ja 65 000 liettualaista. Yksin maaliskuun 1949 suurkyydityksissä 95 000 balttia kyyditettiin

alkuperäisväestön osuus tasavallan väestöstä laski jatkuvasti koko neuvostoajan pääosin muualta Neuvostoliitosta tuodun työvoiman mutta myös virolaisten alhaisen syntyvyyden vuoksi. Vuosina 1978-1983 neuvostotasavallassa toteutettiin venäläistämisooperaatio, jota Seppo Zetterberg vertaa 1800-luvun venäläistämispolitiikkaan.⁶⁴

Taulukko 1: Alkuperäisväestön prosentuaalinen osuus kunkin Baltian neuvostotasavallan väkiluvusta vuosina 1945–1989.

Neuvostotasavalta	1945	1959	1970	1989
Viro	94	75	68	62
Latvia	80	62	57	52
Liettua	78	79	79	80

Lähde: Kasekamp (2010), 155.

Toisinajattelu nousi Zetterbergin mukaan esiin Virossa 1960-luvun loppupuolella ja muodostui tiettyjen ryhmittymien ympärille seuraavan vuosikymmenen alussa. Protestiliikehdintä kasvoi 1970-luvun lopun venäläistämisen myötä. Loppuvuodesta 1980 joukko virolaisia nuoria järjesti mielenosoituksen, johon viranomaiset reagoivat voimakkaasti. Virolaisen älymystön pidätettyjen mielenosoittajien tueksi kirjoittama ”Neljäkymmenen kirje” nosti esiin virolaisen kansanosan venäläistämistoimia kohtaan tuntemaan huolen. Kirjettä ei julkaistu neuvostolehdistössä, mutta se vuosi julkisuuteen länsimaissa. Vaikka kirjeellä ei ollut konkreettisia seurauksia, Max Jakobsonin arvion mukaan kirjoittajien rankaisematta jättäminen merkitsi ”pelon ilmapiirin haihtumista” Viron neuvostotasavallassa.⁶⁵

Baltian ensimmäiset laajat joukkoprotestit keskittyivät ympäristöasioihin. Tšernobylin ydinvoimalaonnettomuus huhtikuussa 1986 nosti ympäristökysymykset pinnalle julkisessa keskustelussa kautta Neuvostoliiton. Baltiassa ympäristökysymykset nousivat esille sekä paikallisten tuhojen että tasavaltoihin kaavailtujen suurten rakennushankkeiden vuoksi. Andres Kasekampin mukaan ympäristöliikkeiden epäpoliittisuus mahdollisti suurten mielenosoitusten järjestämisen, mikä ei olisi ollut

Siperiaan ja muualle Neuvostoliittoon. Kasekamp, Andres: *A History of the Baltic States.* Palgrave MacMillan 2010, 139-146.

⁶⁴ Zetterberg (2007), 683-684, 689-690.

⁶⁵ Zetterberg (2007), 713-715; Jakobson (2003), 312-313.

mahdollista puhtaasti poliittisen kysymyksen puitteissa.⁶⁶ Vielä vuonna 1977 Koillis-Viron öljyliuske- ja fosforiittikaivosten ympäristöongelmien esiintuominen oli tuonut vankeusrangaistuksia keskeisille toisinajattelijoille.⁶⁷

Jokaisessa Baltian tasavallassa oli suurempi rakennushanke, jonka vastustaminen sai aikaan jonkinasteisen kansanliikkeen. Liettuassa vastustusta jo vuoden 1986 puolella herätti Ignalinan ydinvoimalahanke, Latviassa Väinäjoen suunniteltu patoaminen sähköntuotannon vuoksi.⁶⁸ Virossa vastustuksen kohteeksi nousi Koillis-Viroon kaavailtu fosforiittikaivos, jonka aiheuttamien ympäristövaurioiden lisäksi huolta herätti kaivoksen rakentamiseen tarvittava muualta Neuvostoliitosta tuotava työvoima. Keväällä 1987 syttynyt ”fosforiittisota” johti puoluekoneiston perääntymiseen ja hankkeen pysähtymiseen.⁶⁹ Ympäristökysymysten lisäksi taustalla vaikutti kolmessa tasavallassa tieto siitä, että rakennushankkeiden toteutuminen toisi Baltiaan suuria määriä työvoimaa muualta Neuvostoliiton alueelta. Tämä huoli oli erityisen suurta Latviassa ja Virossa, joissa kummassakin paikallisen väestön osuus oli laskenut huomattavasti toisen maailmansodan jälkeen.⁷⁰

Gorbatšovin avoimuuspolitiikan hengessä Baltian tasavalloissa nostettiin aikaisempaa vahvemmin esille toisen maailmansodan historian käsittely. Ensimmäinen ”kalenterimielenosoitus” järjestettiin Latviassa kesäkuussa 1987 vuoden 1941 kyyditysten uhrien muistamiseksi.⁷¹ Molotov–Ribbentropin sopimuksen vuosipäivänä elokuussa 1987 Tallinnan Hirvepark-puistoon kokoontui parituhatta mielenosoittajaa protestoimaan sopimuksen salaista lisäpöytäkirjaa vastaan ja vaatimaan sen julkaisemista. Vuoden lopussa perustettiin Viron muinaismuistoyhdistys (*Eesti Muinsuskaitse Selts*), alun perin historiallisten kohteiden säilyttämiseksi. Yhdistys alkoi

---

⁶⁶ Kasekamp (2010), 160-161; *Vuonna 1987 arviot Tšernobylin onnettomuuden pitkän aikavälin kuolonuhreista vaihtelivat 210 ja miljoonan välillä. Neuvostoliitossa kuolleiden määrän arvioitiin olevan 20 000 ja 40 000 välillä.* Ramberg, Bennet: *Tšernobylin antama opetus.* Ulkopoliitiikka 2/1987.

⁶⁷ Zetterberg (2007), 713.

⁶⁸ Kasekamp (2010), 155-157.

⁶⁹ Zetterberg (2007), 718-719.

⁷⁰ Kasekamp (2010), 161-162; *Etniset virolaiset ja muualta Neuvostoliitosta tulleet väestönosat eivät 1980-luvun lopullakaan olleet juuri tekemisissä keskenään. Myös näkemykset kansallisesta identiteetistä erosivat suuresti, vaikkei venäjänkielisistä muodostunukaan tiiviitä ryhmittymiä edes itsenäistymispyrkimysten kasvaessa.* Mikkel, Evald: *The opinion proximity of Russians and Estonians in Estonia during the early 1990s.* Journal of Baltic Studies, Volume 30, No. 2, 1999, 162-163, 169.

⁷¹ Clemens (1991), 75.

pian myös ajaa Neuvosto-Viron historian ”valkoisten läiskien” täyttämistä.⁷² Muinaismuistoyhdistys alkoi myös rekisteröidä Viron vuoden 1940 kansalaisia ja näiden jälkeläisiä, sekä ajaa näiden äänestäjien valitseman Viron kongressin perustamista.⁷³

Viron kansanrintaman *perestroikan* tukemiseksi (*Rahvarinne Perestroika Toetuseks*) perustettiin huhtikuussa 1988. Sen johtoon valittiin taloustieteilijä ja Viron kommunistisen puolueen (EKP) jäsen Edgar Savisaar. Toukokuussa kansanrintama protestoi EKP:n toimia vastaan puolueen valittua 19. puoluekokouksen delegaation Moskovaan epädemokraattisin keinoin. Protestit johtivat kesäkuussa EKP:tä vuodesta 1978 johtaneen ensimmäisen sihteerin Karl Vainon vaihtoon, ja tilalle nimitettiin ensimmäistä kertaa virolaissyntyinen puoluejohtaja, diplomaattina työskennellyt Vaino Väljas, joka tunsu Gorbatšovin nuoruudestaan. Viron kansanrintama sai Gorbatšovin tuen – ilmoittihan kansanrintama tavoitteekseen presidentin politiikan tukemisen. Muissa Baltian maissa perustettiin syksyllä 1988 omat kansanrintamat, Latviassa *Tautas Fronte* ja Liettuassa *Sajudis*.⁷⁴ Lokakuussa 1988 Latviaa ja Liettuaa Leonid Brežnevin ajoista hallinneet puoluejohtajat korvattiin kansanrintamille myötämielisillä uusilla johtajilla. Latviassa korkeimman neuvoston presidentiumin puheenjohtajaksi nousi Anatolijs Gorbunovs ja Liettuassa puolueen pääsihteeriksi Algirdas Brazauskas. Baltian kansanrintamat sopivat lokakuussa 1988 toimivansa keskenään yhteistyössä. Yhteistyö muodostui tiiviiksi etenkin 1990-luvulle tultaessa.⁷⁵ Vaikka uudistuksilla oli laaja tuki, osa tasavaltojen muualta neuvostoliitosta tulleesta kansanosasta järjestäytyi interliikkeiden muodossa estämään itsemääräämispyrkimyksiä ja paikallisväestön kulttuurillisen aseman kasvua venäjänkielisten kustannuksella. Liikkeen tavoitteena oli myös säilyttää imperiumin yhtenäisyys. Edgar Savisaar pitää muistelmissaan selvänä, ettei Virossa keväällä 1988 järjestäytynyt interliike syntynyt ilman NKP:n tiettyjen tahojen vaikutusta.⁷⁶

---

⁷² Zetterberg (2007), 719; *Gorbatšov oli vuonna 1985 kehottanut historian vaikeiden kohtien käsittelyyn.* Clemens (1991), 74.

⁷³ Clemens (1991), 84.

⁷⁴ Kasekamp (2010), 162-163; Zetterberg (2007), 719-721; *Karl Vaino oli syntynyt Siperiassa ja puhui heikosti viroa.* Clemens (1991), 88; Rausmaa (2013), 24; *Viron, Latvian ja Liettuan kansanrintamien syntymisten eroavaisuuksista ks.* Savisaar, Edgar: *Peaminister. Eesti lähiajalugu 1990–1992.* Kleio 2004, 87-88.

⁷⁵ Kasekamp (2010), 161-165; Savisaar (2004), 298-299.

⁷⁶ Savisaar (2004), 35-37, 61.

Kansallinen liikehdintä syntyi aluksi Gorbatšovin politiikan mahdollistamissa rajoissa, mutta sai pian radikaalimpia piirteitä. Professori Walter C. Clemens tuo esille, että itsemääräämiseen tähtäävä toiminta oli pitkälti improvisoitua, eikä sitä ohjannut ennalta suunniteltu strategia. Toimintaan vaikutti Neuvostoliiton yleinen kehitys, kuten taloudellisen tilan huonontuminen, liittovaltion vaikutusvallan heikkeneminen Itä-Euroopassa, Kremlin aikaisempaa tiiviimpi yhteistyö lännen kanssa sekä Moskovan huomiota vaatineet etniset konfliktit Kaukasiassa ja Keski-Aasiassa.⁷⁷ Baltian maiden tilanne vaikutti toisaalta osaltaan myös koko Neuvostoliiton kehitykseen. Esimerkiksi Viron syksyllä 1987 julkaistu taloudelliseen itsehallintoon tähtäävä IME-ohjelma otettiin pian muunneltuna käyttöön muissakin tasavalloissa.⁷⁸

Kesää 1988 voidaan pitää kansallisen heräämisen käännekohtana Baltian neuvostotasavalloissa. Tasavaltojen aikaiset valtiolliset liput alkoivat näkyä katukuvassa, ja erilaisiin kokoontumisiin ja mielenosoitukseen osallistui kymmeniätuhansia ihmisiä. Virossa ”laulava vallankumous” kokosi jopa 300 000 ihmistä Tallinnan laulukentälle. Kesän mittaan Baltian tasavalloissa muodostui kansanrintamiin verrattuna radikaalimpia, täyttä itsenäisyyttä ajavia poliittisia ryhmittymiä.⁷⁹ Virolainen sanomalehti *Rahva Hääl* julkaisi Molotov–Ribbentropin sopimuksen salaisen lisäpöytäkirjan elokuussa 1988, ensimmäisenä koko Neuvostoliitossa.⁸⁰ Virossa elokuussa perustettu Kansallisen riippumattomuuden puolue (*Eesti Rahvusliku Sõltumatus Partei*, ERSP) asetti heti tavoitteekseen tasavallan valtiollisen itsenäisyyden.⁸¹ ERSP oli ensimmäinen Virossa perustettu ei-kommunistinen puolue, ja sen rinnalle alkoi pian muodostua myös muita rekisteröityjä puolueita. Henkilökeskeinen puoluekartta eli melko paljon ennen Baltian itsenäisyyden palauttamista, ja ajanjaksoa 1987–1991 onkin nimitetty protopuolueiden ajaksi.⁸² Marraskuussa Viron korkein neuvosto antoi suvereenisuusjulistuksen, jossa korkein lainsäädäntö-, toimeenpano- ja tuomiovalta siirrettiin Moskovalta Viron SNT:lle. Moskova mitätöi julistuksen varsin pian, mikä aiheutti ratkaisemattomaksi jääneen perustuslaillisen kiistan Viron ja keskusjohdon välille. Joulukuussa Viron tasavallan

⁷⁷ Clemens (1991), 110-111, 123-124.

⁷⁸ Blomberg (2011), 361. *Viron kielen sana ”ime” tarkoittaa ihmettä.*

⁷⁹ Kasekamp (2010), 160-165; Clemens (1991), 112-113.

⁸⁰ Graf, Mati: *Impeeriumi lõpp ja Eesti taasiseseisvumine 1988–1991*. Argo 2012, 101-102.

⁸¹ Zetterberg (2007), 720.

⁸² Grofman, Bernard; Mikkel Evald ja Taagepera, Rein: *Fission and fusion of parties in Estonia, 1987–1999*. Journal of Baltic Studies, Volume 31, No. 4, 2000, 337-338, 341.

itsenäisyyspäivän 24.2. juhlinta sallittiin ja viro julistettiin tasavallan viralliseksi kieleksi.⁸³ Helmikuussa Pitkän Hermannin tornissa Tallinnan Toompealla liehui Viron tasavallan trikolori – korkeimman neuvoston katolle vedettyä Viron SNT:n lippua ylempänä.⁸⁴

Baltian itsemääräämispyrkimykset olivat loppuvuoteen 1988 asti edenneet pienin askelin ja keskittyneet ensisijaisesti talouteen. Vaatimukset poliittiseen itsemääräämiseen kasvoivat, ja kesään 1989 mennessä Latvia ja Liettua olivat Viron perässä muuttaneet perustuslakejaan tähän suuntaan.⁸⁵ Loppuvuodesta itsemääräämispyrkimykset olivat yhä selvemmin muuttuneet itsenäistymispyrkimyksiksi. Maaliskuun 11. päivänä vuonna 1990 Liettuan tasavalta antoi julistuksen itsenäisyyden palauttamisesta siirtyen näin Viron edelle itsenäistymispyrkimyksissä.⁸⁶ Julistus aiheutti ratkaisemattomaksi jääneen perustuslaillisen kriisin Vilnan ja Neuvostoliiton keskusjohdon välille. Moskova pyrki käyttämään Baltian suhteen sekä keppiä että porkkanaa talouden saralla luvaten laajennettua itsemääräämistä tai uhaten taloudellisilla sanktioilla. Toisaalta Moskova demonstroi Baltiassa myös sotilaallista voimaa ja valmiutta sen käyttöön.⁸⁷ Samaan aikaan puna-armeija tukahdutti kansallista liikehdintää väkivalloin sekä Georgian Tbilisissä huhtikuussa 1989 että Azerbaidžanin Bakussa tammikuussa 1990.⁸⁸

Keskusjohdon tiukka linja lientyi kesän 1990 aikana ja Moskova oli valmis neuvottelemaan Baltian tasavaltojen itsemääräämisen laajentamisesta.⁸⁹ Samalla itsemääräämisvaatimukset kasvoivat myös muualla Neuvostoliiton alueella tasavaltojen asettaessa oman lainsäädäntönsä liittovaltion lakien yläpuolelle. Mihail Gorbatšov nimittää tätä kehitystä muistelmissaan ”lakisodaksi”.⁹⁰ Neuvostoliiton keskusjohto pyrki muuttamaan poliittista tilannetta Baltiassa luomalla Moskovalle uskolliset ”kansalliset pelastuskomiteat”, jotka pyrkivät saamaan vallan siirrettyä demokraattisesti valituilta

---

⁸³ Rausmaa (2013), 24-25.

⁸⁴ Graf (2012), 62.

⁸⁵ Kasekamp (2010), 164-167.

⁸⁶ Graf (2012), 139-143.

⁸⁷ *Neuvostoasevoimat oli vahvasti läsnä Baltiassa, joka oli sotilaallisesti merkittävä alue Leningradin kannalta.* Kasekamp (2010), 155, 157-158.

⁸⁸ Graf (2012), 63-65; Clemens (1991), 132, 193-194, 244-251, 254-255; *Gorbatšov syyttää muistelmissaan Baltian kommunistisia puolueita poliittisen kentän luovuttamisesta ”ääriseparatistien” haltuun.* Gorbatšov Mihail: *Näin sen muistan.* Minerva Kustannus Oy 2015, 448.

⁸⁹ Blomberg (2011), 170.

⁹⁰ Gorbatšov (2015), 444-451.

hallituksista itselleen. Latviassa marraskuussa 1990 perustettu komitea solmi pian tiiviit yhteydet Neuvostoliiton keskusjohdolle uskollisen interliikkeen kanssa. Samanlainen järjestö perustettiin Liettuassa muutama päivä ennen tammikuun 1991 Vilnan verilöylyä ja Virossa pian sen jälkeen. Neuvostoliiton keskusjohdon operoima komitea uhkasi ottaa vallan haltuun Latviassa tammikuussa 1991 mikäli hallitus ei eroaisi ja tasavallan kommunistinen puolue ei luopuisi yleisliittolaisen lainsäädännön kanssa ristiriidassa olevista laeista. Vaatimuksiin ei kuitenkaan suostuttu.⁹¹

Syksyn 1990 mittaan tilanne kiristyi vanhoillisten voimien, kuten NKP:n keskuskomitean, KGB:n ja asevoimien, vahvistaessa asemiaan Neuvostoliiton politiikassa. Nämä ajoivat kurinpalautusta niskuroivissa Baltian tasavalloissa, mistä konkreettisenä esimerkkinä oli kutsuntoja pakoilevien etsinnän varjolla tammikuussa toteutettu sotilasoperaatio. Operaatio käynnistettiin samaan aikaan, kun YK:n turvallisuusneuvoston Irakille asettama takaraja Kuwaitista vetäytymiselle umpeutui ja maailman huomio oli Persianlahdella.⁹² Väkivalta Baltiassa kärjistyi tammikuun 13. vastaisena yönä Vilnassa, kun 14 ihmistä kuoli ja yli sata haavoittui neuvostojoukkojen hyökätessä kaupungin televisiotorniin. Baltit pystyttivät panssariesteitä pääkaupunkinsa kaduille keskeisten rakennusten eteen. Eriasteiset yhteenotot jatkuivat Riiassa ja kärjistyivät 20.1. Neuvostoliiton erikoisjoukkojen hyökätessä Latvian sisäministeriöön johtaen viiden ihmisen kuolemaan. Gorbatšov kiisti, että kyse olisi ollut Moskovasta annetusta käskystä. Toisaalta presidentti ei korostanut neuvostoarmeijan roolia, vaan syytti tapahtuneesta balttien johtoja ja antoi kuvan keskenään kilpailevista aseellisista ryhmittymistä. Gorbatšovin osallisuutta tammikuun 1991 verilöylyihin tutkineen Ainius Lasasin mukaan presidentti oli tietoinen väkivallan käytöstä ja oli valmis valtuuttamaan tietynasteiseen voimannäytön Baltiassa.⁹³ Kuolonuhrit kuitenkin vahvistivat balttien pyrkimyksiä, toisin kuin neuvostojohto ilmeisesti oli odottanut.⁹⁴ Gorbatšovin populismista syyttämä Venäjän presidentti Boris Jeltsin tuomitsi väkivallan käytön ja lensi Tallinnaan esittääkseen tukensa balteille.⁹⁵

---

⁹¹ Lasas, Ainius: *Bloody Sunday: What Did Gorbachev Know About the January 1991 Events in Vilnius and Riga?* Journal of Baltic Studies, Volume 28, No. 2, 2007, 182-184, 187; Savisaar (2004), 457-464.

⁹² *Baltian kysymyksen kärjistyisestä* Graf (2012), 200-214; Savisaar (2004), 404, 419-422.

⁹³ Lasas (2007), 186-190; Savisaar (2004), 455-456.

⁹⁴ Rausmaa (2013), 29; Graf (2012), 236-243.

⁹⁵ *Mati Graf toteaa, että Jeltsinin motiivina oli Gorbatšovin vastustaminen, ei niinkään balttien tukeminen.* Graf (2012), 227-229; Savisaar (2004), 448-449; Gorbatšov (2015), 411-412.

Baltian tasavaltojen tilannetta seurattiin lännessä muita neuvostotasavaltoja huomattavasti tarkemmin. Tämä korosti niiden asemaa erillistapauksina, Neuvostoliittoon toisen maailmansodan aikana miehittäminä alueina. Tasavaltojen liittämistä Neuvostoliittoon 1940 ei ollut lännessä tunnustettu, ja maantieteellisesti ne sijaitsivat lähempänä Länsi-Eurooppaa.⁹⁶ Viimeistään tammikuun 1991 väkivalta toi länsimaiden sympatiat balttien puolelle. Koska Neuvostoliitto oli lännen taloudellisen tuen varassa⁹⁷, voimakas kansainvälinen reaktio vaikutti osaltaan siihen, että Moskova perääntyi kurinpalautuksesta Baltiassa ja suostui helmikuun alusta neuvotteluihin. Baltit myös nousivat vastustamaan keskusjohdon toimia ilmeisesti odotettua voimakkaammin.⁹⁸ Keskusjohdon ja Baltian maiden neuvottelut eivät tosin kevään aikana tuottaneet merkittävää tulosta. Kevättalvella kolme tasavaltaa järjesti neuvoa-antavat kansanäänestykset itsenäistymisestä. Tulokset olivat selvästi itsenäistymisen puolesta.⁹⁹ Kevään ja kesän mittaan ilmeisesti Neuvostoliiton sisäministeriön alaisuudessa toimineet tunnuksettomat joukot harjoittivat sotilaallista häirintää Baltian rajavartijoiden toimipisteitä vastaan aiheuttaen kuolonuhreja sekä Liettuassa että Latviassa.¹⁰⁰

Neuvostoliiton elokuun 1991 vallankaappaus muodostui Baltian itsemääräämispyrkimysten kannalta käännekohdaksi. Varapresidentti Gennadi Janajevin junta kaappasi vallan Moskovassa uuden liittovaltiosopimuksen allekirjoituspäivän aattona. Vanhoillisen linjan edustajien vallankaappaus jäi kuitenkin yritykseksi, sillä sen saama tuki oli etenkin suurissa kaupungeissa vähäistä.¹⁰¹ Boris Jeltsinin noustua voimahahmoksi Moskovassa Baltian tasavallat julistautuivat nopeasti itsenäisiksi ja solmivat diplomaattisuhteet ulkovaltoihin. Jeltsinin Venäjä tunnusti Baltian itsenäistymisen. Pääministeri Aho ilmoitti 28. elokuuta Suomen olevan valmis palauttamaan diplomaattisuhteet Baltian tasavaltoihin.¹⁰² Lennart Meri kertoo teoksessaan *Tulen maasta, jonka nimi on Viro* itsenäisyyden palauttamisen hetkistä Helsingissä. Ulkoministerinä tuolloin työskennellyt Meri ja pääministeri Edgar Savisaar

---

⁹⁶ Blomberg (2011), 272-273.

⁹⁷ Spohr Readman, Kristina: *International reactions to Soviet disintegration. The case of the Baltic states.* Teoksesta *Europe and the End of the Cold War. A reappraisal.* Bozo, Frédéric; Rey, Marie-Pierre; Ludlow, N. Piers ja Nuti, Leopoldo (toim.), Cold War History Series, Routledge 2008, 221, 225.

⁹⁸ Graf (2012), 236-243.

⁹⁹ Spohr Readman (2008), 228-230.

¹⁰⁰ Rausmaa (2013), 29-30.

¹⁰¹ Gorbatšov (2015), 459-461.

¹⁰² Graf (2012), 362.

tapasivat toisensa lyhyesti Tuglas-seuran tiloissa Viron kulttuuripisteellä Mariankadulla, jonne Meri jäi tehtävään hankkia Viron itsenäisyydelle kansainvälistä tunnustusta tai muodostaa pakolaishallitus, mikäli ”kuolemaa tekevä dinosaurus romahtaisi Viron niskaan”. Kun Meri ajoi Viron lipuin varustetulla autossa kohti Helsingin kauppatoria, hän ihmetteli autontorvien soittoa ja arveli kyseen olevan liikenneonnettomuudesta. Pian Merelle valkeni, että kyse olikin helsinkiläisten tavasta tervehtiä ilolla auton viiriin kiinnitettyä Viron lippua.¹⁰³

2.3 Suhteet Suomenlahden yli kylmän sodan aikana

Suomi oli *de facto* tunnustanut Baltian liittämisen osaksi Neuvostoliittoa toisen maailmansodan päättyessä. Sota ja neuvostomiehitys olivat katkaisseet Suomen yhteydet Baltian maihin, joista erityisesti Viro oli ennen ollut läheinen valtio. Suomi taipui Moskovan koviin rauhanehdotoihin, joihin sisältyi myös jatkosodassa taistelleiden virolaisten vapaaehtoisten luovuttaminen Neuvostoliittoon. Suomen ja Neuvostoliiton miehittämän Baltian yhteydet käytännössä katkesivat Stalinin aikana ja alkoivat palautua vähissä määrin vasta 1950-luvulla – tällöinkin tiukasti KGB:n kontrollissa. Radioaallot kuitenkin ylittivät Suomenlahden, ja erityisesti virolaisten keskuudessa Suomen radio tuli suosituksi.¹⁰⁴

Urho Kekkonen nousi niukasti Paasikiven seuraajaksi vuonna 1956. Presidentti oli nuoruudestaan lähtien suhtautunut lämpimästi virolaisiin¹⁰⁵. Kekkonen ehdotti matkaa Viron neuvostotasavaltaan jo vuoden 1958 Neuvostoliiton-matkansa yhteydessä, mutta Moskova suhtautui hankkeeseen kielteisesti. Vierailu etelänaapuriin toteutui Puolan

---

¹⁰³ Meri, Lennart: *Tulen maasta, jonka nimi on Viro*. Otava, Keuruu 1995, 9-13. Graf (2012), 348; Savisaar (2004), 649-651.

¹⁰⁴ *KGB erehtyi luulemaan, että länsimaalaiset tiedustelupalvelut käyttivät suomalaisturisteja hyväksi virolaisten tiedustelijoiden värväämiseen ja kouluttamiseen. Syynä tähän oli Suomessa talvi- ja jatkosodan aikana pahasti kärsinyt Neuvostoliiton tiedusteluverkosto, minkä vuoksi arviot olivat jokseenkin ylidramatisoituja*. Graf, Mati ja Roiko-Jokela, Heikki: *Vaarallinen Suomi. Suomi Eestin kommunistisen puolueen ja Neuvosto-Viron KGB:n silmin*. Minerva 2004, 15- 22-29, 56-59, 66-72.

¹⁰⁵ *Kekkonen oli opiskeluaikoinaan ollut aktiivinen heimoaateen mies Akateemisessa Karjala-Seurassa ja Ylioppilaslehden päätoimittajana. 1930-luvulle tultaessa kaikki Helsingin yliopiston suomenkieliset osakunnat olivat solmineet ystävyyssuhteet Suomenlahden eteläpuolelle. Kekkonen lukeutui vuonna 1936 toimintansa aloittaneen Suomalais-Virolaisen Seuran perustajiin yhdessä Juho Kusti Paasikiven ja Kyösti Kallion kanssa. Jatkosodan aikana Kekkonen toimi seuran ensimmäisenä esimiehenä ja ajoi poliittisella tasolla Saksan miehitystä paenneiden virolaisten auttamista*. Sama, 73-74.

valtiovierailun paluumatkan yhteydessä maaliskuussa 1964. Matka valmisteltiin julkisuudelta piilossa, eikä hallitusta tai ulkoministeriötä informoitu. Vaikka Kekkonen ei kiistänyt Viron asemaa osana Neuvostoliittoa, hän käytti viron kieltä muun muassa puhuessaan Tarton yliopistossa kannustaen ylioppilaita oman kulttuurinsa säilyttämiseen.¹⁰⁶ Kekkonen johdolla virallinen Suomi ei lähtenyt mukaan Neuvosto-Baltian boikotointipolitiikkaan vaan sanoutui jossain määrin irti yhteyksistä ulkoviroalaisiin. Kekkonen pyrki toimillaan vahvistamaan virolaista kulttuuria Virossa, mikä oli presidentin näkemyksen mukaan ylipäättään ainoa mahdollisuus säilyttää virolaisuus pitkällä tähtäimellä.¹⁰⁷ Kansalaisten välisten kontaktien kasvusta huolimatta Suomen ja Neuvosto-Viron virallinen kanssakäyminen väheni 1970-luvun alussa muun muassa kulttuurin ja urheilun saralla. Rausmaa toteaa Viron kysymyksen olleen Suomen johdolle toissijainen, ja esimerkiksi Ety-kokouksen saaminen Helsinkiin oli tavoite, jota ei toissijaisilla asioilla haluttu riskeerata. 1970-luvun lopulla Baltiassa alkaneisiin venäläistämistoimiin Suomen ulkopoliittinen johto ei reagoanut.¹⁰⁸

Säännöllinen matkustajaliikenne Helsingin ja Tallinnan välillä aloitettiin uudelleen 1965. Kekkonen ehti neuvotella laivareitin avaamisesta sekä Hruštševin että Brežnevin kanssa, joista jälkimmäinen suostui, vaikka vetosikin aluksi Viron sotilaallisiin salaisuuksiin.¹⁰⁹ Suomenlahden ylittävät taloudelliset yhteydet sekä turismi alkoivat vähitellen kasvaa. Suomen vuonna 1967 avaama Leningradin pääkonsulivirasto hoiti epävirallisesti myös Tallinnan aluetta, vaikka neuvostoliittolaiset virkamiehet olivat jättäneet sen virallisen pöytäkirjan ulkopuolelle. Laivareitin lisäksi vuonna 1990 avattiin säännöllinen lentoyhteys Helsingin ja Tallinnan välillä. Suomi oli ainoa länsimaa, jonne Neuvosto-Virosta oli suora yhteys.¹¹⁰

Baltia oli Neuvostoliiton kehittyneimpiä ja vauraimpia alueita, joten sitä kelpasi esitellä myös kapitalistiselle maailmalle. Rausmaa toteaa neuvostoviroalaisen kulttuurin esittelyn

---

¹⁰⁶ Graf ja Roiko-Jokela (2004), 74-83. *Max Jakobson kertoo Kekkonen lähettäneen UM:n poliittisen osaston päällikkönä toimineen Jakobsonin kotiin Tallinnasta ja lähteneen itse vähin äänin Tarttoon ilman mitään selityksiä. Neuvostoviranomaiset olivat kyllä perillä presidentin suunnitelmasta.* Jakobson (2003), 306.

¹⁰⁷ Graf ja Roiko-Jokela (2004), 74-83; *Kremlin tavoitteista pakolaisvirolaisten vaikutusvallan vähentämiseksi* Rausmaa (2013), 21; *Reaktioista Kekkonen matkaan* Jakobson (2003), 307-309.

¹⁰⁸ Rausmaa (2013), 21-22; Jakobson (2003), 310; *Venäläistämistoimista Neuvosto-Virossa* Graf ja Roiko-Jokela (2004), 108-112.

¹⁰⁹ Jakobson (2003), 309.

¹¹⁰ Pekkarinen (2015), 200-202, 206.

suomalaisille olleen laskelmoinnin tulos: vaikka Moskova ei halunnut erikseen tukea virolaista kulttuuria, neuvostotasavaltojen kansallisten erityispiirteiden korostaminen oli osa ulkomaille suunnattua propagandaa.¹¹¹ Neuvostoliiton virallinen matkatoimisto Inturist yritti houkuttaa suomalaisturisteja myös Latvian ja Liettuan neuvostotasavaltoihin, mutta heikoin tuloksin. Vuonna 1985 EKP:n keskuskomitea päätyi siihen tulokseen, että Suomen televisio oli porvarillisen ideologian leviämisen suurin aiheuttaja Viron neuvostotasavallassa. Toiseksi merkittävin kanava oli turismi, jossa suomalaisilla oli myös suuri rooli. Vuosittain Tallinnassa vieraili 80 000 länsimaista turistia, heistä valtaosa Suomesta. Erityisesti suomalaisten henkilökohtaiset suhteet paikallisväestöön herättivät huolta viranomaisissa.¹¹² Turismi oli kuitenkin Neuvostoliitolle tärkeä tulonlähde, ja Tallinna oli valtion kolmanneksi tärkein turistikohte.¹¹³ Neuvosto-Viron viranomaiset tilastoivat tarkasti ulkomaalaisten turistien viipymisajat ja kulutuksen. On kuvaavaa, että rahankäytöstä raportoidessa yksikkönä on Suomen markka.¹¹⁴

Neuvosto-Viro oli NKP:n ideologia- ja propagandaosaston sekä KGB:n toisinajattelijoita vastaan perustetun 5. hallinnon kannalta kiinnostava kohde, sillä suuri osa väestöstä kykeni kuuntelemaan Suomen radiota ja vuodesta 1956 alkaen katsomaan Ylen televisiolähetystyksiä. Neuvostoviranomaiset harkitsivat lähetysten häirintää, mutta sen pelättiin häiritsevän myös puna-armeijan tutkia.¹¹⁵ Suomen television vaikutusten lisäksi lukuisat ulkomaiset matkailijat, Viroon suunnanneet suomalaiset etunenässä, vierailivat Baltian neuvostotasavalloissa. Tämän vuoksi Neuvosto-Virossa oltiin melko hyvin perillä läntisen maailman tapahtumista. EKP ja Neuvosto-Viron KGB vierittivätkin monet neuvostovastaisuuden ilmentymät Suomen kontolle.¹¹⁶

Baltian tasavaltojen itsenäistymispyrkimykset tulivat presidentti Koiviston työpöydälle syksyllä 1988. Tilanne kehittyi nopeasti, ja sen luisuminen pois kontrollista huolestutti presidenttiä. Liian nopea muutos Baltiassa voisi vaarantaa uudistuspolitiikan jatkumisen koko Neuvostoliitossa. Virallisesti Suomi tuki Baltian oikeutetuiksi katsottuja

---

¹¹¹ Rausmaa (2013), 21.

¹¹² Graf ja Roiko-Jokela (2004), 144-146, 153.

¹¹³ Sama, 162-167.

¹¹⁴ N. 73-574. 12.10.1990, Eesti Vabariigi Valitsus. ERA, R-2321.1.11., Eesti Välismajandusamet, Kirjavahetus ametkondadega välismajanduse küsimustes, 17.10.1989-11.12.1990.

¹¹⁵ Graf ja Roiko-Jokela (2004), 100-103, 112, 169, 171-176.

¹¹⁶ Sama, 100-103, 112.

pyrkimyksiä, mutta Koiviston linjan mukaan suhteet Moskovaan menivät tämän edelle.¹¹⁷ Presidentti ja suojelupoliisin päällikkö käsitteivät keskusteluissaan Viron tilannetta syksystä 1988 alkaen. Professori Kimmo Rentola nostaa esille, että Supon kautta läntisten tiedustelupalveluiden johdoilta saatiin yhtenevä viesti Baltian itsenäistymispyrkimyksiin liittyen: baltteja ei olisi syytä tukea liikaa, sillä se voisi vaarantaa Neuvostoliiton suotuisan kehityksen.¹¹⁸ Tutkija Kristina Spohr Readman sijoittaa Koiviston Baltian suhteen reaalipoliittikkojen kategoriaan yhdessä Ranskan François Mitterrandin ja Saksan liittotasavallan Helmut Kohlin kanssa, kun taas George Bush edusti tasapainoilua periaatteellisen ja reaalipoliittisen linjan välillä.¹¹⁹

Oman mainintansa ansaitsee Suomen julkishallinnon Virolle kaikessa hiljaisuudessa antama apu. Aihetta tutkinut Heikki Rausmaa on osoittanut, että Suomen julkishallinto tuki Viroa vuosina 1990 ja 1991 yhteensä jopa 140 miljoonalla markalla, millä oli Virossa merkittävä taloudellinen vaikutus. Tuella oli myös presidentti Koiviston hyväksyntä, olihan Gorbatšov itse kannustanut suomalaisia yhteistyöhön virolaisten kanssa. Koivisto tosin edellytti, että Virolle annettava apu olisi selitettävissä joko epäpoliittisena tai Gorbatšovin politiikkaa tukevana. Virallisesti Suomi piti etäisyyttä Baltian kysymykseen Neuvostoliiton sisäisiin asioihin puuttumattomuuden nimissä. Presidentin kabinetissa ei kuitenkaan ollut pienintäkään epäilystä siitä, että Viro käytti Suomelta saatua tukea poliittisen itsenäisyyden tavoitteluun. Ulkopoliittinen johto pyrki olemaan kommentoimatta Viron tapahtumia, vaikka paine kannanottoihin kasvoi myös eduskunnassa. Käytännössä kaikki suomalaispuolueet solmivat yhteyksiä Suomenlahden yli. Virkamiestason yhteydet Suomenlahden yli alkoivat vuonna 1988 opetusministeriön puitteissa, leviten pian myös muiden ministeriöiden toimintaan. Erityisesti suomalainen kansalaisyhteiskunta oli aktiivinen Viron tukemisessa. Erilaisia ystävyysseuroja perustettiin vuosikymmenen vaihteessa kymmeniä. Kymmenet kunnat ja seurakunnat solmivat ystävyysuhteet Suomenlahden yli. Kansalaismielipide kääntyi voimakkaasti Viron itsemääräämispyrkimysten puolelle, ja yhä enemmän presidentti Koiviston ulkopoliitiikkaa vastaan.¹²⁰

---

¹¹⁷ Koivisto (1995), 267-275, 330.

¹¹⁸ Rentola (2009), 188-189.

¹¹⁹ Spohr Readman (2008), 221-223.

¹²⁰ Rausmaa (2013), 31-33, 37-39, 46-48, 51-52, 54, 168, 187-188, 206, 227; *Presidentin kansliapäällikkönä työskennelleen Jaakko Kalelan mukaan Koivisto oli vakuuttunut virolaisten itsenäistymishalusta jo 1960-luvun lopulla käydessään pääministerinä Tallinnan laulujuhilla.* Haastattelu: Jaakko Kalela, 18.12.2012.

Arkistomateriaalista ilmenee, ettei edes ulkoministeriö ei ollut perillä Virolle annettavan julkisen tuen määrästä. Baltian kysymykseen perehtyneen neuvottelevan virkamiehen Jaakko Kaurinkosken maaliskuussa 1991 laatimassa muistiossa todettiin ”hyvin suuren osan” kulttuurilaitoksista ja kansalaisjärjestöistä saavan ”eri tavoin kanavoitua julkista tukea”. Myös suomalaisilla kirkkokunnilla tiedettiin olevan vilkkaat yhteydet Baltiaan.¹²¹ Ulkoministeriössä käytännön yhteistyön katsottiin olevan tapa tukea Baltian maiden itsenäisyyspyrkimyksiä¹²². Poliittisen osaston päällikkönä toimineen Jaakko Blombergin mukaan ministeriössä ei uskottu Baltian itsenäistymiseen ainakaan tasavaltojen ehdoilla, mutta päämäärien eroavaisuus ei ollut esteenä maiden tukemiselle. Baltian maiden asemaa haluttiin ulkoministeriössä vahvistaa myös osana Neuvostoliittoa.¹²³ Baltian mailla oli poliittisia tavoitteita Suomen suunnalla, konkreettisimmillaan avoimen tuen saaminen itsenäistymispyrkimyksille. Tämä jäi puuttumaan, mutta Heikki Rausmaa on osoittanut, että muuten Suomen yhteistyö erityisesti Viron kanssa muodostui pitkälti virolaisten toiveiden mukaiseksi.¹²⁴

2.4 Suomen ulkoasiainhallinto Baltiassa

Vaikka Viro jäi 1970-luvun taitteesta alkaen taka-alalle Suomen ulkopoliitikassa, yhteyden Suomenlahden yli kasvoivat. Myös ulkoasiainhallinto oli läsnä Baltiassa, pääasiassa Tallinnassa. Vuoden 1969 lopulla ulkoministeriö sai Viron SNT:n ulkoministeriöltä käyttöönsä tallinnalaisen kaksion Viru-hotellin rakentamisen parissa työskentelevien suomalaisten asioiden hoitamiseksi, ja vuokrasopimusta jatkettiin suomalaisten pyynnöstä myös hotellin valmistuttua.¹²⁵ Suomalaisia osallistui myös muihin suuriin rakennusprojekteihin, kuten Muugan sataman ja Rakveren

---

¹²¹ Muistio 442: Suomen Baltian politiikka. 23.4.1991, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Baltian maat, v.1991 II (1.2.-30.6.); Taustatietoja Suomen ja Baltian käytännön yhteistyöstä. 20.2.1991, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Baltian maat, v.1991 II (1.2.-30.6.).

¹²² *Käytännön yhteistyön todettiin olevan vilkkaimmillaan talouden, ympäristönsuojelun ja kulttuurin saralla.* Muistio 560: Suomen Baltian politiikka. 22.5.1991, Jaakko Blomberg ja Jaakko Kaurinkoski. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Baltian maat, v.1991 II (1.2.-30.6.).

¹²³ Haastattelu: Jaakko Blomberg, 8.6.2006. Haastattelijana Heikki Rausmaa.

¹²⁴ Rausmaa (2013), 39-41, 48, 228.

¹²⁵ Pekkarinen (2015), 200-202.

lihakombinaatin rakentamiseen.¹²⁶ Tallinnan toimipisteessä virkailijoita työllistivät suomalaisten työntekijöiden ja turistien asiat, mutta myös virolaisille Suomeen leimattavat viisumit, joita 1980-luvun puoliväliin saakka myönnettiin vuosittain noin pari tuhatta. Mustamäen lähiön laidalla sijaitseva asunto toimi sekä asiakaspalvelutilana että Leningradista saapuvan virkailijan majapaikkana. Pysyvää edustajaa ulkoministeriö ei Tallinnaan halunnut lähettää, ja vuokrasopimusta uusittiin aluksi vain kolme vuotta kerrallaan.¹²⁷

Vähitellen virolaisten viisumihakemusten määrä kasvoi, ja väliaikainen toimipiste sai pysyvämmän luonteen. Toimipisteen olemassaolo oli vielä 1980-luvun alkupuolella vain pienen piirin tiedossa ulkoministeriössä. Vuosikymmenen puolivälissä viisumihakemuksia oli vähän, mutta vuonna 1988 hakemuskäärä kasvoi niin paljon, että tilanne Mustamäen lähiön kaksiossa alkoi olla kaoottinen.¹²⁸ Kesäkuussa Virossa vierailut pääkonsuli Jaakko Kaurinkoski totesi Tallinnan toimipisteen tarvitsevan kipeästi lisäresursseja. Virkailijan kerran kuukaudessa suorittamaa virkamatkaa oli jouduttu pidentämään kahdesta viiteen päivään. Tilat olivat liian pienet ja jono ulottui lähiökerrostalon asunnosta pihalle saakka. Myös vahtimestarille olisi tarvetta. Jopa toimipisteen ovikyltti puuttui.¹²⁹ Vuosikymmenen vaihteessa viisumeja myönnettiin 100 000 vuosittain. Alimiehitetty toimipiste sai kritiikkiä osakseen Suomen tiedotusvälineissä sekä eduskunnassa. Toimistoon oli niin paljon tunkua, että paikalle hankittiin mellakka-aidat ja poliisivartio. Viisumit Suomeen hankittiin kaksiossa vielä huhtikuussa 1990, jolloin uusi väliaikainen toimipiste avattiin. Viron ulkoministeri Lennart Meri ehdotti Suomen vanhaa suurlähetystörakennusta Toompealta osoitteesta Kohtu 4 toivoen vastavuoroisesti Viron käyttöön Itäisen Puistotien vanhaa suurlähetystörakennusta Helsingistä. Vaikka sopivat rakennukset olivat Tallinnassa kortilla, Suomen palaamisella vanhoihin tiloihin oli Meren mielestä poliittinen merkitys.¹³⁰

Tallinnan toimipiste keskittyi konsuliasioihin, eikä tehnyt poliittista raportointia. Toimipisteen johtoon oli tarkoitus lähettää diplomaattistatuksella Markus Koivisto,

---

¹²⁶ Graf ja Roiko-Jokela (2004), 160.

¹²⁷ Pekkarinen (2015), 200-204. Zetterberg (2007), 713.

¹²⁸ Pekkarinen (2015), 202-204, 206-207.

¹²⁹ Viron tilanteesta ja Suomen suhtautumisesta. 29.9.1988, Pääkonsuli Jaakko Kaurinkoski, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro, v. 1988 II (1.11.-31.12.1988).

¹³⁰ Pekkarinen (2015), 210-213, 215-217, 218.

mutta suunnitelma kariutui elokuun 1991 vallankaappaukseen. Riikaan oli avattu Leningradin pääkonsulaatin alainen toimipiste keväällä 1991, mutta suomalaisia työntekijöitä ei ollut lähetetty paikalle ennen Latvian itsenäistymistä. Myös Vilnaan oli kaavailtu perustettavaksi toimipistettä. Vaikka Baltiasta käsin ei ollut pysyvää raportointia, tilannetta paikan päällä seurattiin tiiviisti tasavaltoihin tehtävien virkamatkojen muodossa.¹³¹

---

¹³¹ Haastattelu: Markus Lyra, 19.9.2016.

3 Kansallisen liikehdinnän synty

3.1 Ympäristökysymyksistä kansanliikkeiksi

Tšernobylin ydinvoimalaonnettomuus nosti ympäristökysymyksen laajan huomion kohteeksi Euroopassa ja Neuvostoliiton alueella. Tieto onnettomuudesta kulkeutui Viroon pääosin suomalaisten televisiolähetysten avulla¹³². Ensimmäiset ympäristöliikkeet muodostuivat Liettuassa jo vuoden 1986 aikana, mutta tapauksesta ei ole raportoitu tai ainakaan taltioitu yhtään asiakirjaa ulkoministeriön arkistoon. Myös Latviassa vuonna 1987 vahvistunut ympäristöliike on vailla mainintaa. Viron vuonna 1987 syttynyt ”fosforiittisota” sen sijaan nousee esille vahvasti. Virolaiset pyrkivät pysäyttämään Neuvostoliiton keino- ja ympäristöministeriön hankkeen Koillis-Viron fosforiittikaivoksen rakentamiseksi. Melko varhaisessa vaiheessa kiistassa nähtiin myös kansallisen liikehdinnän sävyjä. Baltian ja erityisesti Viron ympäristöliikkeet nousivat esille myös Suomen tiedotusvälineissä vuoden 1987 mittaan, mikä huomioitiin ulkoministeriössä.¹³³

Erikoistutkija Ilmari Susiluoto raportoi Viron ympäristöliikkeiden tilasta toukokuussa 1987 todeten pinnalle nousseen Neuvostoliiton kannalta ”vaarallisia kansallisuuspoliittisia aspekteja”. Keskusjohdon ja paikallisen tason hallinnon kiistojen sekä ympäristökysymysten ohella virolaislehdissä esillä olivat vierastyövoiman haitalliset vaikutukset Virossa. Neuvostotasavallan viranomaiset olivat käskeneet olla kirjoittamatta vappumielenosoituksen yhteydessä kannetuista fosforiittikaivosta vastustavista kylteistä. Nuorisojärjestö Komsomolin lehti kiersi määräystä julkaisemalla kuvan kylteistä ilman kuvatekstiä.¹³⁴ Susiluodon tapaamat Viron ulkoministeriön edustajat pitivät fosforiittikysymystä neuvostotasavallan tärkeimpänä ajankohtaisasiana. Esillä olivat erityisesti ympäristöongelmat, mutta kansalaisuus-kysymykset tulivat esille rivien välistä. Koillis-Viron merkittävän fosforiittiesiintymien hyödyntäminen oli yleisliittolaisen ministeriön intresseissä, mutta hankkeen pelättiin tuhoavan

---

¹³² Rusi, Alpo: *Vasemmalta ohi. Kamppailu Suomen ulkopoliittisesta johtajuudesta rautaesiripun varjossa 1945-1991*. Gummerus 2007, 517.

¹³³ Eestin fosforiittiesiintymän hyödyntämishankkeen pysäyttäminen. 24.11.1987. UMA: 21 – 5 – NLO – 2: Baltian kysymys. v. 1986-1987.

¹³⁴ Muistio 455: Tilanne Virossa ja Latviassa. 20.5.1987, Erikoistutkija VTT Ilmari Susiluoto. UMA: 21–5–NLO–2: Baltian kysymys. v. 1986-1987.

maanviljelyksen alueella ja aiheuttavan vakavia ympäristöongelmia. Virolaiset halusivat nostaa ympäristöongelmat kansainväliselle areenalle, esimerkiksi seminaarin muodossa. Suomalaisiin yritettiin vedota puhumalla ilmansaasteista ja Suomenlahden saastumisesta.¹³⁵

Elokuussa 1987 Neuvostoliiton valtiollinen suunnittelukomitea Gosplan päätti aloittaa Toolsen fosforiittiesiintymän hyödyntämisen. Viron Gosplan oli protestoinut päätöstä tuoreeltaan perustellen vastustustaan saviliuskeen varastointiteknologian turvallisuuden puutteellisuudella. Syyskuussa Viron hallitus ilmoitti kannakseen sen, ettei Viron fosforiittiesiintymiä tulisi hyödyntää vuoteen 2000 asti. Fosforiittisodaksi nimetty kamppailu päättyi virolaisten voittoon marraskuussa 1987, kun keskushallinto perääntyi vaatimuksistaan.¹³⁶ Ennen keskushallituksen yllättävää perääntymistä Susiluoto arvioi Viron fosforiittiongelman kärjistyvän entisestään vuoden 1987 loppua kohti. Virolaiset olivat organisoitumassa yhtenäiseksi poliittiseksi liikkeeksi vastustaessaan yleisliittolaisen keinolannoiteministeriön pyrkimyksiä hyödyntää fosforiittiesiintymiä. Paikallisen kommunistisen puolueen asettuminen poikkiteloin yleisliittolaisen ministeriön kanssa nähtiin poikkeuksellisena, sillä virolaiset asettuivat näin suoraan yleisvaltakunnalliseksi määriteltyä intressiä vastaan.¹³⁷

”Alun perin yliopistoväen protestista lähtenyt fosforiittikiista on nyt saanut myös kansallisen luonteen”, Susiluoto raportoi lokakuussa. Hän nosti esille Lennart Meren *Eesti Kommunist* -lehdessä ilmestyneen artikkelin, jossa puhuttiin ”vainolaisen vihamielisestä katseesta” sekä Neuvostoliiton keinolannoiteministeriöön viitaten ”luonnon ja kulttuurin hävittäjistä”. Virolaisten aloittama kampanja tulisi sivuamaan myös Suomea, joten Susiluodon mukaan oli syytä jo etukäteen selvittää kiistan ”teknillis-taloudelliset, ympäristönsuojelulliset samoin kuin poliittiset ulottuvuudet”.¹³⁸

---

¹³⁵ Muistio 873: Suomen ja Eestin SNT:n suhteet. Keskusteluja Estimpeksin pääjohtaja Kaldren ja Eestin SNT:n ulkoministeriön edustajien kanssa Tallinnassa 20.-21.10.1987. 26.10.1987. Erikoistutkija VTT Ilmari Susiluoto. UMA: 21-5-NLO-2: Baltian kysymys. v. 1986-1987.

¹³⁶ Eestin fosforiittiesiintymän hyödyntämishankkeen pysäyttäminen. 24.11.1987. UMA: 21-5-NLO-2: Baltian kysymys. v. 1986-1987.

¹³⁷ Muistio 873: Suomen ja Eestin SNT:n suhteet. Keskusteluja Estimpeksin pääjohtaja Kaldren ja Eestin SNT:n ulkoministeriön edustajien kanssa Tallinnassa 20.-21.10.1987. 26.10.1987. Erikoistutkija VTT Ilmari Susiluoto. UMA: 21-5-NLO-2: Baltian kysymys. v. 1986-1987.

¹³⁸ Fosforiittiongelma kärjistyy Virossa. 29.10.1987. Erikoistutkija VTT Ilmari Susiluoto. UMA: 21-5-NLO-2: Baltian kysymys. v. 1986-1987.

Ympäristökysymykset säilyivät ajankohtaisina Suomen ja Baltian kanssakäymisessä myös itsemääräämispyrkimysten päästyä vauhtiin¹³⁹. Ympäristöliikkeet olivat Baltiassa suosittuja etnisistä jakolinjoista riippumatta, ja luonnonsuojelun tunnuksin tapahtuvaan toimintaan suhtauduttiin myönteisesti Neuvostoliiton korkeinta tasoa myöten. Yksimielisyys vaikutti löytyvän melko helposti, sillä saasteet vaikuttivat tasavaltojen rajoista huolimatta.¹⁴⁰ Ympäristökysymykset rajautuvat kuitenkin pääosin tämän tutkimuksen ulkopuolelle.

3.2 Kalenterimielenosoitukset

Baltiassa virinnyt kansallinen liikehdintä sekä arkaluontoisten historiallisten tapahtumien vuosipäivinä järjestetyt ”kalenterimielenosoitukset” nousivat nopeasti ympäristökysymyksiä tärkeämmiksi raportoinnin kohteiksi. Erikoistutkija Susiluoto raportoi loppukeväästä 1987 Latvian tilanteesta, jossa huhujen mukaan venäläisten ja latvialaisten nuorisojengien välienselvittelyihin olisi osallistunut noin tuhat ihmistä. Susiluoto arveli tietojen olevan liioiteltuja, mutta totesi kaikenlaisen kansallisen kahinoinnin tarjoavan argumentteja Gorbatšovin politiikan vastustajille.¹⁴¹ Etnisen väkivallan uhasta Baltiassa ei kuitenkaan tämän lisäksi juuri löydy mainintoja ulkoministeriön arkistomateriaalista.

Ensimmäiset tutkimusajanjakson aikana arkistomateriaalissa mainitut muut kuin ympäristönsuojelun nimissä toteutetut mielenosoitukset Baltiassa järjestettiin Molotovin–Ribbentropin sopimuksen vuosipäivänä elokuussa 1987. Moskovan suurlähetystöstä raportoitiin, että Baltian sopimuksen vuosipäivän ”suhteellisen vähäisiksi jääneet” mielenosoitukset olivat poikkeuksellisen laajasti esillä

---

¹³⁹ Ministeri Kaj Bärlundin ja Viron SNT:n kommunistisen puolueen 1. sihteerin Vaino Väljaksen keskustelut ympäristöministeriössä 25.10.1989. Muistio, 27.10.1989. UMA: 21.50 NLO, Baltian tilanne – Suomi, v.1989 III (1.9.-31.12.1989); Viron pääministeri Edgar Savisaaren ja ulkoministeri Paasion tapaaminen 29.5.1990. Muistio 453, 29.5.1990. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Viro, v.1990 II (1.4.-30.6.1990).

¹⁴⁰ Grofman, Mikkel ja Taagepera (2000), 352. SNTL:n perustuslakiuudistuksen jatkotoimet; kansallisuuskysymys korkeimman neuvoston istunnon valossa. 16.12.1988, avustaja Matti Anttonen, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v. 1988 I (1.1.-14.11.1988).

¹⁴¹ Muistio 455: Tilanne Virossa ja Latviassa. 20.5.1987. Erikoistutkija VTT Ilmari Susiluoto. UMA: 21–5–NLO–2: Baltian kysymys. v. 1986–1987.

Neuvostoliiton keskuslehdissä. Glasnostista huolimatta historian uudelleenarviointia ei yleisliittolaisessa mediassa ollut havaittavissa, vaan Molotovin–Ribbentropin sopimusta perusteltiin muun muassa Baltian pelastamisella fasismilta. Länttä syytettiin levottomuuksien lietsomisesta ja totuuden vääristeleminen. Mielenosoitusten laajan uutisoinnin arveltiin liittyvän pyrkimykseen torjua neuvostovastaista liikehdintää vastapropagandalla. Kremlin tiedotuslinja oli todennäköisesti ollut etukäteen suunniteltu.¹⁴²

Alkuvuodesta 1988 tilanne Virossa nähtiin kärjistyneenä. Tämä oli Leningradin pääkonsuli Jaakko Kaurinkosken mukaan saanut alkunsa Molotovin–Ribbentropin sopimuksen vuosipäivän mielenosoituksista. Kaurinkosken tapaaman virolaisen virkamiehen mukaan mielenosoituksella oli tavallaan viranomaisten hyväksyntä, sillä siitä oli ilmoitettu etukäteen eikä kokoontumisia oltu kuitenkaan estetty. Tammikuussa 1988 Viron kommunistisen puolueen keskuskomitean täysistunnossa nousivat esille tasavallassa kuohunutta aiheuttaneet kansallisuus- ja kielikysymykset. EKP:n johtaja Karl Vaino jätti kokonaan käsittelemättä monet keskeisimmät keskustelua herättäneet teemat, kuten fosforiittisodan ja kansallisuuskysymysten kärjistymisen syyt. Kärjistymisestä hän syytti pieniä ääriaineksen ryhmiä, jotka tapasivat ”syrjäisissä paikoissa, hautausmailla ja mielellään pimeään aikaan”. Myös ulkomaisen vihamielisen median aktivoituminen oli osasyllinen – Suomea ei tosin mainittu nimeltä.¹⁴³

Pääkonsuli Kaurinkoski arvioi, että Viron SNT nähtiin Moskovassa Neuvostoliiton rakennemuutospolitiikan koekenttänä. Keskuskomitean ideologiseksi sihteeriksi valittu Indrek Toome oli Kaurinkosken tietojen mukaan ”hyvin progressiivinen mies”.¹⁴⁴ Taloudellisia uudistuksia häiritsi EKP:n näkökulmasta historian kipeiden kohtien ja kansallisten kysymysten aktiivisempi käsittely. Puoluejohtaja Karl Vaino vakuutti, ettei ”julkisuuden, demokratian ja rakennemuutoksen tieltä” tulla poikkeamaan. Viron kommunistisen puolueen johto kuitenkin kehotti tasavallan lehdistöä keskittymään tasavallan rakennemuutoksen taloudellisiin puoliin ja jättämään kansallisuusasioihin

---

¹⁴² RT-415: Neuvostotiedotus Baltian neuvostovastaisista mielenosoituksista. Moskova, 26.8.1987. 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne.

¹⁴³ Kansalaisuuskyseymykset Eestin SNT:ssa. 27.1.1988. Leningrad, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne. Viro v. 1988 I (1.1.-31.10.1988).

¹⁴⁴ Sama.

liittyvien teemojen käsittelyn vähemmälle.¹⁴⁵ Kansallismieliset piirit Virossa olivat talvella 1987–1988 ajaneet aktiivisesti muistomerkin pystyttämistä Stalinin uhreille. Osa pyrki saamaan muistomerkin kunnioittamaan myös neuvostovaltaa vastustaessa menehtyneiden muistoa, mikä oli Kaurinkosken mukaan aiheuttanut ongelmia maan lähimenneisyyden ”muutenkin ongelmalliselle käsittelylle”. Korkeimman neuvoston puhemies Arnold Rüütel korosti televisoidussa puheessaan helmikuussa 1988 lähimenneisyyden virheellisten tulkintojen korjaamisen välttämättömyyttä, mutta samassa yhteydessä totesi ”muutamien ulkomaalaisten propagandapalveluiden” pyrkivän kyseenalaistamaan Baltian Neuvostoliittoon liittymisen laillisuuden.¹⁴⁶

Viron itsenäisyysjulistuksen 70-vuotispäivänä 24. helmikuuta 1988 järjestettiin viranomaisten kiellosta huolimatta mielenosoitus Tammsaaren patsaalla Tallinnassa. Paikalle kertyi runsaasti väkeä, myös puolueen edustajia. Viranomaisten ehdotuksesta siirryttiin Estonia-teatteriin sekä kommunistisen puolueen tiloihin, joissa viranomaisten edustajat keskustelivat mielenosoittajien kanssa.

”Läntisen propagandan ja paikallisten ekstremistien laskelmat laajojen neuvostovastaisten esiintymisten ja järjestyshäiriöiden provosoimisesta eivät olleet johtaneet tulokseen”, kommentoi sanomalehti *Sovjetskaja Estonija* rauhallisesti edennyttä mielenosoitusta. Lehden mukaan muutaman tuhannen osallistujan saapumisen johtui kiinnostuksesta nähdä speaktaakkeli, ei niinkään halusta osallistua mielenosoitukseen. Lehti raportoi myös vastamielenosoituksesta, jonka tarkoituksena oli ”torjua ’lännen propagandavälineiden’ viime aikoina ’erityisen aktiivisesti’ levittämä käsitys ’Neuvosto-Baltian tasavaltojen väkivaltaisesta liittämisestä Neuvostoliittoon’”.¹⁴⁷

Helmikuussa 1988 erikoistutkija Susiluoto arvioi Viron henkisen ilmapiirin muuttuneen merkittävästi kuluneen vuoden aikana. Taloudellinen tilanne oli huonontunut, mitä

---

¹⁴⁵ Eestin SNT:n tiedotusvälineet ja rakennemuutos; EKP:n johdon ja tiedotusvälineiden tapaaminen. 3.2.1988. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne. Viro v. 1988 I (1.1.-31.10.1988).

¹⁴⁶ Viron itsenäisyyden 70-vuotispäivä; vetoimuksia kansalaisille. 23.2.1988. Leningrad, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne. Viro v. 1988 I (1.1.-31.10.1988).

¹⁴⁷ Mielenosoitus Tallinnan keskustassa 24.2.1988; eestiläisten lehtien kirjoituksia. 3.3.1988 Leningrad. Jaakko Kaurinkoski. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne. Viro v. 1988 I (1.1.-31.10.1988).

pidettiin osasyynä Moskovan pehmeään reaktioon virolaisten ajamiin uudistuksiin. Vaikka päätösvalta fosforiittikaivoksen suhteen oli siirretty pois Virosta, Moskovan uskottiin pyrkivän välttämään ”virolaisten kansallistunnon ärsyttämistä” symboliseen rooliin kohonneessa kiistassa. Baltian tilanne oli saanut aikaisempaa enemmän huomiota Neuvostoliitossa. Viron ”liiallinen nopeus *perestroikan* sovellutuksissa” oli saanut Moskovan ”ärähtämään”. Koska tapahtumat Baltiassa olivat saaneet alkunsa Gorbatšovin uudistuksista, ei voimakkaita vastatoimia kuitenkaan ollut odotettavissa – ainakaan lähiaikoina. Turvallisuusviranomaisten ja asevoimien näkövinkkelistä *perestroikan* vaikutuksia ”epäilemättä arvioitiin aivan eri kriteereillä kuin siviiliviranomaisten taholla”, Susiluoto raportoi. Avautumispolitiikan hän arvioi etenevän ennemmin turvallisuusviranomaisten kuin talouspoliittisen päätöksenteon tahtiin.¹⁴⁸

3.3 Yhteenveto: Kansallisen liikehdinnän synty

Tšernobylin ydinvoimalaonnettomuuden laukaisemat ympäristöliikkeet olivat vuoden 1988 alkuun mennessä muodostuneet yhä selvemmin kansalliseksi liikehdinnäksi kaikissa Baltian tasavalloissa. Fosforiittikiistan poliittiseen ulottuvuuteen herättiin Suomessa loppuvuodesta 1987. Sen nähtiin myös osin sivuavan Suomea, sillä yhteistyötä tehtiin ympäristönsuojelun saralla Neuvostoliiton Suomea lähellä olevien alueiden kanssa. Tässä vaiheessa ulkoministeriön raportointi keskittyi vielä lähes yksinomaan lähimpään naapuriin Viroon, joka toisaalta myös ajoi Latviaan ja Liettuaan nähden aktiivisempaa uudistuspolitiikkaa. Arkistomateriaalista ilmenee, että ulkoministeriö havaitsi Virossa virinneen ympäristöliikehdinnän kansallisen näkökulman varhaisessa vaiheessa. Neuvostotasavallan virkamiesten kanssa käytyjen keskusteluiden perusteella virolaiset eivät pyrkineetkään tätä salaamaan. Karl Vainon johdolla EKP yritti hillitä nationalistisempaan suuntaan liikkunutta ilmapiiriä, mutta varsinkin lähimenneisyyden yhä aktiivisempi käsittely nosti kansalliskysymyksiä yhä enemmän esille. Vaikka Moskovan reaktiot Viron muutoksiin olivat maltillisia, uudistusten arveltiin etenevän turvallisuusviranomaisten päätösten mukaan.

---

¹⁴⁸ Viron tilanne. 10.2.1988. Erikoistutkija VTT Ilmari Susiluoto. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne. Viro v. 1988 I (1.1.-31.10.1988).

Merkillepantavaa on etnisten yhteenottojen mahdollisuuksien arvioimisen lähes täysi puuttuminen arkistomateriaaleista.

4 Itsemääräämisyrittämysten nousu

4.1 Kansanrintamien perustaminen

Viron kansanrintama, *Rahvarinne*, perustettiin huhtikuussa 1988. Latvian ja Liettuan kansanrintamat muodostuivat syksyllä. Virallisesti *perestroikan* tueksi perustetut liikkeet muodostuivat melko pian kommunistisen puolueen kanssa valta-asemasta kilpailevaksi voimaksi.¹⁴⁹ Osin kansanrintamien vaikutuksesta Baltian kommunististen puolueiden johdot vaihdettiin vuoden 1988 aikana. Ensiksi sai väistyä Karl Vaino, joka oli johtanut Neuvosto-Viroa jo vuodesta 1978. Ensimmäinen virolaissyntyinen puoluejohtaja Vaino Väljas nousi tasavallan johtoon kesäkuussa 1988. Linjapuheessaan hän nosti esille tasavallan suvereniteetin takaamiseen liittyviä kysymyksiä. Väljas käsitteli suunnitteilla ollutta taloudellisen itsehallinnon ohjelmaa, viron julistamista viralliseksi valtionkieleksi sekä maahanmuuton rajoittamista. Puolueen edellistä johtajaa Karl Vainoa hän ei henkilönä parjannut, mutta antoi ymmärtää Viron tilanteen huonontuneen tämän aikana. Väljas ilmaisi tukensa kansanrintamalle sekä muulle uudistusmieliselle liikehdinnälle ja tuki myös muistomerkin pystyttämistä stalinismin uhreille. Kantojansa uusi johtaja perusteli virolaisten aseman vahvistamisen ja maahanmuuton vastustamisen suhteen Gorbatšovin antamalla hyväksynnällä kansallisuuksien kirjon tukemiselle Neuvostoliitossa. Uusi puoluejohtaja oli tehnyt selvän pesäeron edelliseen. Kaurinkoski totesi ”reformististen ajatusten” olleen muutenkin vahvasti esillä puoluekokouksen puheenvuoroissa.¹⁵⁰

Kevään ja kesän 1988 mittaan uudistukset erityisesti Virossa olivat kiihtyvässä liikkeessä. Syyskuussa järjestetty massatapahtuma Tallinnan laulukentällä keräsi jopa 300 000 osallistujaa ja antoi sympatiaa herättävät kasvot Viron ”laulavalle vallankumoukselle”.¹⁵¹ Kansanrintamien politiikan laaja uutisointi Suomessa lienee syy sille, miksei raporteissa juurikaan käsitellä näitä mediassa laajasti huomiota saaneita tapahtumia. Viron kommunistisen puolueen muuttunutta linjaa ja yhteistyötä muiden poliittisten liikkeiden kanssa sen sijaan käsiteltiin. EKP:n valtuuskunta lähti kesäkuussa

¹⁴⁹ Zetterberg (2007), 720-721.

¹⁵⁰ Eestin uuden puoluejohtajan linjanveto. 22.9.1988. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne. Viro v. 1988 I (1.1.-31.10.1988).

¹⁵¹ Zetterberg (2007), 720. *Kasekamp esittää osallistujamäärän olleen 250 000. Paikalla oli joka tapauksessa yli neljännes Viron etnisesti virolaisesta väestöstä.* Kasekamp (2010), 163.

NKP:n puoluekonferenssiin pyrkimyksenään siirtää taloudellista päätösvaltaa Viron SNT:lle, määritellä tarkkaan Neuvostoliiton keskuselinten oikeudet tasavalloissa sekä saada puoluekokous tuomitsemaan Viron joukkovainot rikoksina ihmiskuntaa vastaan. EKP:n lisäksi valtuuskunnan ohjelman suunnitteluun osallistui kansanrintaman, vihreiden sekä taiteilija- ja nuorisjärjestöjen edustajia.¹⁵²

Baltian rooli Neuvostoliiton uudistusten etujoukkona oli esillä tapaamisissa muiden länsimaiden edustajien kanssa. Ulkoministeriön poliittisen osaston päällikkö Jaakko Blomberg kuuli länsisaksalaiselta kollegaltaan luottamuksellisesti tietoja Baltian kysymyksen käsittelystä Naton ulkoministerikokouksessa. Norjan ulkoministeri Thorvald Stoltenberg oli todennut, että Naton olisi tehtävä jotakin Baltian uudistuskehityksen hyväksi.¹⁵³ Suomen Lontoon-suurlähettiläs Ilkka Pastinen kertoi Baltian tapahtumien yllättäneen englantilaiset neuvostoasiantuntijat. Englantilaiset arvioivat Kremlin tähtäävän kansanrintamien toiminnan hiljaiseen uuvuttamiseen vuoden 1989 kuluessa. Moskovan arveltiin käyttävän apuna keskusjohdolle uskollista interliikettä ja poliisijoukkoja, mutta laajamittaista väkivaltaa tuskin oli odotettavissa. Puna-armeijan pelkän läsnäolon arveltiin riittävän. Mitä pidempään kansallisen liikehdinnän annettaisiin jatkua, sitä vaikeampaa se olisi pysäyttää. Ulkomaiden huomion nähtiin vaikeuttavan tilannetta Moskovan näkökulmasta. Kurinpalautus Baltiaan aiheuttaisi kolhun Gorbatšovin maineeseen, mutta tämä ”kuuluu supervallan johtajan tehtäväkuvaan”. Suurlähettiläs Pastinen päätti raporttinsa pessimistiseen arvioon:

”Tilanne hiipuu hiljakseen. Talvi tulee, laulu loppuu.”¹⁵⁴

4.2 Irti Moskovan kontrollista

Moskovan arvioitiin suhtautuneen kansanrintamien syntyyn alun perin positiivisesti, mutta pelko liikkeiden luisumisesta kommunististen puolueiden käsistä nousi pian esiin.

---

¹⁵² EKP:n valtuuskunnan ohjelma NKP:n puoluekonferenssissa. 23.6.1988. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne. Viro v. 1988 I (1.1.-31.10.1988).

¹⁵³ Nato ja Baltian tilanne. 19.12.1988, poliittinen osasto, osastopäällikkö Jaakko Blomberg. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v. 1988 I (1.1.-14.11.1988).

¹⁵⁴ Baltia Gorbatšovin kiusana. Suurlähettiläs Ilkka Pastinen, 16.11.1988, Lontoo. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v. 1988 I (1.1.-14.11.1988).

Tilanne korjautui, kun kommunististen puolueiden vaihdetut johdot astuivat jossain määrin kansanrintamien johtoon uudistuksia ajettaessa. Viron Väljas, Latvian Bagris ja Liettuan Brazauskas olivat suurlähettiläs Heikki Talvitien mukaan onnistuneet vuoden 1988 aikana pitämään uudistusliikkeen eri osat koossa selvien edistysaskelten ansiosta. Kansanrintamien kanssa toimiminen takasi ainakin toistaiseksi kommunistisen puolueen valta-aseman. Yhtenäisyyden hajotessa tilanteen hallinta vaikeutuisi. Neuvostoliiton kaavaillun perustuslain uudistamisen Talvitie arveli olevan este uudistusten ongelmattomalle jatkumiselle, sillä Baltian pyrkimykset vaikuttivat olevan sen kanssa ristiriidassa. Baltian tasavaltojen muutosesitykset perustuslakiuudistukseen oli hylätty marraskuussa 1988.¹⁵⁵ Baltiassa, erityisesti Virossa, pelättiin Neuvostoliiton perustuslakiuudistuksen kaventavan tasavaltojen toimivaltaa.¹⁵⁶

Ulkoministeriössä arvioitiin kansanrintamien etenevän uudistuksissa niin pitkälle, että Moskova olisi pakotettu ottamaan niihin kantaa. Jonkinasteinen kannanotto toteutettiin marraskuussa kolmen keskuskomitean korkean jäsenen vierailulla Baltian tasavaltoihin, minkä tarkoituksena oli yhtäältä osoittaa Moskovan halu sovintoratkaisuun, toisaalta varoittaa Baltian tasavaltoja liian pitkälle menevistä uudistuksista sekä rauhoitella paikallista venäläisväestöä. Baltian tasavaltoja varoiteltiin eristäytymisestä luvaten lisää oikeuksia, mutta Suomen Moskovan suurlähetystö piti näitä lupauksia mahdollisesti tyhjinä.¹⁵⁷

Baltian tasavallat eivät Moskovan vastustuksesta huolimatta hillinneet uudistuspyrkimyksiään. Viron korkein neuvosto antoi 16. marraskuuta 1988 julistuksen Viron SNT:n suvereenisuudesta. Suvereenisuusjulistuksessa todettiin stalinismin ja pysähtyneisyyden kauden synnyttäneen Virolle epäsuotuisan demografisen tilanteen ja ajaneen tasavallan luonnon monilla alueilla katastrofaaliseen tilaan. Julistus siirsi korkeimman vallan ja tuomiovallan Viron alueella tasavallan johdolle. Neuvostoliiton lait tulisivat voimaan tasavallassa vasta korkeimman neuvoston hyväksynnän jälkeen. Suhteet Neuvostoliittoon tuli määrittää liittosopimuksella. Kokous teki myös muutoksia

---

¹⁵⁵ Tilanteesta Baltian tasavalloissa. 14.11.1988, suurlähettiläs Heikki Talvitie, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v. 1988 I (1.1.-14.11.1988).

¹⁵⁶ Keskuskomitean jäsenten vierailut Baltiaan. 13.11.1988, Moskova; Tilanteesta Baltian tasavalloissa. 14.11.1988, suurlähettiläs Heikki Talvitie, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v. 1988 I (1.1.-14.11.1988).

¹⁵⁷ *Keskuskomitean jäsenistä Medvedev vieraili Riassa, Tšebrikov Tallinnassa ja Sljunktov Vilnassa.* Sama.

Viron SNT:n perustuslakiin tehden tasavallasta taloudellisesti itsenäisen ja siirtäen luonnonvarat ja tuotantovälineet tasavallan hallintaan¹⁵⁸. Samassa yhteydessä korkein neuvosto päätti olla hyväksymättä ehdotusta Neuvostoliiton uudeksi perustuslaiksi. Erikoistutkija Ilmari Susiluoto totesi korkeimman neuvoston kokouksen päätöksen merkitsevän perustuslaillista kriisiä. Hän näki päätökset protestina Neuvostoliiton perustuslakiehdotusta kehunutta Gorbatšovia vastaan. Susiluoto uskoi myös Latvian ja Liettuan päätyvän perustuslakiuudistusta vastaan, sillä Baltian tasavaltoja häiritse perustuslakiluonnoksessa tasavaltojen päätäntävällän kaventaminen taloudellisissa ja sosiaalisissa kysymyksissä. Tämä ei todennäköisesti kykenisi jarruttamaan lain läpimenoa, mutta asialla olisi selvä symbolinen merkitys.¹⁵⁹

Kymmenen päivää ennen Neuvostoliiton korkeimman neuvoston kokousta synnytetyn perustuslaillisen kriisin katsottiin ulkoministeriössä olevan virolaisten puolelta harkittua taktikointia. Kriisin seurauksiin varautumisesta ei oltu lainkaan vakuuttuneita. Etenkin Viron kieli- ja kansalaisuusksymysten kärjistyminen nähtiin suomalaisarvioissa virheenä. Tämä oli antanut oikeutuksen venäläisväestön parissa syntyneelle epäluulolle, vaikka epäluulon spontaaniin syntymään ilman Moskovan agitaatiota ei täysin uskottukaan.¹⁶⁰ Neuvostoliiton korkeimman neuvoston puhemiehistö katsoi marraskuun lopussa Viron suvereenisuusjulistuksen pätemättömäksi ja monilta osin Neuvostoliiton perustuslakien vastaiseksi. Puhemiehistö pyrki kuitenkin lieventämään päätöstä lupaamalla uudistusten seuraavassa vaiheessa turvata liittotasavaltojen edut ja laajentaa niiden päätösvaltaa.¹⁶¹

Erikoistutkija Susiluoto arvioi Moskovan lyhyellä aikavälillä tähtäävän kriisikehityksen pysäyttämiseen. Pitkällä tähtäimellä Kremlin käytössä olisi lukuisia puuttumiskeinoja Baltian ”niskurointiin”. Keinovalikoimaan kuuluivat talouspakotteet, venäläisväestön asemaan vaikuttaminen, ulkosuhteisiin ja ulkomaankauppaan vaikuttaminen sekä

---

¹⁵⁸ Viron SNT:n korkeimman neuvoston päätökset 16.11.1988, 25.11.1988, ulkoasiainsihteerin Hannu Himanen, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro, v. 1988 II (1.11.-31.12.1988).

¹⁵⁹ Tilanne Virossa ja Baltiassa. Erikoistutkija Ilmari Susiluoto 17.11.1988. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v. 1988 I (1.1.-14.11.1988).

¹⁶⁰ Viron synnyttämä perustuslaillinen kriisi ja sen ratkaisu. 31.11.1988, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro, v. 1988 II (1.11.-31.12.1988).

¹⁶¹ Julistuksen Viron suvereenisuudesta kumoaminen SNTL:n korkeimman neuvoston puhemiehistössä. 30.11.1988, lähetystöneuvos Osmo Lipponen. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro, v. 1988 II (1.11.-31.12.1988).

sisäministeriön ja KGB:n toimivaltuuksien lisääminen. KGB:n ja sisäministeriön joukkoja Baltiassa ei vielä ollut käytetty, mutta Susiluodon mukaan joukot olivat todennäköisesti lisätyssä valmiustilassa. Kriisin eskaloituminen nähtiin mahdollisena, mikäli tasavaltojen johto ei perääntyisi radikaaleimmista vaatimuksistaan. Perääntyminen näytti kuitenkin epätodennäköiseltä. Suomen tuli Susiluodon mukaan varautua erilaisiin kriisiskenaarioihin. Hän tosin mainitsee esimerkkinä vain suomalaisvirolaisten yhteisyritysten toiminnan hankaloitumisen mahdollisten pakotteiden vuoksi.¹⁶²

Viron korkein neuvosto päätti joulukuun alkupuolella 1988 taloudellisen itsehallinnon valmistelun jatkamisesta Moskovan ja Tallinnan välille muodostuneesta perustuslaillisesta kriisistä huolimatta. Vaikka Viron korkein neuvosto oli kieltäytynyt kumoamasta marraskuussa tehtyjä Moskovaa uhmaavia päätöksiä, Pääkonsuli Jaakko Kaurinkosken mukaan Tallinnassa ei ollut havaittavissa uhmakkuutta vaan pikemminkin tietoisuus siitä, että oli ”kiirehditty liikaa”. Gorbatšovin uskottiin nuhtelevan Viron johtoa poliittisista syistä, mutta antavan kuitenkin tukensa uudistuspolitiikalle. Hänen asemansa vahvuus uudessa tilanteessa aiheutti kuitenkin arvailuja. Kaurinkoski kertoi virolaisten keskustelukumppanien arvelevan Viron johdon aseman olevan vahva.¹⁶³

Moskovan suurlähetystö kiinnitti huomiota siihen, että Baltian maiden kehitys oli syksyn 1988 mittaan ollut paljon esillä neuvostolehdistössä. Suurin osa artikkeleista oli jollakin tavalla kriittisiä tilanteen kulkua kohtaan. Lokakuun lopulla laajalevikkoinen *Novoje Vremja* -aikakauslehdessä ilmestyneessä artikkelissa kerrottiin vuoden 1940

---

¹⁶² Tilanne Virossa ja Baltiassa. Erikoistutkija Ilmari Susiluoto 17.11.1988. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v. 1988 I (1.1.-14.11.1988); *Yhteisyritysten luominen oli aloitettu Virossa vuonna 1987, jolloin niitä perustettiin kaksi. Määrä moninkertaistui seuraavien vuosien aikana ja 1990 aikana yhteisyrityksiä perustettiin jo lähes 200. Vuoden 1991 alussa yhteisyrityksiä oli noin 300. Loppuvuodesta 1990 Viron hallituksen mukaan Suomesta ja Ruotsista saatava apu oli hyödynnettävissä helpommin yhteisyritysten kautta.* Ühisettevõtete majandusliku tegevuse analüüsist. 11.12.1990, Eesti Vabariigi Valitsus. ERA, R-2321.1.2., Eesti Välismajandusamet, Ettekanded Eesti Vabariigi valitsusele välismajanduse küsimustes, 13.10.1989-18.12.1990.

¹⁶³ Viron SNT jatkaa itsehallinnon kehittämistä. 15.12.1988, pääkonsuli Jaakko Kaurinkoski, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro, v. 1988 II (1.11.-31.12.1988). *Kaurinkoski osui arvioissa oikeaan: Gorbatšov tuomitsi puheessaan korkeimman neuvostoliiton kokouksessa Neuvostoliiton yhtenäisyyttä horjuttavan toiminnan ja käytti Viroa esimerkkinä tasavaltojen asemasta puhuessaan. Baltian perestroikan toteuttamiselle – kunhan se tapahtuisi ilman ylilyöntejä – oli kuitenkin Gorbatšovin tuki.* Viron synnyttämä perustuslaillinen kriisi ja sen ratkaisu. 31.11.1988, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro, v. 1988 II (1.11.-31.12.1988).

liittymisen esitettävän Baltiassa ”aivan toisin kuin kerrotaan historian oppikirjoissa”. Ulkomaalaisten osuudesta kerrottaessa artikkeli oli periaatteessa ymmärtäväinen balttien pyrkimyksiä kohtaan. Väestön rakenteen todettiin johtuvan suurissa määrin Stalinin rikoksista ja sen jälkeen johdon virheistä. Baltiaan työskentelemään tulleita vastaan oli artikkelin mukaan kuitenkin aloitettu ”loukkaava kampanja”. Alkuperäiskansalaisuuden suosimisessa oli ”nationalismin makua”.¹⁶⁴ Viron korkeimman neuvoston suvereenisuusjulistus sai paljon huomiota lehdistössä. Tilannetta käsiteltiin pitkälti tasavallan venäläisväestön näkökulmasta, eivätkä tasavallan pyrkimykset saaneet sympatiaa osakseen.¹⁶⁵

Suurlähettiläs Talvitie arveli Baltian tasavaltojen asemaa pidettävän tärkeänä johtuen niiden pienestä koosta, kehittyneemmästä infrastruktuurista sekä ”oma-aloitteiseen taloudelliseen ajatteluun” kykenevästä väestöstä. Kansallistunteen kehittymiselle oli suurlähettilään mukaan Moskovassa annettu tilaa, jotta väestö saataisiin taloudellisten uudistusten taakse. Stalinin terrorin tunnustaminen oli puhdistanut ilmaa. Tilanne oli hallinnassa niin kauan, kun puolueiden johto kykeni toimimaan kansanrintamien kanssa. Yhtenäisyyden hajotessa tapahtumien etenemisen kontrollointi vaikeutuisi.¹⁶⁶ EKP:n ensimmäinen sihteeri Vaino Väljas kertoi Virossa helmikuussa 1989 vierailleelle Talvitielle *perestroikan* kulkevan eri tahtiin eri Neuvostoliiton tasavalloissa. Virossa uudistukset etenivät hyvin, ja Väljas näki kansanrintaman johtamansa kommunistisen puolueen kannalta tarpeellisena liittolaisena. Viron tärkeimmät kysymykset olivat Väljaksen mukaan suvereniteetti, ympäristökysymykset, kansalliset kysymykset ja tasavallan avautuminen maailmalle.¹⁶⁷

Keväällä 1989 ministerineuvoston puheenjohtaja Indrek Toome kertoi ympäristöministeri Kaj Bärlundille pitävänsä taloudellisen itsehallinnon toteuttamista tasavallan kannalta tärkeimpänä kysymyksenä. Toome kertoi toivovan nopeampaa etenemistä, mutta ”muukalaiset” pitivät uudistuksia jo liian nopeina. Moskova oli

---

¹⁶⁴ Baltian kehitys; kaksi Novoje Vremjan artikkelia. 25.11.1988, lähetystöneuvos Osmo Lipponen, UM poliittinen osasto, sosialististen maiden toimisto. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v. 1988 I (1.1.-14.11.1988).

¹⁶⁵ Viron tilanne ja Moskovan reaktiot. 21.11.1988, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro, v. 1988 II (1.11.-31.12.1988).

¹⁶⁶ Tilanteesta Baltian tasavalloissa. 14.11.1988, suurlähettiläs Heikki Talvitie, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v. 1988 I (1.1.-14.11.1988).

¹⁶⁷ Suurlähettiläs Talvitiien vierailu Tallinnaan 2.-4.2.1989. 17.2.1989, suurlähettiläs Heikki Talvitie, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Baltian tilanne – Suomi, v.1989 I (1.1.-28.2.1989).

syyttänyt IME-ohjelmaa heti tuoreeltaan separatismista, eikä mielipiteen muuttumisesta ollut merkkejä. IME oli saanut kansalaiset odottamaan ihmettä, mutta hallitus ei uskonut nopeaan edistykseen.¹⁶⁸ Toukokuun 1989 EKP:n täysistunnossa puoluejohtaja Vaino Väljas julisti, ettei Viron taloudelliselle itsehallinnolle olisi vaihtoehtoa. Itsenäisyyden kehittämistä kommunistinen puolue tavoitteli Neuvostoliiton osana ja *perestroikan* muodossa. Väljas kritisoi sekä itsenäisyyttä ajavia ”kansallisia äärimmäisyysliikkeitä” sekä ”venäläisten dominoimaa Inter-liikettä”.¹⁶⁹

Ulkopolitiikassa Viroa kiinnosti kesällä 1989 laajentaa liikkumatilaa tietyillä alueilla, kuten ulkomaankaupan kehittämisessä, mutta ilman ristiriitaa Moskovan kanssa.¹⁷⁰ Varaulkoministeri Toivo Kuldseppin mukaan hallitusta kiinnosti eniten oman identiteetin luominen muun maailman silmissä. Neuvostoliiton sotilaallista turvallisuutta ei haluttu heikentää. Kuldsepp kertoi virolaisten tavoitteena olevan 1970-luvulla alkaneen venäläistämiskehityksen pysäyttäminen. Suurten tuotantolaitosten rakentaminen oli Kuldseppin mukaan keskeinen osa venäläistämistoimia, sillä työvoima tuotiin Viron ulkopuolelta. Tämä työvoima asutettiin omiin asuinalueisiin, ja perheensä sai helposti mukanaan. Toisen maailmansodan seurauksena Viroon tulleen venäläisväestön Kuldsepp arvioi jo juurtuneen maahan. Moni näistä venäläisistä oli saapunut lähialueilta ja omasi ”samankaltaisen kulttuuritaustan”. Venäläistämistoimien lisäksi virolaisia häiritsi akuutisti tasavallan elintarvike- ja teollisuustuotannon kuljettaminen muualle Neuvostoliittoon. Taloudelliset suhteet Viron SNT:n ja Neuvostoliiton välillä nähtiin epäoikeudenmukaisina. Palavaa kiveä käytettiin halvalla Leningradin alueen sähköntuotantoon. Ruokatuotannosta Viroon jäi Kuldseppin mukaan ”pelkät rippeet”.¹⁷¹

---

¹⁶⁸ Viron SNT:n taloudellisen itsehallinnon ohjelma; Viron SNT:n ministerineuvoston Indrek Toomen ja ympäristöministeri Kaj Bärlundin keskustelu 21.4.1989. Muistio, 26.4.1989. UMA: 21.50 NLO, Baltian tilanne – Suomi, v.1989 II (1.3.-31.8.1989).

¹⁶⁹ Viron kommunistipuolueen keskuskomitean täysistunto 4.5.1989; puoluejohtaja Vaino Väljasin puhe. 10.5.1989, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro, v. 1989 I (1.1.-30.6.1989).

¹⁷⁰ Tunnelmat Tallinnassa 24.-25.8.1989; keskustelut varaulkoministeri Kuldseppin ja kansanrintaman edustajien kanssa. 25.8.1989, va. asiainhoitaja Pekka Oinonen. UMA: 21.50 NLO, Baltian tilanne – Suomi, v.1989 II (1.3.-31.8.1989); *Tehtaankadulla tosin vallitsi vielä elokuussa käsitys, että Baltian maiden taloudelliset suhteet ulkomaailmaan pysyisivät jatkossakin Moskovan kontrollissa*. Erik Ulfstedtin kirje Jaakko Kaurinkoskelle 3.8.1989. UMA: 21.50 NLO, Baltian tilanne – Suomi, v.1989 II (1.3.-31.8.1989).

¹⁷¹ Tunnelmat Tallinnassa 24.-25.8.1989; keskustelut varaulkoministeri Kuldseppin ja kansanrintaman edustajien kanssa. 25.8.1989, va. asiainhoitaja Pekka Oinonen. UMA: 21.50 NLO, Baltian tilanne – Suomi, v.1989 II (1.3.-31.8.1989).

Vuoden 1989 aikana raportointi Latviasta ja Liettuaista kasvoi, vaikka Viro oli edelleen selkeästi pääosassa. Latvian korkein neuvosto kokoontui heinäkuun lopulla päättämään taloudellisesta itsehallinnosta ja antoi myös viimeisenä Baltian maana suvereenisuusjulistuksesta. Riiassa kuukautta aikaisemmin vierailnut lähetystöneuvos Hannu Himanen arvioi itsenäistymismielialan olevan nousussa. Kansanrintama koulutti latvialaisia sotilaallisen kriisin varalle maanviljelyssä ja luonnossa selviämistä. Himasen mukaan tätä ei voinut pitää erityisen militanttina toimintana, ja kouluttaminen tuskin oli edes kovin laajalle levinnyttä.¹⁷²

Keskusjohto oli loppuvuodesta 1988 pitänyt Viron korkeimman neuvoston kannanottoja Neuvostoliiton perustuslakiin radikaalina, mutta Liettuan uudistuspyrkimykset nähtiin jo tuolloin vielä huolestuttavampina. Venäläisten asevoimien liikkumisen kieltäminen Liettuan alueella ja järjestysvoimien käyttöön vaadittava Liettuan suostumus nähtiin huolestuttavina ehdotuksina.¹⁷³ Moskovan pelot osoittautuivat perustelluiksi 20. joulukuuta 1989, kun Liettuan kommunistisen puolueen puoluekokous päätti selvin äänin perustaa NKP:stä erillisen puolueen. NKP:n yhteydessä säilymistä kannattavat 160 kokousedustajaa päättivät seuraavana yönä koota oman puoluekokouksensa.¹⁷⁴ Liettuan kommunistisen puolueen itsenäistymispäätöstä pidettiin Suomen suurlähetystössä Moskovassa *perestroikan* ajan hankalimpana haasteena NKP:n johdolle. Neuvostoliiton kommunistinen puolue ei pitänyt päätöstä pätevänä, sillä se rikkoi puolueen sääntöjä. Gorbatšovin puhui poliittisten keinojen käytöstä tilanteen rauhoittamiseksi, mutta suomalaisarvioiden mukaan myös kovempien keinojen käytölle oli puolueen sisällä kannatusta.¹⁷⁵

Gorbatšov ja puoluejohto olivat jo joulukuun alussa vedonneet liettualaisiin, etteivät nämä eroaisi NKP:stä. Presidentti varoitti tällöin ”ennemmin tai myöhemmin

---

¹⁷² Viro ja Latvia; lähetystöneuvos Hannu Himanen matkat. 19.7.1989, Hannu Himanen, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto, Baltian tilanne – Suomi, v.1989 II (1.3.-31.8.1989).

¹⁷³ Baltian maiden tilanne, venäläiskäsityksiä Varsovassa. 23.11.1988, Varsova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v. 1988 I (1.1.-14.11.1988).

¹⁷⁴ Suomen ulkoministeriö raportoi asiasta pitkälti neuvostoliittolaisen median tietojen varassa. Liettuan kommunistien 20. puoluekokouksen päätös NKP:stä erillisen puolueen perustamisesta: NKP:n keskuskomitean plenum koolle. 22.12.1989, Moskova; SNTL-NKP; Liettuan kommunistinen puolue itsenäiseksi. 21.12.1989, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Liettua, v. 1988-1989.

¹⁷⁵ Liettuan kommunistien 20. puoluekokouksen päätös NKP:stä erillisen puolueen perustamisesta: NKP:n keskuskomitean plenum koolle. 22.12.1989, Moskova; SNTL-NKP, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Liettua, v. 1988-1989.

kannettavaksi tulevista seurauksista”, vaikka vetoamus nähtiinkin sovittelavampana kuin Moskovan linja alkusyksystä. Kommunistisen puolueen ”syvällistä uudistamista” sekä Baltian tasavaltojen taloudellisen itsenäistymisen takaavan lain hyväksymistä Neuvostoliiton korkeimmassa neuvostossa oli käytetty ennen itsenäistymispäätöstä porkkanana erohankkeesta luopumiseen kannustamisessa. Gorbatšovin asettuminen Latvian kommunistisen puolueen eroa vastaan tulkittiin Moskovan suurlähetystössä merkitsevän sitä, että eron estämiseksi käytössä olisivat ”ainakin kaikki poliittiset keinot”. NKP:n johdon arvioitiin olevan valmis pitkälle meneviin myönnytyksiin puolueen uudistamiseksi, kunhan puolue säilyisi muodollisesti yhtenäisenä.¹⁷⁶ Liettuan kommunistien päätös itsenäistyä NKP:stä pakottaisi Moskovan reagoimaan. Jos Liettuan kommunistisen puolueen ero hyväksyttäisiin, seuraisivat muiden tasavaltojen puolueet perässä. Ulkoministeriössä arveltiin, että prosessi johtaisi kommunististen puolueiden hajoamiseen keskusjohdolle uskollisten ja kansallismielisten välisiin kiistoihin. Kehitys tuskin olisi Moskovalle mieleen.¹⁷⁷

4.3 Historia ja kansalliset kysymykset

Ympäristökysymyksistä oli 1980-luvun lopulla tullut jossain määrin politiikan valtavirtaa Neuvostoliitossa. Taloudellisen itsemääräämisen kehittäminen toteutettiin ainakin nimellisesti *perestroikan* lipun alla, joten se ei periaatteessa ollut taloudellisten ongelmien kanssa kamppailevan keskusjohdon näkökulmasta negatiivista. Sen sijaan Baltian kulttuuri- ja kielikysymyksiä pidettiin ulkoministeriössä haasteellisempina, ei ainoastaan siksi että ne ”koskettelivat alueita, joilla marksilais-leniniläinen teoria on edennyt sangen hitaasti”.¹⁷⁸ Kuten aiemmin on todettu, Baltian ympäristöliikkeet saivat alusta asti kansallispoliittisen roolin. Kansallinen liikehdintä levisi pian myös historian käsittelystä yhä lähemmäksi ajankohtaisia poliittisia kysymyksiä. Alkusyksystä 1988 Viron johto otti tavoitteekseen saada aikaan viron asemaa parantavan kielilain, palauttaa

---

¹⁷⁶ SNTL-NKP; NKP:n johdon vetoamus Liettuan puolueille. 4.12.1989. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Liettua, v. 1988-1989.

¹⁷⁷ NKP:n keskuskomitean Liettuan puoluejärjestön itsenäistymistä käsitellyt plenum 25.-26.12.1989. 26.12.1989, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Liettua, v. 1988-1989.

¹⁷⁸ SNTL:n perustuslakiuudistuksen jatkotoimet; kansallisuuskysymys korkeimman neuvoston istunnon valossa. 16.12.1988, avustaja Matti Anttonen, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v. 1988 I (1.1.-14.11.1988).

vanha kansallinen lippu sekä toteuttaa taloudellinen itsehallinto tasavallassa¹⁷⁹. Pian Baltian maiden itsenäisyyden aikaiset liput hyväksyttiin kansallisiksi lipuiksi tai symboleiksi ilman virallista käyttöä. Suomen ulkoministeriö seurasi kehitystä jo protokollallisista syistä. Päädyttiin siihen, että Suomessa tuli vierailuiden yhteydessä käyttää Neuvostoliiton valtionlippua ja sen rinnalla mahdollisesti osatasavallan virallista lippua. Kansallisen lipun käyttö oli sallittua epävirallisissa yhteyksissä.¹⁸⁰ Vaikka kysymys kansallisen lipun käytöstä herätti julkista keskustelua Suomessa, suurlähettiläs Talvitie piti sitä sivujuonteena Baltian kehityksessä. Toisaalta ottamalla kansalliset symbolit uudelleen käyttöön olivat Baltian kommunistiset puolueet saavuttaneet kansanrintamien luottamuksen.¹⁸¹

Baltian kansanrintamien yhdeksi keskeisimmistä tavoitteista nousi loppuvuodesta 1988 alkuperäisväestön kielen turvaaminen¹⁸². Avustaja Matti Anttonen arvioi venäjän aseman suhteessa Baltian alkuperäiskieliin muodostuvan ongelmalliseksi. Hän piti mahdollisena kansallisuuskysymysten nousua seuraavissa vaaleissa merkittäviksi tekijöiksi, erityisesti mikäli poliittinen vastakkainasettelu olisi muuten vähäistä. Kielikysymys oli noussut Neuvostoliitossa esille aivan uudella tavalla. Neuvostotasavalloista Armenian, Azerbaidžanin ja Gruusian perustuslait takasivat kantaväestön kielelle virallisen aseman. Baltian lisäksi vaatimuksia paikallisten kielten aseman vahvistamisesta oli noussut Keski-Aasian tasavalloissa.¹⁸³

Kansanrintamien vaatimukset paikallisten kielten ja kulttuurien aseman vahvistamisesta olivat herättäneet epäluuloa Baltian muualta Neuvostoliitosta tulleessa väestössä. Ulkoministeriön asiakirjoissa puhutaan pääosin venäläisväestöstä, vaikka varsinkin

---

¹⁷⁹ *Korkeimman neuvoston puheenjohtaja Arnold Rüütel esitteli tavoitteet Virossa vieraillelle eduskunnan puhemiehelle Matti Ahteelle syyskuussa 1988.* Eestin uuden puoluejohtajan linjanveto. 22.9.1988. UMA: 21.50 NLO 2: Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne. Viro v. 1988 I (1.1.-31.10.1988).

¹⁸⁰ Baltian osatasavaltojen liput. 21.10.1988, poliittinen osasto; Viron, Liettuan ja Latvian kansalliset tunnukset; Lehdissä julkaistut asetukset. 28.10.1988, lähetystöneuvos Osmo Lipponen. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v. 1988 I (1.1.-14.11.1988).

¹⁸¹ Tilanteesta Baltian tasavalloissa. 14.11.1988, suurlähettiläs Heikki Talvitie, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v. 1988 I (1.1.-14.11.1988).

¹⁸² Baltian kielten aseman virallistaminen. 18.10.1988, avustaja Matti Anttonen, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v. 1988 I (1.1.-14.11.1988).

¹⁸³ SNTL:n perustuslakiuudistuksen jatkotoimet; kansallisuuskysymys korkeimman neuvoston istunnon valossa. 16.12.1988, avustaja Matti Anttonen, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v. 1988 I (1.1.-14.11.1988).

neuvostoajan loppupuolella Baltiaan siirretty väestö oli etnisesti monenkirjavaa¹⁸⁴. Virossa venäläisväestö perusti ensimmäisenä omia järjestöjään, joissa suomalaisarvioiden mukaan toimi henkilöitä, joilla oli ”hyvinkin äärimmäisiä mielipiteitä”.¹⁸⁵ Näistä muodostui Moskovalle uskollinen interliike, joka sai omanlaisen muotonsa myös Latviassa ja Liettuaassa. Kielikysymys jakoi tasavallan asukkaat kansallisuusrajojen mukaan.¹⁸⁶ Lokakuussa julkaistu ehdotus uudesta kielilaista nosti viron ainoaksi valtiolliseksi kieleksi. Muunkielisten oikeudet huomioitiin myös, mutta esityksen päämääräksi kerrottiin ”yhtenäisen Viron ja kansan välisen yhteyden” vahvistaminen.¹⁸⁷ Joulukuussa 1988 Viron SNT:n korkein neuvosto hyväksyi selvin äänin perustuslain muutoksen, joka teki virosta tasavallan valtiollisen kielen. Lain esitellyssä luonnoksessa oli pyritty turvaamaan sekä viron- että venäjänkielisen väestönosan oikeudet levottomuuksien välttämiseksi.¹⁸⁸ EKP:n ensimmäinen sihteeri Vaino Väljas arvioi suurlähettiläs Talvitielle helmikuussa 1989, että ”liiallinen” muuttoliike aiheutti pelkoa viron kielen ja virolaisen kulttuurin säilymisestä.¹⁸⁹ Virolaiset olivat tyytymättömiä maahanmuuttajien etuihin asunnonsaannissa sekä siihen, että asiointi omalla äidinkielellään ei aina onnistunut. Kielikysymystä suurempi ongelma oli kuitenkin pula ruoasta ja kulutustavaroista. Tilanne oli huonontunut vuoden 1988 aikana. Kuluva vuosi oli pääkonsuli Kaurinkosken mukaan ollut Virossa ”uuden kansallisen heräämisen aikaa”. Ensimmäisten takaiskujen jälkeen tunnelma oli toiveikas. Tallinnan vanhakaupunki oli ensimmäistä kertaa neuvostoaikana saanut joulukoristeet.¹⁹⁰

Kehitys Baltiassa alkoi saada yhä vahvemmin nationalistisia tunnuspiirteitä. Viron SNT:n korkeimman neuvoston puhemiehistön istunnossa helmikuun loppupuolella 1989 päätettiin tasavaltaisen Viron itsenäisyyspäivän 24. helmikuuta viettämisestä

---

¹⁸⁴ Clemens (1991), 69-71.

¹⁸⁵ Tilanteesta Baltian tasavalloissa. 14.11.1988, suurlähettiläs Heikki Talvitie, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v. 1988 I (1.1.-14.11.1988).

¹⁸⁶ Viron SNT: kielilain luonnos ja viron kielen perustuslaillinen asema. 23.12.1988, avustaja Matti Anttonen, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro, v. 1988 II (1.11.-31.12.1988).

¹⁸⁷ Viron ehdotus uudeksi kielilaiksi. 23.11.1988, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro, v. 1988 II (1.11.-31.12.1988).

¹⁸⁸ Viron SNT: kielilain luonnos ja viron kielen perustuslaillinen asema. 23.12.1988, avustaja Matti Anttonen, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro, v. 1988 II (1.11.-31.12.1988).

¹⁸⁹ Suurlähettiläs Talvitiin vierailu Tallinnaan 2.-4.2.1989. 17.2.1989, suurlähettiläs Heikki Talvitie, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Baltian tilanne – Suomi, v.1989 I (1.1.-28.2.1989).

¹⁹⁰ Viron SNT jatkaa itsehallinnon kehittämistä. 15.12.1988, pääkonsuli Jaakko Kaurinkoski, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro, v. 1988 II (1.11.-31.12.1988).

Viron itsenäisyyspäivänä ja sinimustavalkoisen lipun nostamisesta Pitkän Hermannin tornin salkoon.¹⁹¹ EKP:n johtaja Vaino Väljas esitti puolueen keskuskomitean täysistunnossa toukokuussa 1989 Molotovin–Ribbentropin sopimuksen mitätöintiä¹⁹². Neuvostoajan historiaa Virossa Väljas käsitteli pääkonsuli Kaurinkosken mukaan ”yksinomaan kielteisenä ilmiönä” mainiten vuosien 1941 ja 1949 kyyditykset sekä Stalinin ajan poliittiset puhdistukset ja terrorin. Keskuskomitea vapautti jäsenyydestä puolueen entisen johtajan Karl Vainon, joka oli yhä NKP:n keskuskomitean jäsen. Ajatuksen Viron valtiollisesta jatkuvuudesta vuodesta 1940 Väljas kuitenkin tyrmäsi: ”Maailmanhistoriassa ei ole ainoatakaan esimerkkiä siitä että valtio joka itse asiassa lakkasi olemasta 50 vuotta sitten, syntyisi uudestaan.”¹⁹³

Moskovan kansanedustajien kokoukseen toukokuussa 1989 osallistuneet virolaiset kertoivat suomalaisille Molotovin–Ribbentropin sopimuksen salaisen lisäpöytäkirjan julkaisemiseen tähtäävistä hankkeista. Moskova haluttiin saada virallisesti tunnustamaan pöytäkirjan olemassaolo. Tämän myötä virolaiset voisivat osoittaa, ettei liittyminen Neuvostoliittoon kesällä 1940 ollut vapaaehtoista, ja Viron SNT oli ”vailla kestäväää juridista pohjaa”. Virolaisten kansanedustajien keskuudessa oli suomalaisarvion mukaan kahdenlaista suhtautumista hankkeen edistämiseen: osa oli valmis viemään hanketta poliittiselle tasolle kansanedustajien kokoukseen, toisten mielestä tämä olisi hätiköintiä.¹⁹⁴ Virolainen sanomalehti *Rahva Hääl* oli julkaissut sopimuksen salaisen lisäpöytäkirjan elokuussa 1988, ensimmäisenä Neuvostoliitossa.¹⁹⁵

Molotovin–Ribbentropin sopimuksen vuosipäivänä elokuussa 1989 järjestetty Tallinnasta Riian kautta Vilnaan yltävä Baltian ihmisketju nousi kansainvälisiin uutiskuviin. Latvian kansanrintaman edustajat pelkäsivät heinäkuussa mielenosoitukseen kohdistuvan provokaatioita. Myös yhteenottoja pidettiin

---

¹⁹¹ Viron itsenäisyyspäivä; Viron SNT:n korkeimman neuvoston päätös. 22.2.1989, Pääkonsuli Jaakko Kaurinkoski, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro, v. 1989 I (1.1.-30.6.1989).

¹⁹² Viron kommunistipuolueen keskuskomitean täysistunto 4.5.1989; puoluejohtaja Vaino Väljasin puhe. 10.5.1989, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro, v. 1989 I (1.1.-30.6.1989).

¹⁹³ Viron kommunistipuolueen keskuskomitean täysistunto 4.5.1989; puoluejohtaja Vaino Väljasin puhe. 10.5.1989, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro, v. 1989 I (1.1.-30.6.1989). *Väljas ei ilmeisesti muistanut vuonna 1795 Euroopan kartalta kadonnutta Puolaa, joka itsenäistyi uudelleen ensimmäisen maailmansodan seurauksena.*

¹⁹⁴ Vuosien 1939-40 tapahtumat; virolaisia hankkeita. 31.5.1989, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro, v. 1989 I (1.1.-30.6.1989).

¹⁹⁵ Graf (2012), 101-102

mahdollisina.¹⁹⁶ Rauhallisesti sujuneen mielenosoituksen jälkeen virolaisväestön raportoitiin olevan ”selvästi innostunutta”. Mielialaa kohotti ”tavoitteiden selkiytyminen ja julkituominen viimeisen vuoden aikana”. Ero yleisessä innostuksessa vuodentakaiseen oli huomattava.¹⁹⁷ Pääkonsuli Kaurinkoski kuvaili ihmisketjua ”vavahduttavaksi kansallisen itsetunnon, joukkokurin ja itsehillinnän osoitukseksi”. Baltian ketju nähtiin osoituksena nopeasti muuttuneesta poliittisesta tilanteesta Neuvostoliitossa – olivathan viranomaiset hajottaneet Tallinnassa järjestetyn pienen mielenosoituksen kaksi vuotta aikaisemmin. Kaurinkoski arvioi sopimuksen vuosipäivän ja Baltian ketjun olleen ”uuden kansallisen heräämisen voimannäyttö”. Sekä kommunististen puolueiden että uusien kansanliikkeiden johtohahmot osallistuivat tapahtumaan.¹⁹⁸

Baltia oli ensimmäistä kertaa saanut kansainvälisen lehdistön paikalle, ja englanninkieliset kyltit oli selkeästi suunnattu länsimaiselle yleisölle. Sopimuksen vuosipäivän vieton nähtiin lisäävän jännitteitä suhteissa Moskovaan. Neuvostoliiton kommunistisen puolueen keskuskomitean julkilausumassa tapahtuman järjestäjien kerrottiin yrittäneen nostattaa ”kansallista hysteriaa”, mikä oli paikan päällä olleen Kaurinkosken mukaan täysin väärä arvio ainakin Tallinnan rauhallisesta ja hillitystä mielenilmauksesta.¹⁹⁹ NKP:n keskuskomitea syytti baltteja venäläisvastaisuudesta, ilmaisi pelkonsa nationalismin vahvistumisesta ja kritisoi baltteja ulkovaltojen vetämisestä osaksi Neuvostoliiton sisäistä kehitystä. Suuren isänmaallisen sodan muistomerkkeihin kohdistunut vandalismi aiheutti neuvostokansalaisissa ”erityistä vastenmielisyyttä ja ihmetystä”.²⁰⁰

Kaurinkoski totesi elokuussa 1989, ettei Viron johto ollut perääntynyt Moskovan kanssa käydyissä neuvotteluissa missään kiistakysymyksessä. Virolaisten saavuttamien

---

¹⁹⁶ Viro ja Latvia; lähetystöneuvos Hannu Himasen matkat. 19.7.1989, lähetystöneuvos Hannu Himanen. UMA: 21.50 NLO, Baltian tilanne – Suomi, v.1989 II (1.3.-31.8.1989).

¹⁹⁷ Tunnelmat Tallinnassa 24.-25.8.1989; keskustelut varaulkoministeri Kuldseppin ja kansanrintaman edustajien kanssa. 25.8.1989, va. asiainhoitaja Pekka Oinonen. UMA: 21.50 NLO, Baltian tilanne – Suomi, v.1989 II (1.3.-31.8.1989).

¹⁹⁸ Molotov-Ribbentropin sopimuksen vuosipäivän vieto Tallinnassa ja Viron dialogi Moskovan kanssa. 31.8.1989, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1989 II (1.7.-31.12.1989).

¹⁹⁹ Sama.

²⁰⁰ Neuvostoliiton kansallisuuskysymys; NKP:n keskuskomitean julkilausuma Baltian tasavaltojen tilanteesta. 29.8.1989, Avustaja Matti Anttonen, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v.1989 I (1.1.-31.8.1989).

voittojen määrä alkoi olla merkittävä, mikä oli ”kasvattanut ruokahalua ja kannustanut etenemään valitulla tiellä”. Viron johto oli Kaurinkosken mukaan kuitenkin tietoinen siitä, että tasavallan uudistusten oli tapahduttava ”Neuvostoliiton sisällä ja osana koko Neuvostoliiton uudistumisprosessia”.²⁰¹ NKP:n keskuskomitean mukaan nationalistinen toiminta oli johtanut vakaviin taloudellisiin ongelmiin tasavalloissa. Baltian tasavaltoja uhattiin julkilausumassa kansalaiskonfliktin vakavilla seurauksilla, jopa kansallisen elinkyvyn vaarantumisella. Avustaja Matti Anttonen arveli konkreettisia ehdotuksia sisältämättömän julistuksen tarkoituksena olleen Baltian venäläisvähemmistöjen rauhoittaminen ja ajan voittaminen. Venäläisvähemmistö oli kritisoinut NKP:ta ja keskushallintoa Baltian venäläisten elintärkeiden etujen unohtamisesta.²⁰² Loppuvuodesta 1989 myös kommunistinen puolue tähtäsi suunniteltujen rakennushankkeiden aiheuttaman laajan maahanmuuton rajoittamiseen. Kymmenien vuosien aikana tehtyjä virheitä ei puheenjohtaja Väljaksen mukaan kuitenkaan hetkessä korjattaisi.²⁰³

4.4 Suomen ja Baltian suhteet

Suomen ja Viron aktiiviset yhteydet kertovat läheisistä suhteista. Arkistomateriaali tukee aikaisemmin esitettyjä arvioita presidentti Koiviston varovaisesta suhtautumisesta Baltian kehitykseen. Alemmalla tasolla suhteet balttien kanssa olivat kuitenkin tiiviit. Erityisesti virolaisten kanssa solmitut kontaktit tarjosivat ulkoministeriölle informaatiokanavia. Koska Suomen ja Viron suhteiden kehitystä on tutkittu aikaisemmin, sen käsittely rajautuu pääosin tämän tutkimuksen ulkopuolelle. Toisaalta kasvava yhteistyö Suomen kanssa oli merkittävä osa tutkimusajanjakson kehitystä, joten on syytä käsitellä tässä joitakin arkistomateriaalin valaisemia tapahtumia.

---

²⁰¹ Molotov-Ribbentropin sopimuksen vuosipäivän vietto Tallinnassa ja Viron dialogi Moskovan kanssa. 31.8.1989, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1989 II (1.7.-31.12.1989).

²⁰² Neuvostoliiton kansallisuuskysymys; NKP:n keskuskomitean julkilausuma Baltian tasavaltojen tilanteesta. 29.8.1989, Avustaja Matti Anttonen, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v.1989 I (1.1.-31.8.1989).

²⁰³ Ministeri Kaj Bärlundin ja Viron SNT:n kommunistisen puolueen 1. sihteerin Vaino Väljaksen keskustelut ympäristöministeriössä 25.10.1989. Muistio, 27.10.1989. UMA: 21.50 NLO, Baltian tilanne – Suomi, v.1989 III (1.9.-31.12.1989).

Suomen ja Viron välinen yhteistyö tuntui kiinnostavan Viron viranomaisia kasvavissa määrin jo vuonna 1987²⁰⁴. Virolaiset arkistolähteet paljastavat pyrkimyksiä luoda aktiivisesti suhteita ulkomaihin. Tasavallan ministerineuvosto esitti lokakuussa 1989 ulkosuhteiden komission perustamista tasavallan kasvaneiden taloudellisten ja poliittisten suhteiden vuoksi.²⁰⁵ Vaikka Viron taloudellinen merkitys Suomelle oli vähäinen, Suomi oli Viron suurin ulkomainen kauppakumppani. Tapaamisessaan Viron ulkoministeriön edustajien kanssa lokakuussa 1987 Susiluoto kertoi saaneensa vaikutelman Viron ulkoministeriön aseman muuttumisista ja laajemmista valtuuksista talouden ja kulttuurin saralla. Virolaiset halusivat solmia tiiviimmin suhteita nimenomaan Suomeen – rajakaupan rinnalle haluttiin myös ”rajapolitiikkaa”.²⁰⁶ Viron tapahtumat olivat Tehtaankadun edustajien mukaan Neuvostoliitolle ”todellinen päänvaiva”. Suomella oli oma osansa tapahtumissa, sillä virolaiset käyttivät neuvostodiplomaattien mukaan hyväksi Suomen-yhteyksiään ohittaakseen Moskovan.²⁰⁷ Virolaiset kertoivatkin ulkoministeriön edustajille avoimesti hyödyntävänsä suomalaisten kanssa tehtävää yhteistyötä höllentääkseen Moskovan kontrollia talousasioissa²⁰⁸.

Suomi oli käytännössä katkaissut suhteet Baltian pakolaisiin ja näiden jälkeläisiin Urho Kekkosen presidenttikaudella. Kysymys balttien diasporasta näyttäytyy arkistomateriaalin valossa olleen Suomen kannalta arkaluontoinen vielä 1980-luvun lopulla. EKP esitti kesällä 1988 neuvostotasavalloille annettavaksi valtuudet luoda suhteita ulkomaihin ja tehdä yhteistyötä ulkovirolaisten kanssa. Aloitteellisuus oli kuitenkin hiipunut alkusyksystä Vaino Väljäksen kehotettua virolaisia harkintaan, joten suomalaisten ei tarvinnut erikseen pyrkiä hillitsemään virolaisten aktiivisuutta.²⁰⁹

---

²⁰⁴ Muistio 873: Suomen ja Eestin SNT:n suhteet. Keskusteluja Estimpeksin pääjohtaja Kaldren ja Eestin SNT:n ulkoministeriön edustajien kanssa Tallinnassa 20.-21.10.1987. 26.10.1987. Erikoistutkija VTT Ilmari Susiluoto. UMA: 21 – 5 – NLO – 2: Baltian kysymys. v. 1986-1987.

²⁰⁵ Eesti NSV Ministerite Nõukogu Välissidemete Komisjoni loomisest. 12.10.1989. ERA, R-2321.1.2., Eesti Välismajandusamet, Ettekanded Eesti Vabariigi valitsusele välismajanduse käusimustes, 13.10.1989-18.12.1990.

²⁰⁶ Muistio 873: Suomen ja Eestin SNT:n suhteet. Keskusteluja Estimpeksin pääjohtaja Kaldren ja Eestin SNT:n ulkoministeriön edustajien kanssa Tallinnassa 20.-21.10.1987. 26.10.1987. Erikoistutkija VTT Ilmari Susiluoto. UMA: 21 – 5 – NLO – 2: Baltian kysymys. v. 1986-1987.

²⁰⁷ Suomi – Viro; Neuvostonäkemys. 20.1.1989, Taisto Tolvanen. UMA: 21.50 NLO, Baltian tilanne – Suomi, v. 1989 I (1.1.-28.2.1989).

²⁰⁸ Viron tilanne. 10.2.1988. Erikoistutkija VTT Ilmari Susiluoto. UMA: 21.50 NLO 2: Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne. Viro v. 1988 I (1.1.-31.10.1988).

²⁰⁹ Viron tilanteesta ja Suomen suhtautumisesta. 29.9.1988, Pääkonsuli Jaakko Kaurinkoski, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro, v. 1988 II (1.11.-31.12.1988).

Suomen virallisen linjan varovaisuus vaikutti ulkoministeriön toimintaan. Maiden välisessä yhteistyössä pyrittiin toisaalta myös tukemaan virolaisten pyrkimyksiä vahvistaa kansallista asemaansa. Vaikka virolaisten tavoitteena oli itsenäisyys, Baltian maiden aseman vahvistumisen ei itsessään nähty olevan ristiriidassa Suomen idänpolitiikan kanssa.²¹⁰ Pääkonsuli Kaurinkoski kertoi virolaisten tyrmistyneen siitä, kun suomalaisten ministerivierailujen yhteydessä tulkkaus oli järjestetty vain suomesta venäjäksi. Eduskunnan puhemies Matti Ahteen vierailulla paikalla oli vain yksittäisiä venäjänkielisiä, ja joku Viron ulkoministeriön virkamies oli kehottanut puhemiestä vaihtamaan tulkkia ennen seuraavaa matkaa. Kaurinkoski painotti, että suomalaisten tulisi vierailuillaan huomioida viron kieli.²¹¹ Suomen ja Viron väliset ministeritason vierailut kasvoivat vuodesta 1986 alkaen, erityisesti vuoden 1989 aikana. Ulkoministeriön poliittinen osasto halusi syyskuussa 1989 parantaa koordinaatiota vierailukäytännöissä ja lisätä lähialueen vierailuita muualtakin kuin Virosta.²¹² Moni Baltiaan kohdistunut suomalaisvierailu liittyi kaupalliseen yhteistyöhön, kuten pääministeri Kalevi Sorsan osallistuminen Tallinnan viljasataman vihkiäistilaisuuteen joulukuussa 1986 tai kauppa- ja teollisuusministeri Ilkka Suomisen osallistuminen Rakveren lihanjalostustehtaan peruskiven muuraukseen kesällä 1988.²¹³ Pääministeri Holkerin vierailua alkuvuodesta 1989 pidettiin ulkoministeriössä ”vallitsevassa tilanteessa tarkoituksenmukaisena” – olihan tilanne Baltian ja keskusjohdon välillä kiristynyt loppuvuodesta.²¹⁴ Ainakin Holkerin vierailusta kalasäilyketehtaan avajaisiin 1989 pyydettiin etukäteen Neuvostoliiton ulkoministeriön näkemys²¹⁵.

Suurlähettiläs Heikki Talvitie teki helmikuussa 1989 kolmipäiväisen vierailun Viroon. Häntä oli ohjeistettu etukäteen korostamaan Suomen ja Viron välisen yhteistyön kehittämistä osana Suomen idänsuhteita²¹⁶, ja uudistusintoa hillitsevä linja välittyi matkaraportista. Talvitie totesi Vaino Väljakselle, etteivät Suomen ja Viron suhteet voi

---

²¹⁰ Haastattelu: Markus Lyra, 19.9.2016; Haastattelu: Jaakko Blomberg, 8.6.2006.

²¹¹ Viron tilanteesta ja Suomen suhtautumisesta. 29.9.1988, Pääkonsuli Jaakko Kaurinkoski, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro, v. 1988 II (1.11.-31.12.1988).

²¹² Muistio 817: Viro ja muut Baltian tasavallat; vierailuvaihto. 21.9.1989, Poliittinen osasto. UMA: 21.50 NLO, Baltian tilanne – Suomi, v.1989 III (1.9.-31.12.1989).

²¹³ Viro ja Suomi. Muistio, 20.2.1989. Poliittinen osasto. UMA: 21.50 NLO, Baltian tilanne – Suomi, v.1989 I (1.1.-28.2.1989).

²¹⁴ Pääministeri Holkerin vierailu Tallinnaan; pääsihteeri Gorbatshev Suomeen-vierailu. 15.2.1989. UMA: 21.50 NLO, Baltian tilanne – Suomi, v.1989 I (1.1.-28.2.1989).

²¹⁵ Pääministeri Holkerin vierailu Viroon. 1.2.1989. UMA: 21.50 NLO, Baltian tilanne – Suomi, v.1989 I (1.1.-28.2.1989).

²¹⁶ Suurlähettiläs Talvitien matka Viroon. 30.1.1989, toimistopäällikkö Taisto Tolvanen. UMA: 21.50 NLO, Baltian tilanne – Suomi, v.1989 III (1.9.-31.12.1989).

olla irrallaan Suomen ja Neuvostoliiton välisistä suhteista. Myös Viron ja Suomen välisissä suhteissa YYA-sopimus ja Paasikiven–Kekkonen linja tulisi säilyttää. Hyvät idänsuhteet nähtiin lähtökohtana hyvälle Viron-suhteille. Pääministeri Indrek Toomelle Talvitie suositteli etenemään pienin askelin taloudellisten muutosten tiellä pettymysten välttämiseksi. Tavatessaan kansanrintaman edustajia suurlähettiläs painotti, että Suomi tunnustaa Neuvostoliiton turvallisuusintressit. Virossa viranomaisten ja kansanrintaman yhteistyö sekä asioista sopiminen Moskovan kanssa oli Talvitien mukaan tärkeää. Suomen suhteet Vieroon olisi helpompi hoitaa, mikäli Tallinna ja Moskova ”omaavat yhteisen sävelen”. *Perestroikan* nopea eteneminen Neuvostoliitossa ei Talvitien mukaan silti ollut Suomen kannalta ongelmallista, päinvastoin.²¹⁷

4.5 Yhteenveto: Poliittinen murros Baltiassa

Vuosien 1988–1989 aikana poliittinen tilanne muuttui suuresti kaikissa Baltian tasavalloissa. Kommunististen puolueiden siirryttyä kansallisempaan suuntaan ne säilyivät edelleen poliittisesti merkittävänä. Niiden rinnalle nousi kuitenkin uusia ryhmittymiä, joiden käsittely arkistomateriaalissa tosin jää vähäiseksi. Baltian tasavaltojen itsemääräämispyrkimykset tulivat vuoden 1988 aikana ilmeiseksi. Tilanteen sotilaallisen kärjistymisen mahdollisuus nousi jo tällöin esiin. Baltian kysymys alkoi saada myös kansainvälistä näkyvyyttä, etenkin Baltian ketjun myötä. Kansainvälistäminen oli vahvasti balttien tavoitteena, mikä ilmeni myös aktiivisina pyrkimyksinä tiivistää suhteita Suomen suuntaan. Ulkoministeriön raportointi moninkertaistui aikaisempaan verrattuna, mutta keskittyi yhä pääosin Vieroon. Vasta Liettuan kommunistisen puolueen ero NKP:n alaisuudesta joulukuussa 1989 kiinnitti huomion myös Vilnaan, mitä käsitellään laajemmin seuraavassa luvussa. Latvia oli Vieroon ja Liettuaan nähden vähäisemmässä roolissa raportoinnissa.

Varsinainen kansallinen liikehdintä jäi ulkoministeriön raportoinnissa sivuosaan, mutta poliittisiin muutoksiin etenkin Virossa kiinnitettiin huomiota. Baltian tasavallat pyrkivät yhä selvemmin eroon Neuvostoliiton keskusjohdon kontrollista. Virossa kansanrintama

---

²¹⁷ Suurlähettiläs Talvitien vierailu Tallinnaan 2.-4.2.1989. 17.2.1989, suurlähettiläs Heikki Talvitie, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Baltian tilanne – Suomi, v.1989 I (1.1.-28.2.1989).

oli noussut keskeiseksi voimaksi, ja EKP:n rooli oli selvästi muuttunut. Tämän nähtiin varsinkin vuoden 1989 aikana johtavan vakavaan ristiriitaan Moskovan kanssa. Muutoksia tapahtui monella rintamalla, ja etenkin ilmapiirin vapautuminen nosti uusia teemoja julkiseen keskusteluun. Kielikysymykset herättivät huolta tilanteen kärjistymisestä etnisten rajojen mukaan. Viron johdon kanssa käydyistä keskusteluista tuli selväksi kielteinen suhtautuminen maan venäläisväestöön, ja maahanmuuton hillintään tähtäävä politiikka tuli avoimemmaksi loppuvuodesta 1989. Myös historian käsittely saa paljon tilaa ulkoministeriön raportoinnissa, mikä kertoo Neuvosto-Viron historian uusien tulkintojen olleen poliittisesti merkittäviä.

5 Tavoitteeksi itsenäisyys

5.1 Kädenvääntö keskusjohdon kanssa

Loppuvuodesta 1989 alkaen Baltian maiden tavoitteeksi tuli yhä avoimemmin itsenäistyminen. Tämä johti avoimeen konfliktiin Moskovan kanssa. Alkuvuodesta 1990 Leningradin pääkonsulina aloitti Markus Lyra, jonka päätehtäväksi tuli Baltian kehityksen seuraaminen. Suurlähettiläs Heikki Talvitie ei enää helmikuun 1990 jälkeen matkustanut Baltian maihin.²¹⁸ Viimeiset matkansa Neuvosto-Baltiaan Talvitie teki alkuvuodesta 1990. Hän arvioi tasavaltojen poliitikkojen olevan riippuvaisia kansanrintamien suosiosta. Koska kansanrintamien ”perustavoite” oli itsenäisyys, oli itsenäisyys kaikkien politiikkaan osallistuvien huulilla. Baltian tasavaltojen kansanrintamien hän totesi olevan hieman eri vaiheessa, mutta harjoittavan itsenäisempään asemaan tähtäävää ”deklaraatio-politiikkaa”. Balttien kansanedustajat olivat helmikuun lopussa pitäytyneet äänestämästä Neuvostoliiton korkeimman neuvoston istunnossa vedoten siihen, etteivät he osallistu Neuvostoliiton sisäisen lainsäädännön kehittämiseen. Taloudellinen itsenäisyys oli toteutunut vain paperilla, sillä tärkeimmät teollisuuslaitokset ja satamat olivat yhä Moskovan ministeriöiden käsissä. Talvitien mukaan energian ja raaka-aineiden vaikeampi saatavuus oli merkki ”eräänlaisesta kurinpalautuksesta”.²¹⁹

Viron SNT:n johdon arveltiin lokakuussa 1989 haluavan ”turvautua hengähdystaukoon ja varoa tilanteen kärjistymistä Moskovan kanssa” taloudellisen itsehallinnon toteuttamiseksi. IME-ohjelma nähtiin tärkeimpänä uudistuksena, minkä vuoksi kansalaisuuslain ja vaalilain käsitteleminen siirrettiin myöhemmäksi. Esimerkiksi leningradilaisten tiedotusvälineiden todettiin luoneen kuvaa ”eskaloituvasta konfrontaatiosta” virolaisten ja Moskovan välillä, mutta Viron johtajien kanssa käytyjen keskustelujen perusteella suomalaiset arvioivat, että Tallinnan tavoitteena oli dialogin jatkuminen ja mielialojen rauhoittaminen Virossa.²²⁰

---

²¹⁸ Haastattelu: Markus Lyra, 19.9.2016.

²¹⁹ Kolme matkaa Baltiaan. 2.3.1990, suurlähettiläs Heikki Talvitie, Moskova. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Baltian maat, v.1990 I (1.1.-15.3.1990).

²²⁰ Tilanne Viron SNT:ssa ja Karjalan ASNT:ssa, Leningradin reaktiot ja inkeriläisten toiminta. 16.10.1989, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1989 II (1.7.-31.12.1989).

Neuvostoliiton korkein neuvosto säati marraskuussa 1989 lain, joka takasi taloudellisen itsenäisyyden kolmessa Baltian tasavallassa. Latvialaisjohdon näkemysten mukaan laki oli alku Moskovan kanssa käytävälle kädenväännölle siitä, mikä lopulta tulisi balttien itsensä päätettäväksi. Suurlähettiläs Talvitie arvioi Baltian tasavaltojen tulevan tiivistämään keskinäistä yhteistoimintaa. Tilanne Latviassa vaikutti rauhalliselta. Muuttoliike tasavaltaan oli hidastunut vuoden 1989 loppupuolella. Dialogia interliikkeen kanssa ei pidetty mahdollisena. Interliike edusti Talvitien tapaamien kansanrintaman jäsenten mukaan ”entisiä upseereita, Moskovan alaisten yritysten keskijohtoa ja muualta tullutta työväkeä, jotka ajavat vain Moskovan intressiä”. Talvitien tapaama liikkeen johtaja Alekseev syytti kansanrintamaa yhteistyöstä kieltäytymisestä. Kieli- ja vaalilakeja hän syytti venäjänkielisen väestönsyrjinnästä.²²¹ Tämä oli arkistomateriaalin perusteella yksi harvoja kertoja, kun ulkoministeriön virkamiehet tapasivat interliikkeen edustajia. Syy tähän näyttää olleen se, ettei liikettä pidetty todellisena poliittisena voimana.²²²

Baltian tasavallat ja Neuvostoliitto pääsivät helmikuussa 1990 sopimukseen Baltian taloudellisen itsenäisyyden kehittämisestä. Asetus ei ollut julkinen, ja ministerineuvos Helenius arveli siihen liittyvän paljon ratkaisemattomia ongelmia balttien ja Moskovan välillä. Virolle sopimus toi ulkomaankauppaa koskevan itsehallinnon sekä tullijärjestelmän. Tasavallalla oli myös oikeus päättää kaikkien alueensa teollisuuslaitosten tuotannosta. Yhteensä 60 teollisuusryhmää oli siirtymässä Moskovan hallusta Viron SNT:n alaisuuteen. Uudistusten avulla virolaiset pyrkisivät estämään tasavallan valuuttatulojen siirtymisen Moskovaan.²²³ Uudistukset etenivät koko Neuvostoliiton alueella, mutta Baltian maat Viro etunenässä pyrkivät selvästi kasvattamaan riippumattomuutta Moskovasta. Viron korkein neuvosto hyväksyi 23.2.1990 päätöslauselman valmistautumisesta Viron kansalliseen itsenäisyyteen. Myös maaliskuussa valittu Viron kongressi tuki tätä tavoitetta.²²⁴ Viron varaulkoministeri

---

²²¹ Suurlähettiläs Talvitien vierailu Riiassa 29.11.-1.12.1989. Muistio, 11.12.1989. UMA: 21.50 NLO, Baltian tilanne – Suomi, v.1989 III (1.9.-31.12.1989).

²²² *Oletusta tukee myös Markus Lyran haastattelu*. Haastattelu: Markus Lyra, 19.9.2016.

²²³ IME-ohjelman toteuttaminen. 9.2.1990, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v.1990 I (1.1.-30.4.1990); Baltian tasavaltojen taloudellinen itsenäisyys; SNTL:n ministerineuvoston asetus 7.2.1990. 16.3.1990, ministerineuvos Harry Helenius, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v.1990 I (1.1.-30.4.1990).

²²⁴ Viron itsenäistymispyrkimykset. 22.3.1990, Markus Koivisto. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1990 I (1.1.-15.5.1990).

Toivo Kuldsepp totesi Leningradin pääkonsulina aloittaneelle Markus Lyralle Viron pyrkivän ennen muuta liikkumistilansa laajentamiseen. Virolaisten julistuksien kirjaimellinen tulkinta oli väärä, sillä lopullisista tavoitteista ei virolaisilla itselläänkään ollut vielä selvyttä. Lyra kertoi virolaisten mielialasta helmikuussa 1990 näin: ”Virolaisten keskuudessa vallitsevaa mielialaa voi parhaiten kuvailla sanoilla: Nyt tai ei koskaan. Kansanrintama, EKP:n enemmistö ja monet muut näkevät NL:n poliittis-taloudellisessa alennustilansa tilaisuutensa koittaneen. Kukaan tunnettu vakavasti otettava virolainen poliitikko ei uskalla olla itsenäisyyttä tai ’suvereniteettiä’ vastaan.”²²⁵

Ensimmäiset neuvottelut Moskovan kanssa käytiin maaliskuun alkupuolella. Virolaisten mukaan Gorbatšov tunnusti tasavallan halun irrottautua Neuvostoliitosta. Viro oli nimittänyt korkeimman neuvoston puheenjohtaja Arnold Rüütelin johtaman valtuuskunnan itsenäisyysneuvotteluihin. Virolaisten tavoitteena oli edetä itsenäistymispyrkimyksissä samaa tahtia Latvian ja Liettuan kanssa, ennen muuta Moskovan ”hajottamisen ja hallitsemisen taktiikan” estämiseksi.²²⁶ Kaurinkoski arvioi, että vuoden 1990 aikana Viron itsenäistymispyrkimyksissä oli tapahtunut ”hyvin nopea radikalisoituminen”. Itsenäisyyskysymys oli toistaiseksi pysynyt tasavallan Moskovan kanssa neuvotteluihin pyrkivän johdon käsissä, eikä kilpailevaa ryhmittymää ollut vielä syntynyt. Kansanrintaman Kaurinkoski arvioi pyrkivän Suomen autonomian ajan kaltaiseen asemaan, mutta olevan toisaalta harkitusti epämääräinen kannanotoissaan. Viron kansallisen riippumattomuuden puolue oli kansanrintamaa ”pienempi, mutta myös äänekäs poliittinen liike”, jonka tavoitteena oli nimensä mukaan palauttaa riippumaton Viron tasavalta.²²⁷

Liettua meni vielä pidemmälle ja julistautui itsenäiseksi 11. maaliskuuta 1990. Samalla tasavalta siirtyi Baltian itsenäistymispyrkimysten eturintamaan Viron ohi. Suurlähettiläs Talvitie oli vain kuukautta aiemmin kuullut liettualaisjohdon arvioita siitä, kuinka itsenäisyys toteutuisi asteittain neuvottelujen kautta. Tasavallan johto oli helmikuussa pitänyt itsenäistymistä itsestäänselvyytenä, mutta optimistisinkin arvio oli, että se voisi

---

²²⁵ Vabaa Eesti. 14.2.1990, Markus Lyra. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1990 I (1.1.-15.5.1990).

²²⁶ Viron itsenäistymispyrkimykset. 22.3.1990, Markus Koivisto. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1990 I (1.1.-15.5.1990).

²²⁷ *Koiviston arvion mukaan Viron itsenäisyyspyrkimykset saivat konkreettisesti alkunsa Edasi-lehdessä syyskuussa 1987 ilmestyneestä ehdotuksesta Viron taloudellisesta itsehallinnosta.* Sama.

toteutua vasta viiden vuoden kuluttua.²²⁸ Leningradista Katajanokalle neuvottelevaksi virkamieheksi siirtynyt Jaakko Kaurinkoski oli saanut vihiä Liettuan itsenäisyysjulistuksesta pari päivää ennen sen antamista. Hän piti todennäköisenä, että kansainvälinen lehdistö kysyisi asiassa Suomen kantaa. Kaurinkoski esitti, että tulisi kehottaa molempia osapuolia tyydyttävään ratkaisuun pääsemiseen neuvotteluteitse. Jos kysyttäisiin suoraan Suomen suhtautumista Liettuan itsenäisyyteen, lähtökohtana olisi Liettuan *de jure* itsenäisyyden jatkuvuus. Suomi voisi tunnustaa Liettuan itsenäisyyden kuitenkin vasta kun asiasta ensin olisi sovittu Neuvostoliiton keskusjohdon kanssa.²²⁹

Ulkoasiainhallinto seurasi Moskovan reaktioita julistukseen. Viikko itsenäisyysjulistuksen jälkeen Moskovan kova linja alkoi tulla selväksi. Tätä ei pidetty yllättävänä, sillä Liettuan päätöksellä nähtiin olevan periaatteellista merkitystä.²³⁰ Gorbatšov ja pääministeri Nikolai Ryžkov uhkasivat 14. huhtikuuta Liettuaa talouspakotteilla, mikäli ”yleisliittolaisen lainsäädännön kanssa ristiriidassa olevia” päätöksiä ei kahden päivän kuluessa peruttaisi.²³¹ Neuvostoliiton hallitus tiukensi otetta Liettuasta lukuisin eri määräyksin. KGB:n ja rajavartiojoukkojen määrä kasvoi Liettuan rajoilla. Tärkeiden tuotantolaitosten, kuten Ignalinan ydinvoimalan valvontaa lisättiin. Neuvostokansalaisten ja ulkomaalaisten matkustusta tasavallan alueella rajoitettiin. Viranomaiset aloittivat aseiden takavarikoinnin.²³²

Pääkonsuli Lyra kuvasi Liettuan ja Moskovan välejä huhtikuun alussa ”hermosodaksi”. Leningradissa jotkut demokraattiset poliittiset ryhmittymät olivat asettuneet tukemaan Liettuan pyrkimyksiä, mutta valtaosa vastusti niitä. Syynä tälle Lyra piti keskuslehdistön Liettuaa koskevassa uutisoinnissa esiintyneitä väitteitä venäläisväestön

---

²²⁸ *Liettua ei tosin saanut kansainvälistä tunnustusta itsenäisyysjulistukselleen ennen elokuuta 1991.* Suurlähettiläs Talvitiin vierailu Vilnaan 12.-14.2.1990; Liettuan asema ja sisäinen tilanne. 16.2.1990, avustaja Klaus Korhonen, Moskova. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Liettua, v.1990 I (1.1.-31.3.1990).

²²⁹ Suomen suhtautuminen Liettuan mahdolliseen julistukseen itsenäisyyden palauttamisesta. 9.3.1990, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Liettua, v.1990 I (1.1.-31.3.1990).

²³⁰ Viikko itsenäisyysjulistuksesta – Moskova tiukentaa otetta. 20.3.1990, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Liettua v.1990 II (16.3.-31.3.1990).

²³¹ Neuvostoliiton uhkavaatimus Liettualle. 14.4.1990, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Liettua v.1990 III (1.4.-30.4.1990).

²³² Liettuan tilanne: Gorbatšovin säike Landbergisille 22.3. Valvontaa tehostettu. 23.3.1990, Terhi Hakala, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Liettua v.1990 II (16.3.-31.3.1990); *Moskova esti ulkomaalaisten diplomaattien pääsyn Liettuaan maaliskuun 1990 itsenäistymisjulistuksesta heinäkuuhun, jolloin Neuvostoliiton keskusjohto ja Liettua sopivat neuvottelujen aloittamisesta.* Liettua neuvottelujen kynnyksellä. 26.7.1990, Terhi Hakala, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Liettua v.1990 IV (1.5.-31.12.1990).

tulevasta sortamisesta ja väitteistä ”ääriaineksen” noususta valtaan.²³³ Neuvostoliiton keskustiedotusvälineissä oli muun muassa uutisoitu Liettuan venäläisten vetoomuksista siirtää tasavalta suoraan presidenttihakinnon alaiseksi²³⁴. Osastopäällikkö Blomberg arvioi itsenäisyysjulistuksen olevan pikemmin aiejulistus kuin kansainvälisen oikeuden näkökulmasta pätevä asiakirja. Hän painotti, ettei vetoomuksessa pyydetty varsinaista tunnustamista, vaan ”solidaarisuutta ja apua”. Liettua tuskin täyttäisi valtiolle asetettavia ”yleisiä ehtoja”, mistä selvin osoitus oli maahan sijoitetut neuvostojoukot. Blomberg esitti Suomen kannaksi sen, että osapuolien toivottiin pääsemään molempia tyydyttävään sopimukseen, joka huomioisi Liettuan kansan tahdon sekä Etykin periaatteet. Suomi oli tunnustanut Liettuan tasavallan vuonna 1921 eikä liittämistä Neuvostoliittoon 1940 ollut *de jure* tunnustettu. Käytännön syistä *de facto* liittyminen oli tunnustettu, mutta Suomen hallitus oli välttänyt tekemästä asiasta virallista päätöstä. Liettuan itsenäisyyden *de jure* tunnustus olisi edelleen voimassa, mutta sillä olisi merkitystä vasta silloin, jos Liettua oikeasti saavuttaisi itsenäisyyden.²³⁵

Huhtikuun 4. päivänä Neuvostoliiton korkeimmassa neuvostossa hyväksytty laki federaatiosta eroamisesta vaati kahden kolmasosan kansasta tuen erolle kansanäänestyksessä sekä enintään viiden vuoden siirtymäkauden, jonka aikana Neuvostoliiton lait pysyisivät voimassa tasavallan alueella. Baltian tasavallat olivat jättäytyneet lainsäädännön valmistelun ulkopuolelle korostaen Baltian kohdalla olevan kyse laittoman miehityksen lopettamisesta. Baltian itsenäistymispyrkimykset nähtiin silti laajasti osana Neuvostoliiton ei-venäläisissä tasavalloissa ilmenneitä irtautumispyrkimyksiä. Jos keskusjohdon säätämästä eroamisenettelyn määrittelevästä laista joustettaisiin yhden tasavallan kohdalla, olisi muiden tasavaltojen pyrkimyksiä vaikeampi käsitellä. Baltian pitkälle edennyttä irtautumishalua oli keskusjohdon

²³³ Liettuan tilanne Leningradin näkökulmasta. 4.4.1990, Markus Lyra, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Liettua v.1990 III (1.4.-30.4.1990).

²³⁴ *Tämä olisi käytännössä tarkoittanut poikkeustilaa tasavallassa.* SNTL-Liettua: SNTL:n presidentin neuvoston istunto 9.4.90. 10.4.1990, Klaus Korhonen, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Liettua v.1990 III (1.4.-30.4.1990).

²³⁵ *Muistion yhteydessä toimitettiin yhteenveto Liettuan historiasta ja merkityksestä Neuvostoliitolle. Tasavalta toimi neuvostotalouden kannalta tärkeänä kauttakulkualueena sekä länteen että Kaliningradiin, jonne kuljetukset olivat vuosittain 2,4 miljoonaa tonnia. Sotilaallisesti tärkeässä Kaliningradissa arvioitiin olevan 7-8 divisioonaa, ilmapuolustusta, KGB:n rajajoukkoja ja sisäministeriön osastoja. Lisäksi Baltiiskissa sijaitsi Neuvostoliiton Itämeren laivaston päätukikohta. Latvian ja Kaliningradin arvioituista joukoista oli muistioon liitetty todennäköisesti pääesikunnassa laadittu karttapiirros, jonka kehotusta ”HÄVITETTÄVÄ KÄSITTELYN JÄLKEEN!!” ei toteutu. Kyseistä asiakirjaa lukuunottamatta pääesikunnan arvioita Baltian sotilaallisesta kehityksestä ei ulkoministeriön arkistossa juuri esiinny. Liettuan itsenäisyysjulistus; Suomen suhtautuminen. 15.3.1990, osastopäällikkö Jaakko Blomberg. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Liettua, v.1990 I (1.1.-31.3.1990).*

kannalta tärkeää käsitellä Moskovan ehdoin etenkin muiden tasavaltojen kannalta. Kiista oli muodostunut myös arvovaltakysymykseksi.²³⁶ Gorbatšov oli jo vuodenvaihteen 1990 tienoilla saanut kritiikkiä osakseen Baltian tasavaltojen liiallisesta myötällystä²³⁷.

Liettuan kehityksestä vallitsi osin ristiriitaisia näkemyksiä eri osapuolten kesken. Neuvostoliiton ulkoministeriössä suhtauduttiin tapahtuneeseen rauhallisesti, sillä Baltian tasavalloille oltiin valmiita aikanaan antamaan itsenäinen asema neuvottelujen myötä. Venäläisväestö katsottiin kuitenkin jätetyksi ”täysin vailla oikeuksia”.²³⁸ Liettuan pääministeri Prunskiene arvioi huhtikuun lopulla, ettei Liettua voisi enää perääntyä. Moskovan hän uskoi lopulta suostuvan itsenäistymiseen, mutta se vaatisi neuvotteluja.²³⁹ Suomalaisten Moskovassa tapaamien liettualaisdiplomaattien henkilökohtaisten näkemysten mukaan itsenäisyysjulistuksen kanssa oli kiirehditty liikaa. Vetämällä edustajat pois Neuvostoliiton lainsäädäntöelimistä Liettua oli luopunut mahdollisuuksista vaikuttaa yleisliittolaisiin päätöksiin. Taloudellinen saarto vaikutti Liettuaan. Muutamia tuotantolaitoksia oli jouduttu sulkemaan kokonaan, ja lomautettuna oli noin 30 000 henkilöä. Mielipidemittauksissa kuitenkin vain kuusi prosenttia vastusti tasavallan johdon toimia, joten kansa oli valmis pitkittyvään kamppailuun myös ilman kansainvälistä tukea.²⁴⁰ Liettuan ja Moskovan arvioitiin toukokuussa 1990 pyrkivän kärjistyneiden suhteiden normalisoinnin suuntaan äänenpainoja keventämällä. Tämä ei kuitenkaan poistaisi pohjimmaista ongelmaa, eli Liettuan korkeimman neuvoston päätöstä valtiollisen itsenäisyyden palauttamisesta. Tässä asiassa kumpikaan osapuoli ei näyttänyt olevan valmis perääntymään.²⁴¹ Gorbatšov ei periaatteessa vastustanut Liettuan itsenäistymistä, mutta ratkaisuun tuli

---

²³⁶ Muistio 360: Baltian itsenäistymispyrkimykset, Liettua. 27.4.1990, Jaakko Blomberg. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Liettua, v.1990 II (1.4.-30.6.1990).

²³⁷ SNTL-NKP; Liettuan kommunistisen puolueen asema. 5.1.1990, suurlähettiläs Heikki Talvitie, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Liettua v.1990 I (1.1.-15.3.1990).

²³⁸ Muistio 1149: Tunnelmia Liettuan tilanteen ympäriltä. 30.3.1990, suurlähettiläs Heikki Talvitie, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Liettua v.1990 II (16.3.-31.3.1990).

²³⁹ Liettuan pääministeri Kanadassa 29.4.-2.5.1990. 30.4.1990, Ottawa. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Liettua v.1990 III (1.4.-30.4.1990).

²⁴⁰ Liettuan tilanne; suurlähetystön edustahien käynti Liettuan edustustossa Moskovassa. 26.4.1990, Moskova. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Liettua, v.1990 II (1.4.-30.6.1990).

²⁴¹ Liettuan pääministerin tapaaminen SNTL:n johdon kanssa 17.5.1990; Pravdan uutinen. 18.5.1990, Klaus Korhonen, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Liettua v.1990 IV (1.5.-31.12.1990).

päästä neuvotteluteitse. Tämä tulisi kestämään ”muutamia vuosia”. Alkukesästä molemmat osapuolet arvioivat neuvottelujen muodostuvan vaikeiksi.²⁴²

Liettuan siirtyminen itsenäistymiskamppailun etunenään vaikutti Latvian ja erityisesti Viron tilanteeseen. Varaulkoministeri Kuldsepp arvioi huhtikuun lopulla Viron pelkästään hyötyvän Liettuan kiristyneestä tilanteesta. Vastaavanlaisen umpikujan välttämiseksi Moskova olisi valmis hyväksymään Viron itsenäistymiseen tähtäävän siirtymäkauden.²⁴³ Myös Markus Koivisto arvioi koituvan virolaisten eduksi, sillä Moskova tuntui arvostavan maltillista etenemistä²⁴⁴. Virolaiset eivät toukokuussa 1990 olleet huolissaan Liettuan taloussaarron ulottamisesta muihin Baltian tasavaltoihin. Itsenäistymishaaveissa oli varovaista optimismia. Viron keskeisen aseman tavarantoimittajana arveltiin suojaavan tasavaltaa keskushallinnon taloudelliselta painostukselta, mutta suunnitelmat ”pahan päivän varalle” olivat konsuli Terhi Hakalan arvion mukaan olemassa. Pääministeri Savisaaren avustaja Rein Koov kertoi Hakalalle, että Viron itsenäistymisen tuli alkaa taloudellisesta itsenäisyydestä. Oli kuitenkin vielä liian aikaista katkaista taloudellisia suhteita Moskovaan.²⁴⁵

Moskova vaikutti kesällä 1990 suostuvan siihen, että Neuvostoliiton ja Baltian tasavaltojen lainsäädäntö olisi paikoitellen toisistaan eroavia²⁴⁶. Viron korkein neuvosto oli toukokuussa palauttanut voimaan joitakin perustuslain 1938 artikloita tehden Virosta itsenäisen ja riippumattoman tasavallan, jossa kaikki valta kuului kansalle.²⁴⁷ Kaurinkoski arvioi itsenäisyyspyrkimysten auttavan virolaisia kestämään ”arkitodellisuuden ankeuden”²⁴⁸. Viron parlamentin puhemies Ülo Nugis arveli huhtikuussa 1990, ettei itsenäisyyttä voida saavuttaa muuten kuin neuvotteluteitse. Viron hän arveli siirtyvän kesän aikana yhtä pitkälle itsenäistymisprosessissa kuin

---

²⁴² Liettuan neuvottelutilanteesta. 29.5.1990, Markus Lyra, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Liettua v.1990 IV (1.5.-31.12.1990).

²⁴³ Vallanvaihdos Viron ulkoministeriössä. 24.4.1990, Markus Lyra, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1990 I (1.1.-15.5.1990).

²⁴⁴ Viron itsenäistymispyrkimykset. 22.3.1990, Markus Koivisto. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1990 I (1.1.-15.5.1990).

²⁴⁵ Viron keväässä varovaista optimismia. 6.5.1990, Terhi Hakala. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1990 I (1.1.-15.5.1990).

²⁴⁶ Baltian tilanne: Baltian tasavaltojen johtajat Moskovassa. Gorbatshovin kommentti korkeimmassa neuvostossa 12.6. 13.6.1990, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v.1990 II (1.5.-30.6.1990).

²⁴⁷ Viron valtiollista asemaa koskeva julistus. 14.5.1990, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1990 I (1.1.-15.5.1990).

²⁴⁸ Tilanne Viron UM:ssa. Keskustelumuistio 9.5.1990, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1990 I (1.1.-15.5.1990).

Liettua. Hän odotti Neuvostoliiton keskushallinnolta Baltiaan, ennen muuta Liettuaan kohdistuvia pakkokeinoja.²⁴⁹

Baltian maat pyrkivät valtiollisen itsenäisyyden palauttamiseen, mutta erosivat toisistaan etenemisteiden suhteen. Liettua edusti 11.3. antamansa itsenäisyysjulistuksen jälkeen radikaaleinta tietä. Tämä oli kiristänyt välit Moskovaan ”äärimmilleen”, eikä Moskovan uskottu suostuvan poikkeukseen eroamisprosessin suhteen. Kyseessä oli sekä arvovaltakysymys että pyrkimys vaikuttaa Latvian ja Viron toimiin.²⁵⁰ Ulkoasiainsihteri Koivisto arvioi elokuussa 1990 Baltian itsenäistymispyrkimysten olevan Moskovalle osa laajempaa ”keskipakoisvoimien voimistumisesta johtuvaa ongelmaa”. Jonkinasteisia itsenäistymispyrkimyksiä esiintyi useimmissa ei-venäläisissä tasavalloissa. Baltian maat lähtivät siitä, ettei itsenäistymisessä kyse olisi eroamisesta vaan laittoman miehityksen päättymisestä. Itsenäisyyspyrkimyksistä pyrittiin saamaan kansainvälinen kysymys.²⁵¹

Gorbatšov totesi korkeimman neuvoston kokouksessa saavansa vaatimuksia kovemmissa otteista Baltian tilanteen suhteen. Hän kuitenkin korosti neuvottelemalla saavutettavan poliittisen ratkaisun välttämättömyyttä. Mahdolliset erimielisyydet oli ratkaistavissa neuvotteluteitse. Neuvostoliiton sisäministeri Bakatin oli ilmoittanut Viron ja Latvian johdolle Moskovan hyväksyvän tasavaltojen sisäministeriöiden toiminnan yksinoikeudella tasavaltojen alueella, mikäli vaikeuksia venäläisen henkilökunnan kanssa ei ilmaantuisi.²⁵²

Ulkoasiainsihteri Markus Koiviston laajassa muistiossa kesäkuulta 1990 Neuvostoliiton todettiin olevan ”taloudellisesti vaikeassa ja poliittisesti sekavassa tilassa”. Elintarvike- ja tavarapula vaikutti ihmisten jokapäiväiseen elämään, ja tyytymättömyys oli laajalle levinnyttä. Tämä oli osaltaan johtanut mielialojen

---

²⁴⁹ Ulkoasiainministeri Paasion tapaaminen virolaisen parlamenttivaltuuskunnan kanssa 18.4.1990. Muistio 339, 19.4.1990. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Viro, v.1990 II (1.4.-30.6.1990).

²⁵⁰ Muistio 485: Neuvostoliiton tilanne, ml. Baltia. 7.6.1990, ulkoasiainsihteri Markus Koivisto. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v.1990 II (1.5.-30.6.1990).

²⁵¹ Muistio 744: Baltian tilanne; yleistilannekatsaus. 29.8.1990, ulkoasiainsihteri Markus Koivisto. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v.1990 III (1.5.-30.6.1990).

²⁵² Baltian tilanne. 14.6.1990, suurlähettiläs Heikki Talvitie, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v.1990 II (1.5.-30.6.1990). Baltian tilanne: Baltian tasavaltojen johtajat Moskovassa. Gorbatšovin kommentti korkeimmassa neuvostossa 12.6. 13.6.1990, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v.1990 II (1.5.-30.6.1990).

radikalisoitumiseen ja muutosten vaatimiseen erityisesti Moskovassa ja Leningradissa. Boris Jeltsin oli kampanjoinut venäläisten kansallistunteisiin vedoten, minkä Koivisto arvioi tuoneen keskusjohdon kannalta ”uuden uhkaavan käänteen” separatismiin. Venäjän federaation ensimmäinen kansanedustajien kokous oli kuitenkin ollut niin sekava, että Koivisto piti venäläisen separatismin arviointia ennenaikaisena.²⁵³

Itsemääräämispyrkimykset Neuvostoliiton alueella aiheuttivat konflikteja keskusjohdon ja tasavaltojen välillä koko liittovaltion alueella. Baltia oli näiden pyrkimysten etujoukossa aiheuttaen ”tärkeän haasteen” Gorbatšovin politiikalle. Hän oli valmis harkitsemaan lisävapauksia Baltian tasavalloille, mutta itsenäisyysvaatimukseen suostuttaisiin vain Neuvostoliiton lainsäädännön puitteissa. Moskovan uskottiin painostavan Baltian tasavaltoja pehmentämään politiikkaansa. Ensisijaisesti kyse olisi taloudellisesta painostuksesta. Moskovan arvioitiin kuitenkin toimivan pragmaattisesti, mistä esimerkkinä oli se, että Liettuan itsenäisyysjulistuksen jäädyttäminen hyväksyttiin neuvottelujen lähtökohdaksi sen perumisen sijaan. Myös sanktioita oli kevään mittaan helpotettu.²⁵⁴

5.2 Neuvottelut Moskovan kanssa

Moskova ja Baltian tasavallat kävivät neuvotteluja itsemääräämisoikeuden kasvattamisesta Moskovan kanssa vuoden 1990 mittaan. Kolme tasavaltaa perustivat 12. toukokuuta 1990 Baltian valtioiden neuvoston, jonka tarkoituksena oli koordinoita tasavaltojen itsenäisyyspyrkimyksiä. Liettuan itsenäistymisjulistukseen verrattuna ulkoasiainsihteri Koivisto piti Viron toimia maltillisempänä ja vaihteittain etenevinä.²⁵⁵ Hän totesi Baltian maiden etenemisteiden eroavan toisistaan yhtenäisestä tavoitteesta huolimatta. Viro ja Latvia olivat keväällä 1990 valinneet maltillisemmän tien julistaen siirtymäkauden kohti itsenäisyyttä alkaneeksi. Liettuan maaliskuinen itsenäisyysjulistus oli ”kärjistänyt äärimmilleen” tilanteen tasavallan ja keskusjohdon välillä sekä johtanut taloudellisiin pakotteisiin. Baltian valtioiden neuvoston yhtenä tehtävänä oli Koiviston

---

²⁵³ Muistio 485: Neuvostoliiton tilanne, ml. Baltia. 7.6.1990, ulkoasiainsihteri Markus Koivisto. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v.1990 II (1.5.-30.6.1990).

²⁵⁴ Sama.

²⁵⁵ Muistio 485: Neuvostoliiton tilanne, ml. Baltia. 7.6.1990, ulkoasiainsihteri Markus Koivisto. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v.1990 II (1.5.-30.6.1990).

mukaan estää yhtenäisen linjan rakoilu. Tasavaltojen johdon pyrkimyksenä oli neuvotella yhdessä itsenäistymisestä, mutta keskusjohto päätyi erillisiin neuvotteluihin kunkin tasavallan kanssa. Tämän Koivisto arvioi tarjoavan mahdollisuuksia balttien yhtenäisen rintaman hajottamiseen. Baltian tasavaltojen tavoitteena oli täysi itsenäisyys, mutta Moskovan tavoitteiden Koivisto oletti olevan vielä määrittelemättä. Keskusjohdon arvioitiin tähtäävän tilanteen kärjistymisen lievittämiseen ja toisaalta itsenäisyyspyrkimysten jarruttamiseen neuvotteluja pitkittämällä.²⁵⁶ Koivisto arvioi Neuvostoliiton kovan linjan tähtäävän muiden irtaantumishaluisten tasavaltojen pyrkimysten hillitsemiseen. Gorbatšov varmisti myös omia asemiaan konservatiivisten voimien suhteen NKP:n marraskuun puoluekokousta silmälläpitäen. Liettua oli tehnyt myönnytyksiä lupaamalla keskeyttää itsenäisyysjulistuksen toimeenpanon neuvottelujen ajaksi, ja Moskova oli valmis purkamaan taloussaarta.²⁵⁷ Baltian valtioiden neuvoston julistuksessa 30.6.1990 ilmoitettiin, ettei Neuvostoliiton miehitys ollut katkaissut tasavaltojen *de jure* itsenäisyyttä. Neuvottelut Viron, Latvian ja Liettuan *de facto* itsenäisyyden palauttamiseksi tuli käynnistää tältä pohjalta.²⁵⁸ Ainakin Viron johto uskoi alkukesästä vahvasti Baltian maiden yhteiseen rintamaan²⁵⁹.

Liettuan kärjistynyt tilanne oli muodostumassa Gorbatšoville rasisiteeksi, osin lännen kasvavan mielenkiinnon vuoksi. Länsimaiden poliittisella tuella oli Edgar Savisaaren mukaan suuri merkitys Viron itsenäisyyden toteutumisen kannalta.²⁶⁰ Savisaar oli pessimistinen Neuvostoliiton taloudellisen kehityksen suhteen. Mikäli Leningradissa syntyisi rauhattomuutta elintarvikepuolan vuoksi, vaikutukset tuntuisivat myös Virossa. Gorbatšovin pyrkimyksiin luoda uusi liittosopimus Savisaar suhtautui kielteisesti. Viro pyrki luomaan suorat yhteydet muihin neuvostotasavaltoihin ohi Moskovan keskusjohdon. Taloudelliset neuvottelut oli aloitettu Ukrainan, Venäjän ja Moldavian

---

²⁵⁶ *Viro julisti siirtymäkauden itsenäisyyteen alkaneeksi 30.3. ja Latvia 7.5.1990.* Muistio 744: Baltian tilanne; yleistilannekatsaus. 29.8.1990, ulkoasiainsihteri Markus Koivisto. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v.1990 III (1.5.-30.6.1990).

²⁵⁷ Muistio 485: Neuvostoliiton tilanne, ml. Baltia. 7.6.1990, ulkoasiainsihteri Markus Koivisto. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v.1990 II (1.5.-30.6.1990).

²⁵⁸ Baltian itsenäisyysneuvotteluja koskevia julkilausumia. 2.7.1990, Tallinna. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v.1990 III (1.5.-30.6.1990).

²⁵⁹ Viron korkeimman neuvoston puheenjohtajan Arnold Rüütelin tapaaminen. 31.5.1990, Jaakko Kaurinkoski; Viron pääministeri Edgar Savisaaren ja ulkoministeri Paasion tapaaminen 29.5.1990. Muistio 453, 29.5.1990. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Viro, v.1990 II (1.4.-30.6.1990).

²⁶⁰ Muistio 744: Baltian tilanne; yleistilannekatsaus. 29.8.1990, ulkoasiainsihteri Markus Koivisto. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v.1990 III (1.5.-30.6.1990).

sekä Moskovan ja Leningradin kaupunkien kanssa.²⁶¹ Viron hallitus pyrki kesällä 1990 aktiivisesti lisäämään energiayhteistyötä suomalaisen Nesteen ja norjalaisen Statoilin kanssa²⁶².

Pääkonsuli Markus Lyra arvioi elokuussa 1990, että balttipoliitikkojen lausuntoihin oli kesän mittaan ilmestynyt realismia.

”Baltit näyttävät nyt tajuavan, että ei edes taloudellinen itsenäisyys tule pelkillä julistuksilla”, hän kirjoitti. Taloudellisen tilanteen kohentaminen oli keskeisenä tavoitteena tasavalloissa. Liettualaiset ja virolaiset yrittivät säädellä neuvostoarmeijan toimintaa pyrkimällä vuoden 1939 kaltaisiin sopimuksiin.²⁶³ Edgar Savisaaren mukaan Viro oli niin riippuvainen Neuvostoliitosta, ettei taloudellisen itsenäisyyden mahdollisuutta vielä ollut. Virolainen tuotanto tuskin menisi kaupaksi Neuvostoliiton ulkopuolisilla markkinoilla.²⁶⁴

Baltian maat ilmoittivat kesällä jäävänsä Neuvostoliiton uuden liittosopimuksen ulkopuolelle, mutta Latvia osallistui valmisteluihin tarkkailijana. Liettuan presidentti Prunskiene oli toisaalta sanonut kieltäytyvänsä hyväksymästä liittosopimusta mutta toisaalta sanonut että sopimus voitaisiin hyväksyä, mikäli Liettuaa kohdeltaisiin erillisenä ja itsenäisenä valtiona. Viron kanta sopimukseen oli tiukin: tasavallan tavoitteena oli valtiollinen itsenäisyys.²⁶⁵ Kaurinkoski raportoi mielipiteiden jakautuneen Virossa Moskovan kanssa suunniteltujen neuvottelujen myötä. Presidentti Rütölin oikeus esiintyä tasavallan edustajana oli asetettu kyseenalaiseksi. Entinen pääministeri Indrek Toome syytti Savisaaren hallitusta Moskovan-suhteiden

---

²⁶¹ Viron pääministerin sekä Liettuan presidentin vierailut Tanskaan. 30.8.1990, Wickström, Kööpenhamina. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v.1990 III (1.5.-30.6.1990).

²⁶² *Asiakirjassa norjalaisesta Statoilista puhutaan ruotsalaisena yrityksenä*. Valitsuse 4. juuni 1990.a. istungi protokollin r.26 pkp. 2.6 täitmisest. 9.6.1990, Eesti Vabariigi Valitsus. ERA, R-2321.1.2., Eesti Välismajandusamet, Ettekanded Eesti Vabariigi valitsusele välismajanduse küsimustes, 13.10.1989-18.12.1990.

²⁶³ Baltian neuvottelutilanteesta. 4.7.1990, pääkonsuli Markus Lyra. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v.1990 III (1.5.-30.6.1990).

²⁶⁴ Viron neuvottelutilanteesta; Savisaaren puhe 6.8.1990. 23.8.1990, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1990 II (15.5.-31.12.1990).

²⁶⁵ Muistio 1015: Baltian maat; suhdeneuvottelut Moskovan kanssa, uusi liittosopimus, läsnäolo ETYK-prosessissa, ym. 30.10.1990, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v.1990 III (1.5.-30.6.1990).

laiminlyönnistä ja kansansuosion tavoittelusta ”uppiniskaisuudella”.²⁶⁶ Jonkinlaista uppiniskaisuutta edusti esimerkiksi Viron korkeimman neuvoston 7. elokuuta tekemä päätös, jossa neuvottelupohjaksi Neuvostoliiton kanssa hyväksyttiin vain sopimukset Tarton rauhasta 2.2.1920 alkaen 16.6.1940 tehtyyn sopimukseen Neuvostoliittoon liittymisestä sekä vuoden 1990 suvereenisuusjulistuksen jälkeen tehdyt sopimukset. Näin korkein neuvosto mitätöi 16.11.1988 hyväksytyyn päätöslauselman ”liittosopimuksesta”, jossa hyväksyttiin Viron kuuluminen Neuvostoliittoon.²⁶⁷ Viron ja Neuvostoliiton väliset neuvottelut katkesivat 6. syyskuuta neuvostovaltuuskunnan ilmoittaessa, ettei sillä ole valtuuksia jatkaa neuvotteluja²⁶⁸.

Liettuan johto arvioi heinäkuun lopulla, ettei Gorbatšovilla ollut muuta realistista vaihtoehtoa kuin suostua Liettuan vaatimuksiin. Jeltsinin tukeen luotettiin, ja presidentin heinäkuinen loma Latvian Jurmalassa tulkittiin tukena Baltian tasavalloille. Varapääministeri Romualdas Ozolas kertoi konsuli Terhi Hakalalle, että neuvotteluissa voitaisiin päästä nopeasti eteenpäin. Tärkeimmät sopimukset voitiin allekirjoittaa syksyyn mennessä, minkä jälkeen jäljellä olisi vain ”pikkuasiat ja loppusilaus”. Suurimpana haasteena Ozolas piti omistuskysymyksiä ja neuvostoarmeijan läsnäoloa. Neuvottelujen etenemiseen uskottiin voimakkaasti.

”Mihail Gorbatšovilla ei ole muuta vaihtoehtoa. – Niin, paitsi tankit, mutta ei hänellä ole varaa niitä käyttää”, varapääministeri totesi. Hakala piti Ozolasia varsin toiveikkaana tulevaisuuden suhteen: ”Yhtä mieltä hallituksen kanssa eivät selvästikään ole ne tuhannet KGB:n joukot, joita maahan on maaliskuun puolivälin jälkeen lähetetty. -- Vilnan ympäristössä voi nähdä eri suuntiin ajavia armeijan autokolonnia, joista kukaan ei tunnu pystyvän pitämään lukua.”²⁶⁹

---

²⁶⁶ Muistio 659: Neuvostoliiton uuden liittosopimuksen valmistelu ja Baltian maat. 10.8.1990, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v.1990 III (1.5.-30.6.1990).

²⁶⁷ Muistio 693: Viron pyrkimykset irtautua Neuvostoliitosta. 20.8.1990, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1990 II (15.5.-31.12.1990). *Virossa päätettiin 16.6.1940 neuvostomyönteisen hallituksen muodostamisesta. Liittyminen Neuvostoliittoon tapahtui vasta elokuussa.*

²⁶⁸ Viron itsenäisyyspyrkimykset. 13.9.1990, Markus Lyra. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1990 II (15.5.-31.12.1990).

²⁶⁹ *Vastareaktion neuvostojoukoille oli perustettu liettualaiset kodinturvajoukot, joiden kokonaisvahvuudeksi tulisi maksimissaan 10 000 miestä.* Liettuan tilanne; saarron vaikutuksista talouteen. 27.7.1990, Terhi Hakala, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Liettua v.1990 IV (1.5.-31.12.1990).

Markus Lyran tapaama Liettuan valtionjohto arvioi alkusyksystä 1990 Moskovan olevan aikaisempaa haluttomampi itsenäisyysneuvotteluihin. Presidentti Landsbergiksen mukaan oli mahdollista, ettei Moskova aloittaisi neuvotteluja Liettuan kanssa vaan kiristäisi talven myötä energian ja elintarvikkeiden saantia tasavallassa. Tällä pyrittäisiin poliittiseen epävakauteen ja uusiin parlamenttivaaleihin, sillä oli selvää, ettei nykyinen parlamentti tulisi hyväksymään kompromisseja itsenäistymisessä. Lyran mukaan Liettuan harjoittama ”kaksoistaktiikka” sekä Jeltsinin että Gorbatšovin kanssa rinnakkaisin neuvottelujen muodossa oli alkusyksystä 1990 pettänyt. Gorbatšov ja Jeltsin olivat kasvavissa määrin toistensa poliittisia kilpailijoita. Valtataistelusta huolimatta herrat olivat sopineet ettei ”Liettua-korttia” pelattaisi. Presidenttien suhtautuminen Liettuan kysymykseen ei juuri eronnut toisistaan.²⁷⁰

Loppusyksystä 1990 Liettua oli maaliskuisesta itsenäisyysjulistuksestaan huolimatta päässyt pisimmälle neuvotteluissa Moskovan kanssa. Keskusjohdon ja Liettuan valtuuskunnat olivat tavanneet lokakuussa kahdesti, ja varsinaisten neuvottelujen aloittaminen oli sovittu marraskuun loppupuolelle. Osapuolten kesken neuvottelujen sisällöstä oli kuitenkin ristiriitaisia käsityksiä, sillä liettualaiset tulkitsivat niiden johtavan tasavallan valtiollisen itsenäisyyden tunnustamiseen. Virolaiset olivat ottaneet neuvottelujen pohjaksi Tarton rauhansopimuksen vuodelta 1920. Maaliskuussa alkaneet neuvottelut olivat katkenneet syyskuussa Viron annettua 23. elokuuta itsenäisyyden palauttamista koskevan julistuksen. Latvia oli antanut julistuksen itsenäisyyden palauttamisesta 12. toukokuuta määräten itsenäisyyden toteuttamisen siirtymäajasta, minkä jälkeen valtuuskunnat olivat tavanneet vielä elokuun lopulla.²⁷¹

---

²⁷⁰ Liettuan itsenäistymisneuvottelut. 5.9.1990, Markus Lyra, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Liettua v.1990 IV (1.5.-31.12.1990).

²⁷¹ Muistio 1015: Baltian maat; suhdeneuvottelut Moskovan kanssa, uusi liittosopimus, läsnäolo ETYK-prosessissa, ym. 30.10.1990, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v.1990 III (1.5.-30.6.1990).

5.3 Tilanteen kansainvälistäminen ja yhteydet Venäjään

Baltian tilanne alkoi vuoden 1989 kuluessa vaikuttaa sekä Neuvostoliiton sisä- että ulkopoliittikkaan²⁷². Itä-Euroopan sosialistisissa maissa kommunistit oli vuoden loppuun mennessä pitkälti syrjäytetty, ja Baltian kysymys nousi Berliinin muurin murtumisen jälkeen vahvemmin kansainvälisen politiikan areenoille. Vaikka Gorbatšovin politiikalle annettiin lännessä suuri arvo, sisäinen oppositio vahvistui. Baltian itsenäistymispyrkimykset saivat tukea myös Venäjän federaation voimahahmoksi nousseelta Boris Jeltsiniltä, joka näin pyrki heikentämään Gorbatšovin asemaa.²⁷³

Baltian tasavallat pyrkivät vahvistamaan asemiaan kansainvälisellä yhteistyöllä sekä luomalla valtiollisia rakenteita²⁷⁴. Baltian neuvosto päätti Jürmalassa 6. kesäkuuta 1990 tasavaltojen pyrkivän YK:n jäseniksi. Julkilausumassaan Baltian tasavallat ankkuroivat pyrkimyksensä kansainvälisiin sopimuksiin ja julistuksiin, kuten Etykin loppuasiakirjaan ja kansainvälisiin ihmisoikeussopimuksiin.²⁷⁵ Koska itsenäistymisen katsottiin olevan laittoman miehityksen päättymisen, Etyk nähtiin sopivana foorumina sen ajamiselle. Baltian kysymys pyrittiin tekemään kansainväliseksi asiaksi. Suomalaiset arvioivat keväällä 1990 puolustuspoliittisten kysymysten tuottavan eniten ongelmia Moskovan kanssa.²⁷⁶ Sisäpoliittisesti etenkin taloudellisen tilanteen kohentaminen oli keskeistä. Jeltsinin tuella olisi balttien pyrkimyksille arvoa, sillä se loi painetta keskusjohdon suuntaan.²⁷⁷ Markkinatalouteen siirtymisestä sopiminen oli Jeltsinille paljon Baltian kanssa tehtyjä sopimuksia tärkeämpi, mikä tiedettiin molemmin puolin. Tämän vuoksi Baltian tasavallat olivat pyrkineet hakemaan kesän 1990 mittaan tukea lännestä, erityisesti Washingtonista, jossa Baltian ulkoministerit olivat käyneet tapaamassa ulkoministeri Bakeria.²⁷⁸

---

²⁷² *Yhdysvaltain presidentti George Bush nosti Baltian keskustelunaiheeksi Gorbatšovin kanssa joulukuussa 1989.* Blomberg (2011), 90, 96.

²⁷³ Blomberg (2011), 102-104; Kallenautio (2005), 492.

²⁷⁴ Muistio 744: Baltian tilanne; yleistilannekatsaus. 29.8.1990, ulkoasiainsihtööri Markus Koivisto. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v.1990 III (1.5.-30.6.1990).

²⁷⁵ Baltian neuvoston kannanottoja. 14.6.1990, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v.1990 II (1.5.-30.6.1990).

²⁷⁶ Viron itsenäistymispyrkimykset. 22.3.1990, Markus Koivisto. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1990 I (1.1.-15.5.1990).

²⁷⁷ Muistio 744: Baltian tilanne; yleistilannekatsaus. 29.8.1990, ulkoasiainsihtööri Markus Koivisto. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v.1990 III (1.5.-30.6.1990).

²⁷⁸ Muistio 1015: Baltian maat; suhdeneuvottelut Moskovan kanssa, uusi liittosopimus, läsnäolo ETYK-prosessissa, ym. 30.10.1990, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v.1990 III (1.5.-30.6.1990).

Yhdysvaltojen ulkoasiainhallinto ei suomalaisarvion mukaan halunnut vaarantaa Gorbatšovin politiikkaa ja asevalvontaneuvotteluja tukemalla Baltian itsenäistymispyrkimyksiä. Sen sijaan kongressi pyrki painostamaan Bushin administraatiota voimakkaampiin kannanottoihin. Baltian maiden asema erosi Washingtonin kannalta muiden neuvostotasavaltojen tilanteesta, sillä Yhdysvallat oli tunnustanut Neuvostoliiton rajat vuonna 1933, eli ennen Baltian miehittämistä. Liettuan itsenäistymisjulistuksen suhteen Yhdysvallat totesi olevansa huolestunut tapahtuneesta ja tukevansa liettualaisten itsemääräämisoikeutta. Tämän suurempaa tukea ei luvattu, vaan kehoitettiin osapuolia dialogiin.²⁷⁹ Keväällä 1990 ulkoministerinä aloittanut Lennart Meri oli pettynyt presidentti Bushin suhtautumiseen Baltian tilanteeseen: ”Bush on romantikko, joka kuvittelee Itä-Euroopan kohtalon olevan yhden miehen käsissä. Hän näkee Gorbatschovin Pietari Suuren roolissa luullen, että kaikki romahtaisi hänen kaaduttuaan. Meillä itsellämme on hieman eri käsitys asiasta.”²⁸⁰

Länsimaiden tuen saamisen arvioitiin loppuvuodesta olevan yksi Savisaaren hallituksen keskeisiä pyrkimyksiä. Presidentti Bushin ja liittokansleri Kohlin tuki Gorbatšoville vaikutti tuottaneen balteille pettymyksen. Pohjoismaat nähtiin kolmessa neuvostotasavallassa ainoana Baltian asioista oikeasti kiinnostuneena maaryhmänä. Virolaispoliitikot kiittelivät yleensä avoimesti Suomen politiikkaa.²⁸¹ Liettuassakin presidentti Koiviston ulkopoliittinen linja ymmärrettiin, ainoastaan Riassa saivat suomalaisdiplomaatit kuulla avointa kritiikkiä.²⁸²

Baltian tasavaltojen johdon pettymys Boris Jeltsiniä kohtaan kasvoi syksyn 1990 mittaan²⁸³. Baltit olivat Kaurinkosken mukaan laittaneet paljon toivoa Venäjän varaan.

---

²⁷⁹ USA ja Baltia. 30.5.1990, suurlähettiläs Ilkka Heiskanen, Washington. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v.1990 II (1.5.-30.6.1990).

²⁸⁰ Viron keväessä varovaista optimismia. 6.5.1990, Terhi Hakala. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1990 I (1.1.-15.5.1990); *Pääkonsuli Markus Lyra kuvaili Meren aloitusta ulkoministerinä ”järisyttävänä”, sillä uusi ulkoministeri oli ensitöikseen ilmoittanut vaihtavansa ministeriön koko 27 työntekijästä koostuva henkilökunnan.* Vallanvaihdos Viron ulkoministeriössä. 24.4.1990, Markus Lyra, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1990 I (1.1.-15.5.1990).

²⁸¹ Viron itsenäistymispyrkimykset. 31.12.1990, Muistio 1222, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1990 II (15.5.-31.12.1990).

²⁸² Haastattelu: Markus Lyra, 19.9.2016.

²⁸³ *Latvian ulkoministeri Janis Jurkansin mukaan Jeltsinin tavoitteena oli ”tulla Venäjän uudeksi tsaariksi”.* Muistio 831: Tapaaminen Latvian ulkoministeri Janis Jurkansin kanssa. 17.9.1990, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Latvia v.1990

Jeltsin oli jo aikaisemmin ilmoittanut tukevansa Baltian itsenäistymispyrkimyksiä, ja hänen valintansa Venäjän federaation korkeimman neuvoston puheenjohtajaksi toivottiin kääntämään venäläisten suhtautumista myönteisempään suuntaan. Ennen kaikkea toivottiin Jeltsinin voiton heikentävän konservatiivien valtaa Moskovassa. Baltian presidentit ja Jeltsin olivat tavanneet heinäkuussa Jurmalassa, mutta tapaamisen tavoitteiden täyttyminen, muun muassa ”valtiollisten” poliittisten ja taloudellisten sopimuksien solmiminen, ei näyttänyt todennäköiseltä.²⁸⁴ Viron työryhmä arveli marraskuussa 1990 Jeltsinin tuottaneen balteille pettymyksen, sillä sekä hänen että Gorbatšovin tavoitteena vaikutti yhtä lailla olevan imperiumin koossapitäminen.²⁸⁵ Samoilla linjoilla jo syyskuussa oli Viron parlamentin puhemies Ülo Nugis, joka arvioi Neuvostoliiton neuvotteluvalmiuden perustuneen läntiseen painostukseen. Jeltsinin ja Gorbatšovin ”löydettyä toisensa” neuvotteluille ei ollut tarvetta.²⁸⁶

5.4 Tasavaltojen sisäinen kehitys

Ulkoministeriö seurasi sisäpoliittista tilannetta kaikissa Baltian maissa, mutta erityisesti Virossa. Tasavallan johto oli suomalaisille virkamiehille ja poliitikoille Latvian ja Liettuan johtoa tutumpaa, joten myös henkilöiden välisistä kiistoista raportoitiin. Vastaavaa perehtyneisyyttä muiden Baltian tasavaltojen sisäpolitiikkaan ei arkistomateriaalista välity. Virolaisten ja suomalaisten kiinteitä kontakteja kuvaa se, että vuonna 1990 Suomen itsenäisyyspäivän vastaanotolle Tallinnassa osallistui käytännössä koko tasavallan poliittinen eliitti.²⁸⁷ Liettuan ryhdyttyä ajamaan itsenäisyyttä Viroa painokkaammin, huomio kiinnittyi myös Vilnaan. Latvia pysyi raportoinnissa taka-

---

²⁸⁴ Muistio 1015: Baltian maat; suhdeneuvottelut Moskovan kanssa, uusi liittosopimus, läsnäolo ETYK-prosessissa, ym. 30.10.1990, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v.1990 III (1.5.-30.6.1990).

²⁸⁵ Viron työryhmän kokous. Muistio 1042, 9.11.1990. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Viro, v.1990 III (1.7.-31.12.1990).

²⁸⁶ Viron itsenäisyyspyrkimykset. 13.9.1990, Markus Lyra. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1990 II (15.5.-31.12.1990).

²⁸⁷ Haastattelu: Markus Lyra, 19.9.2016; Savisaaren hallituksen sisäisistä erimielisyyksistä: Kriisi Viron poliittisessa johdossa. 1.11.1990, Jaakko Kaurinkoski; Tallinnassa pelätään uutta sisäministeriä. 7.12.1990, Markus Lyra, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1990 II (15.5.-31.12.1990).

alalla, todennäköisesti siksi että sen arvioitiin etenevän ”rauhallisempaa tietä” kuin Viron ja Liettuan²⁸⁸.

Talvitie vieraili Tallinnassa helmikuun vaihteessa 1990 tavaten neuvostotasavallan korkeimman johdon. Kansanrintaman ja interliikkeen edustajien kanssa tapaamisia ei pyynnöistä huolimatta ollut järjestetty. Suomalaisille väitettiin kansanrintaman menettäneen merkityksensä perustettavien puolueiden vuoksi. Interliikkeen merkitystä virolaiset isännät pyrkivät vähättelemään, eikä sen jäsenten tapaaminen mahtunut vierailuaikatauluun. Puoluejohtaja Väljas kuvasi Viron sisäpolitiikkaa ”vilkkaaksi ja surrealistiseksi”. Joku oli sanonut Väljaksen tehtävänä olevan ”viedä Viron KP [kommunistinen puolue] kunniallisesti hautaan”.²⁸⁹

Pääkonsuli Markus Lyra teki ensimmäisen virkamatkansa Baltian maihin helmimaaliskuun vaihteessa 1990. Hän totesi itsenäisyyskysymyksen olevan ”keskeisin poliittinen keskustelunaihe”. Latviassa väestökehitys oli paikallisen väestön kannalta epäsuotuisin, sillä vain 53 prosenttia kansasta ja alle kolmannes pääkaupungin asukkaista oli etnisiä latvialaisia. Kommunistisen puolueen jäsenistä reilu kolmasosa oli latvialaisia, ja aktiivisin osa koostui venäläisistä sotilaista. Puolueen Lyra arvioi olevan jakautunut kolmeen osaan: vanhoillisiin, jotka halusivat säilyttää puolueen ja tasavallan osana Neuvostoliittoa, liittosuhteita Moskovaan kannattavaan keskitiehen sekä itsenäisyyttä ajaviin radikaaleihin. Tasavaltaan oli vuoden 1990 alkuun mennessä muodostunut parikymmentä uutta puoluetta. Keskeisimpiä olivat kansanrintama, interliike sekä venäläisten yritysjohtajien luoma Työkollektiivien liitto. Kansanrintamalle uskottiin voittoa maaliskuun parlamenttivaaleissa. Liikkeen johtohahmo runoilija Janis Peters kuvasi Latvian puoluekenttää Lyralle sanoen monitasoisen puoluekuvan kirkastuvan ”kun oivaltaa, että Latviassa kaikki latvialaiset, puolueesta riippumatta, kannattavat täyttä itsenäisyyttä ja suuri osa venäläisistä vastustaa sitä”.²⁹⁰

---

²⁸⁸ Latvian tilanne; kansanrintama pyrkii maltillista tietä neuvotteluihin. 17.5.1990, Terhi Hakala, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1990 II (15.5.-31.12.1990).

²⁸⁹ Suurlähettiläs Talvitien vierailu Tallinnassa 31.1.-4.2.1990. 12.2.1990, ulkoasiainsihteri Christer Michelsson, Moskova. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Viro, v.1990 I (1.1.-31.3.1990). *Vierailu jäi virolaisten pyynnöstä suurlähettiläs Talvitien viimeiseksi virkamatkaksi Neuvosto-Baltiaan*. Heikki Talvitie Reimag-muistitietoseminaarissa 5.12.2016.

²⁹⁰ Latvian tilanteesta. 6.3.1990, Markus Lyra. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Baltian maat, v.1990 I (1.1.-15.3.1990).

Baltiassa oli Lyran mukaan noussut esiin näkemys siitä, että Neuvostoliittoon liittyminen ilman vastarintaa vuonna 1940 oli ollut virhe. Miehitys olisi silloinkin toteutunut, mutta ”moraalisesti ja poliittisesti” tilanne olisi balttien mukaan selvempi.²⁹¹ Baltian itsenäisyysliikkeiden kannalta Neuvostoliiton suunnittelema tasavaltojen eroamissäännöstö oli huolestuttava, sillä irrottautumisvaiheen oli kaavailtu kestävän kuudesta kahdeksaan vuotta ja eroamiseen oli tarkoitus sisällyttää rahallisia korvauksia. Tämän arveltiin lisäävän balttien halua korostaa vuoden 1940 liittymisen laittomuutta.²⁹² Keväällä 1990 mielialat ”radikalisoituivat” niin paljon, että korkeimman neuvoston vaalit käytiin ”valtiollisen itsenäisyyden tunnuksin”.²⁹³ Viron maaliskuussa pidettävistä korkeimman neuvoston vaaleista kertoi Lyra mukaan paljon se, että EKP:n ehdokkaiden vaalitunnuksena oli ”*Vaba Eesti*”.²⁹⁴ Suurimpana esteenä Viron itsenäistymispyrkimyksille Lyra näki 600 000 venäläisen vähemmistön. Vaikka osa koki itsensä virolaisiksi, ainakin kolmasosa oli Viron suvereniteetin lisäämistä vastaan.²⁹⁵ Myös neuvotteleva virkamies Jaakko Kaurinkoski oli samoilla linjoilla. Interliike oli kuitenkin huonosti järjestäytynyt, ja venäläisväestö oli pitkälti syrjässä päätöksenteosta. Enemmistö venäläisistä halusi joka tapauksessa jäädä Viroon, sillä elinolot olivat muuta Neuvostoliittoa huomattavasti paremmat.²⁹⁶ Baltian tasavalloissa itsenäisyyspyrkimykset olivat vahvimmat etnisesti yhtenäisessä Liettuassa sekä Virossa, jossa venäläisväestö oli ”eristetty tehokkaasti poliittisesta ja yhteiskunnallisesta elämästä”. Latviassa pyrkimykset olivat hillitympiä. Myös interliikkeen asema tasavallassa oli vahvempi.²⁹⁷

Jaakko Kaurinkoski raportoi elintarvikkeiden saatavuuden laskeneen huomattavasti viimeisen kahden vuoden aikana. Kaikki Baltian maat olivat pystyttäneet rajoillensa ”talousrajat”, joita vartioivat kodinturvajoukkojen vapaaehtoiset pyrkivät estämään

---

²⁹¹ Kolme matkaa Baltiaan. 2.3.1990, suurlähettiläs Heikki Talvitie, Moskova. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Baltian maat, v.1990 I (1.1.-15.3.1990).

²⁹² Latvian tilanteesta. 6.3.1990, Markus Lyra. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Baltian maat, v.1990 I (1.1.-15.3.1990).

²⁹³ Muistio 1222: Viron itsenäistymispyrkimykset. 31.12.1990, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1990 II (15.5.-31.12.1990).

²⁹⁴ *Suomeksi iskulause merkitsee ”Vapaa Viro”*. Vabaa Eesti. 14.2.1990, Markus Lyra. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1990 I (1.1.-15.5.1990).

²⁹⁵ Sama.

²⁹⁶ Muistio 1222: Viron itsenäistymispyrkimykset. 31.12.1990, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1990 II (15.5.-31.12.1990).

²⁹⁷ Kolme matkaa Baltiaan. 2.3.1990, suurlähettiläs Heikki Talvitie, Moskova. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Baltian maat, v.1990 I (1.1.-15.3.1990).

elintarvikkeiden ja kulutushyödykkeiden kuljetusta pois tasavalloista. Tämä oli aiheuttanut tyytymättömyyttä virolaisviljelijöiden keskuudessa, sillä Leningradin alueen torikauppa oli tärkeä tulonlähde. Mustassa pörssissä lihan hinta oli noussut moninkertaiseksi virallisiin hintoihin nähden.²⁹⁸

Liettuan itsenäistymisjulistuksen myötä maan sisäinen kehitys sai huomattavasti aikaisempaa enemmän huomiota Suomen ulkoasiainhallinnon arvioissa. Liettua oli taloudellisesti riippuvaisempi muista neuvostotasavalloista kuin muu Neuvostoliitto Liettuasta. Tasavallassa oli kuitenkin 21 puolustusteollisuuden tuotantolaitosta, joiden tuotteita ei valmistettu muualla liittovaltion alueella. Moskovan arvioitiin taloussanktioiden lisäksi painostavan baltteja vihjailemalla valtiollisen eron johtavan kaikkien taloudellisten yhteyksien katkaisemiseen.²⁹⁹ Heinäkuussa 1990 Liettuan taloussaarron aiheuttamat tappiot olivat nousseet suuriksi. Työttömien määrä oli kasvussa, ja inflaation odotettiin pahenevan vuoden loppua kohti. Elintarviketuotannossa ei ollut erityisiä ongelmia, mutta raaka-aineiden toimituksista oli paikoitellen yli puolet jäänyt saamatta. Liettua pyrki luomaan taloudellisia suhteita Ukrainan ja Venäjän federaatioihin sekä hankkimaan öljyä suoraan tuottajilta Siperiasta. Suomelta toivottiin yhteistyötä energiansäästötöknologian alueella.³⁰⁰

Viron työryhmän kokoukseen syyskuussa 1990 osallistunut everstiluutnantti Kiianlinna huomioi virolaisten poliitikkojen suhtautuneen neuvostotukikohtiin Viron alueella luottamuksellisissa keskusteluissa vähemmän ehdottomasti kuin julkisessa esiintymisessä. Mikäli Baltian tukikohdista luovuttaisiin, Neuvostoliiton ilmatorjunta toteutettaisiin Suomenlahden suulla olevista aluksista käsin. Tällainen kehitys olisi Suomen kannalta epäsuotuisa. Kiianlinna nosti esille, että puolisotilaalliset kansalaisjärjestöt järjestäytyivät ja aseistautuivat kaikissa Baltian maissa paikallisten johtajien kehotuksista huolimatta.

---

²⁹⁸ Muistio 1015: Baltian maat; suhdeneuvottelut Moskovan kanssa, uusi liittosopimus, läsnäolo ETYK-prosessissa, ym. 30.10.1990, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v.1990 III (1.5.-30.6.1990); *Viron hallitus pyrki syksyllä 1990 vähentämään valuutan liikkumista pois tasavallasta*. Reslo. Nr.S-9/5A-157 10.septembrist k.a. täitmisest. 26.9.1990, Eesti Vabariigi Valitsus. ERA, R.2321.1.11., Eesti Välismajandusamet, Kirjavahetus ametkondadega välismajanduse küsimustes, 17.10.1989-11.12.1990.

²⁹⁹ SNTL-Liettua; Gosplanin puheenjohtajan haastattelu Liettuan itsenäistymisen ehdoista. 13.3.1990, Klaus Korhonen. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Liettua v.1990 I (1.1.-15.3.1990).

³⁰⁰ Liettuan tilanne; saarron vaikutuksista talouteen. 27.7.1990, Terhi Hakala, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Liettua v.1990 IV (1.5.-31.12.1990).

Baltian tasavalloissa yleistä kutsunnoista kieltäytymistä hän ei pitänyt neuvostoarmeijan kannalta ongelmana.³⁰¹

5.5 Yhteenveto: Suomen ulkoministeriö Baltian muutoksen edessä

Vuoden 1990 myötä itsenäistymispyrkimykset tulivat avoimiksi, ja baltit omaksuivat radikaalimpia keinoja tavoitteidensa ajamiseen. Sisäpolitiikalle ja yhteiskunnallisille mielipiteille annettiin ulkoministeriön raportoinnissa aikaisempaa enemmän painoarvoa. Samalla myös venäläisväestön rooli nousi aiempaa merkittävämpään asemaan. Raportoinnin määrän huomattava kasvu kertoo myös kasvaneista resursseista, jonka konkreettisin ilmentymä oli Leningradin pääkonsulaatin keskittyminen Baltian tilanteen seurantaan. Itsemääräämisen laajentamispyrkimysten vaihtuminen itsenäisyyden tavoitteluun nosti aiempaa enemmän esille myös Baltian geopoliittisen merkityksen. Tämä heijastui myös Suomen turvallisuuspoliittiseen asemaan, mutta ulkoministeriön arkistomateriaalista päätellen Baltian kysymyksen sotilaallisten vaikutusten arviointi oli etupäässä pääesikunnan asia.

Osastopäällikkö Jaakko Blomberg laati muistion Suomen Viron-politiikasta tammikuun 1990 lopulla. Baltian itsenäistymispyrkimysten todettiin muovaavan geopolitiikkaa Suomen lähialueella. Koska itsenäistymispyrkimykset olivat osa Gorbatšovin *perestroikaa* ja avoimuuspolitiikkaa sekä niiden seurausta, Suomi tuki niitä tässä ”viitekehyksessä”. Koska Moskova kuitenkin vastusti eroa Neuvostoliitosta, tuli Suomen ”omien etujensa varjelemiseksi ylläpidettävä pidättyvää asennetta Baltian kysymyksessä”. Suomen etujen mukaista oli tukea Baltian uudistuspyrkimyksiä ja olla vahingoittamatta suhteita Moskovaan. Blombergin mukaan tavoitteet olivat ”jatkuvasti enemmän tai vähemmän näkyvässä ristiriidassa keskenään”. Blomberg kehotti Baltian-politiikasta keskusteltaessa korostamaan Suomen kehittävän yhteyksiä kaikkiin lähellä oleviin Neuvostoliiton osiin – todellisuudessa Viro oli kuitenkin erityisasemassa ”yleisen painoarvonsa vuoksi”. Ulkoministeriö pyrki siis jossain määrin naamioimaan Baltian itsenäistymispyrkimyksien tukemisen yleiseen lähialueyhteistyöhön. Viron-

---

³⁰¹ Viron työryhmän kokous. Muistio 852, 24.9.1990. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Viro, v.1990 III (1.7.-31.12.1990).

politiikkaa kehittäessä oli syytä pohtia vielä erikseen ”toimenpiteitä Viron-politiikan perustelemiseksi Neuvostoliiton hallitukselle”.³⁰² On huomionarvoista, että julkisuudessa ulkoministeriö pyrki samalla luomaan kuvan, ettei Viron tilannetta seurattu erityisellä mielenkiinnolla. Tallinnan ystävyyskaupunkia Kotkaa edustanut Jukka Seppinen kertoo Blombergin todenneen hänelle keväällä 1990, ettei ulkoministeriö ”halua tietää Virosta mitään”.³⁰³

Suurlähettiläs Talvitie kehotti luomaan yhtenäisen kuvan Suomen suhtautumisessa Baltian tasavaltoihin. Etenkin Viron hän totesi olevan Suomelle luonnollinen yhteistyökumppani. Latvia ja Liettua olivat kaukaisempia, mutta tasavaltojen kiinnostus Suomea kohtaan oli silti suurta. Raja ”normaalin” taloudellisen tai kulttuurillisen kanssakäymisen ja Baltian uuden aseman tukemisen välillä oli häilyvä, mutta Talvitie ei nähnyt tätä ongelmana. Suhteet Baltiaan oli kuitenkin hyvä tasapainottaa luomalla yhteyksiä Venäjään, Leningradin alueeseen, Karjalaan ja Murmansiin.³⁰⁴

Vuoden 1990 aikana lähetetyistä ulkoministeriön analyseistä ilmenee selvästi Baltian tasavaltojen yhä avoimemmat itsenäistymispyrkimykset. Talouden keho tila ja Moskovan ekonomiset sanktiot saivat osan poliitikoista pyrkimään kompromissiratkaisuun, mutta itsenäistymisen tavoittelu oli miltei vaatimus poliittiselle suosiolle. Kevään mittaan analyseihin ilmaantui selvästi myös muita poliittisia puolueita ja ryhmittymiä, joiden vaatimukset saivat Baltian kansanrintamien ja kommunististen puolueiden uudistuslinjan näyttämään maltilliselta. Itsenäisyyspyrkimykset alkoivat liikkua omalla painollaan.

Viimeistään Liettuan itsenäistymisjulistuksen jälkeen muut tasavallat nousivat raportoinnissa jossain määrin tasavertaiseen asemaan Viron kanssa. Myös Baltian tasavaltojen neuvoston perustaminen johti Liettuaa ja Latviaa koskevan materiaalin kasvuun. Jo tammikuussa 1990 pääkonsuli Markus Lyra oli saanut päätehtäväkseen seurata koko Baltian kehitystä. Liettuan julistuksen myötä nousi ensimmäistä kertaa esille Suomen virallinen suhtautuminen Baltian itsenäistymiseen: kyse oli *de jure*

---

³⁰² Muistio 96: Suomen Viron-politiikka. 29.1.1990, osastopäällikkö Jaakko Blomberg. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Viro, v.1990 I (1.1.-31.3.1990).

³⁰³ Seppinen (2001), 751, 893.

³⁰⁴ Kolme matkaa Baltiaan. 2.3.1990, suurlähettiläs Heikki Talvitie, Moskova. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Baltian maat, v.1990 I (1.1.-15.3.1990).

itsenäisyyden jatkumisesta, sillä Suomi ei ollut tunnustanut tasavaltojen liittämistä Neuvostoliittoon kuin *de facto*. Tämä vahvistui Suomen viralliseksi linjaksi osastopäällikkö Blombergin kirjaamana, mutta asia pidettiin visusti pois julkisuudesta aina elokuuhun 1991.

Korkeimman neuvoston hyväksymä laki Neuvostoliitosta eroamiseksi herätti välittömästi Baltiassa vastustusta, sillä sen mukainen eroaminen olisi sekä ollut hidasta että vaatinut toimimisen sen pohjalta, että vuoden 1940 miehitys olisi ollut laillinen. Keväällä 1990 Moskovassa kuitenkin suhtauduttiin jokseenkin rauhallisesti Baltian tilanteeseen, vaikka sen merkitys esimerkkitapauksena nousikin esille. Myös kolme tasavaltaa pyrkivät maltillisempaan linjaan, mutta osapuolten neuvotteluhaluuden ei periaatteellisissa kysymyksissä arveltu olevan lähelläkään toisiaan. Ajanjaksoa vuoden 1989 lopusta linjan tiukentumiseen marraskuussa 1990 leimaa tietynlaisen välitilan tuntu. Aiemmin arvioitujen sotilaallisten voimakeinojen sijaan ulkoministeriö keskittyi lähes yksinomaan Moskovan taloudellisten ja poliittisten painostuskeinojen arviointiin. Tämä johtui todennäköisesti siitä, että sekä Gorbatšovin hallinto että Baltian johto korostivat varsinkin kahdenkeskisissä tapaamisissa neuvotteluratkaisun välttämättömyyttä. Neuvotteluyhteyttä pidettiin periaatteessa yllä, mutta kumpikaan osapuoli ei ollut halukas perääntymään keskeisimmissä vaatimuksissaan. Moskovan tavoitteita Baltian suhteen pidettiin yleisesti epäselvinä. Vuoden 1990 aikana alkoi tulla viitteitä kovemman linjan mahdollisuudesta Baltian kysymyksessä. Samalla toisaalta Neuvostoliiton sisäinen tilanne muodostui yhä sekavammaksi, ja Boris Jeltsinin johtama Venäjä alkoi muodostua voimatekijäksi.

6 Tilanne kiristyy

6.1 Vanhoillisten valtaannousu

Neuvostoliiton asevoimat ja turvallisuuspalvelut eivät katsoneet hyvällä puolustusmäärärahojen laajoja supistuksia eivätkä puna-armeijan vetäytymistä kommunismista luopuvasta Itä-Euroopasta. Gorbatšov oli karsinut Neuvostoliiton puolustusmenoja alle neljäsosaan vuoden 1985 tasosta. Neuvostoarmeijan vetäminen liittolaismaista kasvatti kuluja ja lisäsi tyytymättömyyttä osan upseereista joutuessa jopa telttamajoitukseen.³⁰⁵ Ulkoministeriön Viron työryhmä arvioi vielä marraskuussa 1990, ettei Neuvostoliiton keskusjohdon asenteissa Baltian irtautumispyrkimysten suhteen ole havaittu muutoksia. Sen sijaan Tehtaankadun suurlähetystön äänenpainot Baltian kysymyksessä olivat aiempaa kovempia.³⁰⁶

Neuvostoliiton uusi latvialainen sisäministeri Boris Pugo ja hänen varamiehensä, neuvostojoukkoja Afganistanissa komentanut kenraali Boris Gromov, herättivät huolta Virossa.³⁰⁷ Neuvostoliiton suurlähetystön Viron neuvos Johannes Johansson selosti Viron tilannetta ulkoministeriön toimistopäällikkö Taisto Tolvaselle joulukuussa 1990. Hän piti Moskovan sotilaallista väliintuloa mahdottomana. Vaikka Moskova oli koventanut linjaansa, mieliala Virossa oli joulukuussa 1990 rauhallinen. Taloussanktiot eivät olleet aikaisemminkaan toimineet, joten uusia sanktioita pidettiin epätodennäköisinä. Ruoka-avulle Virossa ei ollut tarvetta. Sen sijaan sairaalatarvikkeita ja lääkkeitä toivottiin lännestä, sillä Moskova oli katkaissut niiden toimitukset.³⁰⁸ Joulukuun loppupuolella järjestetyn Neuvostoliiton kansanedustajien kokouksen puheenvuorojen yleissävy arvioitiin Suomen Moskovan suurlähetystössä vanhoilliseksi:

---

³⁰⁵ Blomberg (2011), 275-276; Muistio 8: Neuvostoliitto ja Baltian tilanne; keskustelu. 14.1.1991, Lehdistö- ja kulttuuriosasto. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä, v.1991 I (1.1.-18.1.).

³⁰⁶ Viron työryhmän kokous. Muistio 1042, 9.11.1990. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Viro, v.1990 III (1.7.-31.12.1990).

³⁰⁷ Tallinnassa pelätään uutta sisäministeriä. 7.12.1990, Markus Lyra, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1990 II (15.5.-31.12.1990). *Gromovin taustasta* Rusi (2000), 49.

³⁰⁸ Poliittisen osaston virkamiesten keskustelut ulkovaltojen edustajien kanssa. Keskustelumuuisto 1201K, 19.12.1990, Taisto Tolvanen. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Viro, v.1990 III (1.7.-31.12.1990). *Ulkoministeri Lennart Meri ilmoitti huhtikuussa 1991, ettei Johanson edusta Viron hallitusta tai ulkoministeriötä*. Viron ulkoministeriön edustaja Helsingissä. 19.4.1991, Markus Lyra, Leningrad. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Viro, v.1991 I (1.1.-15.6.).

vaadittiin kuria ja järjestystä. Suurin osa Baltian edustajista boikotoi kokousta. Viron ja Latvian edustajat käyttivät kokouksen alussa puheenvuorot ilmoittaen tasavaltojen tavoitteena olevan edelleen täysi itsenäisyys. Tämän jälkeen edustajat poistuivat paikalta. Ulkoministeri Eduard Ševardnadze yllätti osallistujat ja ilmeisesti myös Gorbatšovin ilmoittamalla eroavansa ulkoministerin paikalta ”vastalauseena maata uhkaavalle diktatuurille”.³⁰⁹

”Konservatiivien esiinmarssi näkyy neuvostoyhteiskunnassa lähes kaikilla lohkoilla”, arvioi suurlähettiläs Talvitie joulukuussa 1990. Asevoimien rooli oli vahvistunut sekä järjestyksen ylläpitäjänä että valtiollisen yhtenäisyyden takaajana. Ote oli tiukempi myös KGB:ssä ja puolueen piirissä. Boris Pugon nimittäminen sisäministeriksi oli Talvitien mukaan myönnytys konservatiiveille. Laajassa raportissa hän totesi vanhoillisten voimien painostuksen johtaneen siihen, että Gorbatšov oli marraskuun alusta lähtien korostanut Baltian tasavaltojen olevan Neuvostoliiton osa ja pitänyt niiden eroamista mahdottomana. Venäläisten keskuudessa oli tosin kasvanut käsitys siitä, että federaation ulkopuoliset alueet riistävät Venäjää saaden halpoja raaka-aineita. Moskovalaisten keskuudessa yleinen mielipide Talvitien mukaan oli, että ongelmia aiheuttavasta Baltiasta eroon pääseminen helpottaisi Venäjän tilannetta. Sisäpoliittisesti Moskova pyrki osoittamaan, ettei tasavaltojen eroaminen olisi ajankohtaista. Ulkopoliitikassa oli keskeistä saada länsimaat olemaan puuttumatta Baltian tilanteeseen.³¹⁰

Baltian ja Moskovan suhteissa vallitsi ”välitila”, sillä baltit eivät olleet valmiita perääntymään itsenäistymisvaatimuksistaan eikä keskusjohdolta ollut odotettavissa neuvotteluhalukkuutta. Gorbatšovin riippuvaisuus turvallisuusviranomaisista ja puolueesta oli kasvussa, eikä näiltä tahoilta voinut odottaa myönnytyksiä. Liitossa pysymiseen saatettaisiin kannustaa taloudellisin painostuskeinoin. Talvitien mukaan myöhemmän irtautumisen vaihtoehtoa tuskin oli suljettu pois, sillä Baltian kysymys oli ”pysyvä sisä- ja ulkopoliittinen ongelma Neuvostoliitolle”. Tarvittaessa Gorbatšov oli Talvitien mukaan valmis nopeisiin linjanmuutoksiin ja alkuperäisistä tavoitteista poikkeamiseen – etenkin jos baltit eivät perääntyisi vaatimuksissaan. Baltit olivat

---

³⁰⁹ SNTL:n neljäs kansanedustajien kokous 17.-27.12.1990. 10.1.1991, Soili Mäkeläinen-Buhanist, Moskova. UMA, Moskova, R-sarja 1991, tammikuu.

³¹⁰ Konservatiivien esiinmarssi ja Baltia. 10.12.1990, suurlähettiläs Heikki Talvitie, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v.1990 III (1.5.-30.6.1990).

Talvitien mukaan toimillaan itse antaneet argumentteja ”kovempien otteiden” käyttämisen puolesta. Latvialaiset viranomaiset olivat esimerkiksi rajoittaneet varuskuntien veden ja energian saantia. Liettuan sisäministeriö oli Talvitien mukaan taannoin ollut estämättä mielenosoittajien ja asevoimien ajautumista kohti väkivaltaista yhteenottoa. Toisaalta vähäisienkin voimakeinojen käyttämisellä Baltiassa oli neuvostojohdolle riskinsä.³¹¹

Marraskuun 1990 alussa Neuvostoliiton pääministeri Ryžkov uhkasi Baltian tasavaltoja täydellä taloussaarrolla, mikäli nämä eivät allekirjoittaisi uutta liittosopimusta. Latvia ei missään nimessä aikonut suostua allekirjoittamiseen. Uhkaukset taloussaarosta huolestuttivat latvialaisia, mutta Moskovan ei uskottu oikeasti menevän näin pitkälle. Jos menisi, ulkopuolista apua tuskin olisi tarjolla. Suurimpana huolenaiheena oli energiatoimitusten keskeyttäminen kylmillä säillä. Elintarviketilanteen odotettiin joka tapauksessa huononevan talven mittaan.³¹² Aikaisemmin Moskovan painostuskeinoihin rauhallisesti suhtautuneita virolaisia tuntui vuodenvaihteessa huolestuttavan mahdollinen taloussaarto. Jaakko Kaurinkoski näki sen toteuttamisen kuitenkin keskusjohdon kannalta ongelmallisena, sillä Leningrad ja Neuvostoliiton luoteisosat olivat riippuvaisia virolaisesta sähkönjakelusta. Vaikka Viro tarvitsi öljyä ja raaka-aineita, Leningradin sekä tasavaltaan sijoitettujen asevoimien elintarvikehuollon kannalta Tallinnalla oli Moskovaa vähemmän hävittävää. Virolaiset olivat lisäksi varautuneet uuteen saartoon kevään 1989 pitkälti epäonnistuneen taloussaarron jälkeen omavaraisuutta lisäämällä. Taloussaarosta puhumisella Moskova pyrki Kaurinkosken mukaan ennen kaikkea vaikuttamaan Baltian poliittiseen mielialaan.³¹³

Baltian tasavaltojen johtajat vetosivat joulukuussa Neuvostoliittoon ”poliittisen, taloudellisen ja sotilaallisen painostuspolitiikan” lopettamiseksi. Baltian itsenäistymispyrkimyksille pyrittiin saamaan kansainvälinen tuki. Vetoimuksessa

---

³¹¹ Konservatiivien esiinmarssi ja Baltia. 10.12.1990, suurlähettiläs Heikki Talvitie, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v.1990 III (1.5.-30.6.1990).

³¹² Tunnelmia Riiasta. 29.11.1990, Kirsi Päälysaho, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Latvia v.1990

³¹³ Muistio 1222: Viron itsenäistymispyrkimykset. 31.12.1990, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1990 II (15.5.-31.12.1990); *Samankaltaisia arvioita oli Liettuan itsenäistymisjulistuksen jälkeen esittänyt Viron teollisuusministeri Viljar Veskiväli. Hän ei uskonut pitkäaikaiseen taloussaartoon.* Toimistopäällikkö Erik Ulfstedtin matka Tallinnaan 26.-28.3.1990. 5.4.1990, toimistopäällikkö Erik Ulfstedt. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Viro, v.1990 II (1.4.-30.6.1990).

esitettiin sovittavaksi aikaväli, jolla Neuvostoliitto vetäisi joukkonsa pois Baltiasta. Baltian asukkaisiin sekä alueelle sijoitettuihin neuvostojoukkoihin vedottiin rauhallisen toiminnan puolesta. Asevoimilta toivottiin, etteivät nämä puuttuisi tasavaltojen sisäisiin asioihin. Samalla tasavaltojen johtajat lupasivat kunnioittaa sotilaiden perheiden ihmisoikeuksia.³¹⁴ Baltian ulkoministerit antoivat joulukuun lopulla lausunnon koskien neuvostojoukkoja Baltian tasavalloissa. Ulkoministerit syyttivät Moskovaa siitä, ettei neuvosto-osapuoli ollut osoittanut valmiutta ryhtyä neuvotteluihin Baltiaan sijoitettuja neuvostojoukkoja koskien. Keskusjohdolta pyydettiin julistusta siitä, ettei Baltian maita vastaan käytettäisi sotilaallista voimaa. Baltiaan sijoitettujen osastojen edustajia syytettiin lisääntyvästä väkivallalla uhkailusta.³¹⁵ Neuvotteleva virkamies Jaakko Kaurinkoski näki Neuvostoliiton turvallisuusjärjestelyt Viron itsenäistymisen kannalta keskeisimpänä ongelmana. Viroon oli sijoitettu ilmavalvonnan ja neuvostolaivaston kannalta tärkeitä yksiköjä, jotka olivat kuitenkin niin hajallaan, ettei niiden ”kapsuloiminen” onnistuisi. Sitä paitsi virolaispoliitikkojen joukossa turvallisuuskysymyksen ratkaisumallien kohdalla oli havaittavissa radikalisoitumista: Neuvostoliiton turvallisuuseduille annettiin yhä vähemmän huomiota.³¹⁶

6.2 Väkivalta kärjistyy

Vuoden 1990 lopulla tuli yhä enemmän viitteitä väkivallan kärjistymisen mahdollisuudesta Baltian alueella. Tammikuun alussa Baltian tilanteen kiristyminen alkoi olla ilmeistä.³¹⁷ Tehtaankadun lähetystöneuvos Georgi A. Isakovski arvioi Jaakko Kaurinkoskelle tilanteen Baltiassa kiristyneen Neuvostoliiton sisäisen tilanteen kärjistymisen myötä. Kehitys voisi mennä vielä huonompaan suuntaan, sillä muutenkin tyytymätön armeija koki olevansa erityisen huonossa asemassa Baltiassa.

---

³¹⁴ Baltian maiden Korkeimpien neuvostojen edustajien yhteinen tapaaminen Vilnassa 1.12.1990. 12.12.1990. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v.1990 III (1.5.-30.6.1990).

³¹⁵ Neuvostojoukot Baltian maissa; Viron, Latvian ja Liettuan ulkoministereiden lausunnot. 31.12.1990, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v.1990 III (1.5.-30.6.1990).

³¹⁶ Muistio 1222: Viron itsenäistymispyrkimykset. 31.12.1990, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1990 II (15.5.-31.12.1990).

³¹⁷ *Suomalaisten analyysien lisäksi myös useat läntisiltä kontakteilta saadut tiedot tukivat tätä arviota.* Baltian tapahtumat; State Departmentin lausunto. 4.1.1991, Tanzi-Albi, Washington; Tanska vaatii EY:tä kiristämään Baltian politiikkaansa. 4.1.1991, Kööpenhamina. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä, v.1991 I (1.1.-18.1.).

Sotilasdiktatuurin nousuun lähetystöneuvos ei uskonut, mutta totesi Gorbatšovin olevan riippuvainen armeijasta ja sisäministeriön joukoista.³¹⁸ Moskovan arvioitiin mahdollisesti valmistelevan presidenttivallan julistamista yhteen Baltian tasavaltaan ”varoittavaksi esimerkiksi”. Liettuaa pidettiin todennäköisenä kohteena.³¹⁹ Tilanne näytti kärjistyvän myös Latviassa. Etniset erimielisyydet olivat konsuli Kirsi Päällysahon mukaan lisääntyneet Riian katukuvassa vuoden 1990 loppua kohti. Jurmalan kaupungintalolla oli sattunut marraskuun alussa välikohtaus, kun kaupungin johto halusi rakennuksen puolueelta kokonaan omaan käyttöön. Miliisin erikoisjoukot olivat puuttuneet häätöön, mutta tilanne ajautui umpikujaan tasavallan korkeimman neuvoston päättäessä 14. marraskuuta miliisin erikoisjoukkojen lakkauttamisesta ja näiden riisumisesta aseista sekä tasavaltaan sijoitettujen neuvostoarmeijan yksiköiden huollon keskeyttämisestä itsenäisyysneuvottelujen jatkumiseen asti. Puolisotilaalliset joukot olivat kuitenkin kieltäytyneet luovuttamasta aseistustaan. Päällysaho kuvaili joukkojen toimintaa ”sattumanvaraiseksi terrorismiksi”, johon kuului autojen polttamista ja kansalaisten pahoinpitelyä. Latvialaiset pelkäsivät järjestettyjen provokaatioiden kärjistymistä niin, että aseellinen väliintulo voitaisiin oikeuttaa.³²⁰

Ulkoministeri Lennart Meri informoi tammikuun toisella viikolla kollegansa Pertti Paasiota Baltian sotilasläänin komentajan kenraaliluutnantti Kuzminin Virolle esittämästä vaatimuksesta lähettää vaihtoehtoista palvelua suorittavat virolaiset neuvostoarmeijaan. Meri piti mahdollisena, että Moskova käyttäisi hyväkseen Persianlahden tilannetta ja julistaisi poikkeustilan Baltiaan maailman huomion ollessa muualla. Hän toivoi erityisesti Pohjoismailta diplomaattista painetta Neuvostoliiton suuntaan.³²¹ Pääministeri Edgar Savisaar oli vielä viikkoa aiemmin arvioinut Baltian tasavaltojen itsenäistymispyrkimysten etenevän rauhanomaisesti, mutta piti väkivaltaa mahdollisena Neuvostoliiton muissa osissa uuden sisäministerin vuoksi. Moskovalle uskollisia voimia toimi aktiivisesti myös Virossa: alkuvuodesta eräs venäläinen joukko-osasto oli perustanut radiokanavan, joka pyrki venäjänkielisen väestönosan

---

³¹⁸ Lähetystöneuvos Isakovskin käynti. 4.1.1991, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä, v.1991 I (1.1.-18.1.).

³¹⁹ Presidenttivalta Liettuaan? 5.12.1990, toimistopäällikkö René Nyberg. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Liettua v.1990 IV (1.5.-31.12.1990).

³²⁰ Tunnelmia Riistä. 29.11.1990, Kirsi Päällysaho, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Latvia v.1990.

³²¹ Lennart Meren kirje Pertti Paasiolle 8.1.1991. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Baltian maat, v.1991 I (1.1.-31.1.). *Vilnan verilöylyn jälkeen kirje toimitettiin tasavallan presidentin kansliaan sekä Moskovan ja Leningradin edustustoihin.*

mielipiteiden muokkaamiseen. Vastaavanlainen televisiokanava oli valmisteilla. Savisaar näki väestönosien suhteet kuitenkin vakaana, vaikka pitikin provokaatioyrityksiä mahdollisena.³²²

Tammikuun 8. päivä Moskovan suurlähetystö raportoi vähintään kahden maahanlaskudivisioonan siirtämisestä Baltiaan. Virallisesti tarkoituksena oli suorittaa uudelleen syksyn kutsunnat ja varmistaa, että kaikki asevelvolliset astuvat palvelukseen. Neuvostoliiton keskuslehdistö raportoi useiden tasavaltojen epäonnistuneista kutsunnoista todeten syntyneen miehistövajeen vaarantavan Neuvostoliiton puolustuskyvyn. Paikallisille sotilaspiireille oli annettu määräys auttaa kutsuntoja välttelevien etsinnöissä yhdessä maahanlaskujoukkojen kanssa. Toimien arveltiin kärjistävän tilannetta, sillä Baltian tasavallat olivat säätäneet rajoituksia kansalaistensa asevelvollisuuteen neuvostoarmeijassa. Aseellisen voiman käytön arveltiin helposti voivan provosoida mielenosoituksia ja jopa aseellista vastarintaa.³²³ Liettuassa muutama päivä ennen väkivallan kärjistymistä luotua keskusjohdolle uskollista kansallista pelastuskomiteaa³²⁴ ei ulkoministeriön raportoinnissa mainita.

13. tammikuuta vastaisena yönä puna-armeijan joukot alkoivat ottaa strategisesti merkittäviä kohteita haltuun Liettuassa. Neljätoista ihmistä sai surmansa pyrkiessään estämään neuvostosotilaiden pääsyn Vilnan televisiotorniin. Kuvat telaketjujen alle murskautuvista aseettomista siviileistä levisivät maailmalle. Boris Jeltsin matkusti vielä samana päivänä Tallinnaan solmimaan bilateraaliset suhteet Venäjän federaation sekä Baltian tasavaltojen välillä. Jeltsin vetosi asevoimiin, että nämä pidättäytyisivät kansalaisiin kohdistuvasta väkivallasta.³²⁵

Ensimmäiset raportit Vilnan verilöylystä saatiin ulkoministeriöön Moskovan ja Leningradin edustustoista, ja tiedot perustuivat pitkälti julkisiin lähteisiin. Suurlähettiläs

---

³²² Ministeri Suomisen ja Viron pääministeri Savisaaren tapaaminen 3.1.1991. 4.1.1991, T. Lehtinen. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Viro, v.1991 I (1.1.-15.6.).

³²³ *Baltian lisäksi kutsunnat olivat tuottaneet ongelmia Armeniassa, Georgiassa, Moldovassa ja Ukrainassa.* Baltian tilanne; Neuvostoarmeijan yksiköiden siirtäminen Baltiaan 7.1.. 8.1.1991, Anttonen, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä, v.1991 I (1.1.-18.1.).

³²⁴ *Kansallinen pelastuskomitea perustettiin 11.1.1991. Gorbatšovin osallisuutta Baltian tammikuun 1991 väkivaltaisuuksiin tutkineen Ainius Lasasin mukaan ei olla kyetty identifioimaan yhtään komiteaan kuulunutta jäsentä tai sitä tukenutta tahoa, mikä antaa viitteitä siitä, että Gorbatšovin muistelmissaan esiintuoma näkökulma Liettuan sisäisistä erimielisyyksistä ei pidä paikkaansa.* Lasas (2007), 181-183.

³²⁵ Kasekamp (2010), 168-169.

Talvitien mukaan ote Moskovan ”tiedotusilmastossa” oli tiukentunut vuoden 1990 lopusta alkaen. Baltian uutisoinnissa aktivoituneen uutistoimisto Interfaxin toimituksen koneet oli takavarikoitu, mutta julkisesti väitettiin syyn toiminnan lakkauttamiseen olevan taloudelliset erimielisyydet. Keskustelevio ja pääuutislähetys Vremja olivat siirtyneet vanhoillisten voimien keskeisimmiksi tiedotuskanaviksi. Baltiaa koskeva uutisointi oli ”tarkoituksellisesti poliittisesti ohjaavaa”.³²⁶ Ulkoministeriön lehdistö- ja kulttuuriosasto piti Baltian kriisiä Vilnan verilöylyn päivänä vielä niin epäselvänä, että tasavallan presidentin julkista esiintymistä kehoitettiin vältettävän.³²⁷ Vastikään Vilnassa vierailut ympäristöministeri Kaj Bärlund olisi halunnut antaa asiasta lausunnon, mutta Koiviston kansliapäällikkö Jaakko Kalela ohjeisti olemaan kommentoimatta tapahtunutta.³²⁸

Suurlähettiläs Talvitie arvioi Gorbatsšovin olevan ”omien ukaasiensa ja niitä toimeenpanevan armeijan ja MVD:n vanki”. Vallassa pysyminen vaatisi hyvin pitkälle menevää turvallisuusjoukkojen myötäilyä, sillä armeijalla oli NKP:n ja KGB:n tuki. Kurinpalautus Baltiassa oli ajoitettu samaan aikaan, kun YK:n määräaika Irakille Kuwaitista vetäytymiseen oli loppumassa. Talvitie totesi Bushin tarvitsevan Neuvostoliiton poliittista tukea Persianlahden kriisissä, joten reaktiot Baltian tapahtumiin tuskin olisivat niin voimakkaita, että suurvaltasuhteet kärsisivät. Talvitie kertoi myös törmänneensä usein väitteeseen, jonka mukaan presidentti Koivisto olisi tiennyt etukäteen väkivallan käytöstä Liettuassa. Hän ohjeisti varautumaan väitteen torjumiseen.³²⁹

Pääkonsuli Lyran mukaan Baltian kutsuntojen ottaminen keskusvallan silmätikuksi johtui siitä, että se antoi oikeutuksen asevoimien mukanaololle. Monet merkit viittasivat siihen, että Gorbatsšov pyrki vanhoillisten voimien painostamana palauttamaan vanhan keskusjohtoisen järjestelmän. Tämä tiesi taloudellisten ja demokraattisten uudistusten lykkääntymistä ja saisi todennäköisesti aikaan taloudellisen katastrofin. Gorbatsšovin asema ei ollut kiistaton, sillä sekä tietyissä vanhoillisissa että demokraattisissa piireissä

---

³²⁶ Tilanne Baltiassa ja erityisesti Liettuassa. 13.1.1991, suurlähettiläs Heikki Talvitie, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä, v.1991 I (1.1.-18.1.).

³²⁷ Muistio 7: Ulkopoliittisen johdon tiedotustoimet. 13.1.1991, Ralf Friberg, Lehdistö- ja kulttuuriosasto.

³²⁸ Haastattelu: Markus Lyra, 19.9.2016.

³²⁹ *MVD on venäjänkielinen lyhenne Neuvostoliiton sisäministeriöstä.* Tilanne Baltiassa ja erityisesti Liettuassa. 13.1.1991, suurlähettiläs Heikki Talvitie, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä, v.1991 I (1.1.-18.1.).

hänen suosionsa oli vähäistä. Jeltsinin johtamien Venäjän demokraattien tuen lisäksi Baltian ainoa mahdollinen apu oli Lyran mukaan lännen ”päättäväisempi esiintyminen”. Tähän hän ei kuitenkaan uskonut:

”Yhdysvalloilla ei Persianlahden ja STARTin takia näytä olevan tähän haluja. Saksa ei vielä ole saanut yhdistymistään siinä määrin valmiiksi, että se voisi kääntyä ulospäin. Ranska on perinteisesti ollut NL:n ymmärtäjä, Iso-Britannia elää ehkä vielä Gorba-kuumeen vallassa.”³³⁰

Neuvotteleva virkamies Jaakko Kaurinkoski piti Vilnan verilöylyn jälkeen tärkeimpänä kysymyksenä sitä, kuka oli antanut valtuudet väkivallan käyttöön. Hänen mukaansa Moskovan Baltian-politiikka oli kiristynyt marraskuun 1990 puolivälissä Pariisin Etyk-huippukokousta edeltävinä päivinä. Tätä käännettä oli edeltänyt demokraattisten voimien yhdistymisen epäonnistuminen Jeltsinin ja Gorbatšovin välisen vallantaistelun vuoksi, minkä katsottiin tehneen presidentin riippuvaiseksi vanhoillisten voimien tuesta. Tilanne oli tammikuussa eskaloitunut nopeasti. Sisäministeri Pugo syytti Vilnan verilöylyä seuraavana päivänä liettualaisia tulen avaamisesta ja neuvostosotilaan tappamisesta. Moskova pyrki muutenkin vierittämään syyt Liettuan johdon harteille. Koko neuvostojohto kertoi kuulleensa verilöylystä vasta seuraavana päivänä. Kaurinkosken johtopäätös oli, että joukoille oli annettu käsky tukahduttaa mielenosoitukset, mutta päätös väkivallan käytöstä syntyi paikallistasolla.³³¹ Neuvostoliiton television pääuutislähetys 15.1. oli Kaurinkosen mukaan ”yksipuolisuudessaan kuin paras näyttö Brezhnevin ajan sensuuripolitiikasta”. Hän totesi myös *glasnostin* jääneen Vilnassa panssarien alle. Gorbatšovin uudistuspolitiikan jatkuminen herätti kysymyksiä – presidentin tärkeimmäksi tavoitteeksi näytti nousseen imperiumin säilyttäminen. Oli viitteitä väkivallan jatkumisesta, eikä ulkomaiden reaktioilla uskottu olevan todellista merkitystä. Vilnan verilöyly oli Kaurinkosken mukaan vakava takaisku myös Neuvostoliiton uudelle ulkopolitiikalle.³³² Suurlähettiläs Talvitie arvioi Baltian operaatioiden olevan osa laajempaa operaatiota, joka ilmeni myös ”tiedotusilmapiirin” kiristymisessä. Kurin tiukentuminen näkyi Talvitien mukaan

---

³³⁰ Baltian kriisin jatkokehitys. 13.1.1991, Markus Lyra, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä, v.1991 I (1.1.-18.1.).

³³¹ Muistio 38: Baltian tilanne Vilnan verilöylyn jälkeen. 14.1.1991, Jaakko Kaurinkoski; Muistio 41: Vilnan verilöylyn jälkeen. 15.1.1991, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä, v.1991 I (1.1.-18.1.).

³³² Muistio 41: Vilnan verilöylyn jälkeen. 15.1.1991, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä, v.1991 I (1.1.-18.1.).

jo sisäministerin vaihdossa ja turvallisuusviranomaisten johdon viimeaikaisissa lausunnoissa. Gorbatšov seisoi linjan takana, ja oli Talvitien mukaan valmis myönnytyksiin *perestroikan* suhteen jos kyseessä oli Neuvostoliiton yhtenäisyyden säilyttäminen. Demokraattisen opposition suurlähettiläs arvioi joutuvan entistä ahtaammalle.³³³

Talvitie piti Boris Jeltsiniä tammikuussa 1991 Neuvostoliiton voimakkaimpana konservatiivisia voimia vastustavana poliittisena hahmona. Jeltsin kertoi Talvitielle Vilnan väkivaltaisuuksien jälkeen tapahtumien olleen osa etukäteen laadittua suunnitelmaa demokratisoimisprosessin pysäyttämiseksi koko Neuvostoliiton alueella. Oikeistovoimat olivat esittäneet Gorbatšoville ultimatumin: presidentti ”joko on mukana tai sitten ei”. Jeltsin itse kertoi lentäneensä Leningradista Tallinnaan KGB:n mahdollisen väliintulon estämiseksi – olivathan Venäjä ja Baltian tasavallat sopineet toistensa tukemisesta. Venäjän tuki Baltialle oli yllättänyt konservatiiviset piirit, minkä vuoksi Baltia oli saanut ”ainakin lyhyen hengähdystauon”. Venäjän ympäristöministeri Vorontsov tosin arvioi Talvitielle Baltiassa olevan käynnissä ”puhdistus vanhaan malliin”.³³⁴

Tehtaankadun lähetystöneuvos Georgi A. Isakovski kommentoi osastopäällikkö Ralf Fribergille tilannetta Vilnan verilöylyn jälkeisenä päivänä. Isakovski totesi Neuvostoliiton talouden suistuneen lamaan Venäjällä sekä jossain määrin myös Ukrainassa ja Valko-Venäjällä. Taloudellisen kriisin myötä syntyneet levottomuudet olivat vieneet tilanteen monessa tasavallassa sisällissodan partaalle. Tämän vuoksi Gorbatšov oli turvautunut armeijaan Vilnassa. Viesti oli selkeästi suunnattu kaikille tasavalloille. Armeijaa turhautti vetäytyminen Itä-Euroopasta ja sen myötä aiheutuneet sekä periaatteen että käytännön ongelmat: osa upseeristosta oli jopa telttamajoituksessa. Baltia oli sotilaallisesti tärkeä, eikä Isakovski uskonut armeijan suostuvan luopumaan alueesta. Hän piti ajatusta sisällissodasta pelottavana, sillä useissa tasavalloissa ja tasavaltojen omassa kontrollissa oli Isakovskin mukaan taktisia ydinaseita. Strategiset

---

³³³ Neuvostoliiton sisäpoliittinen tilanne. 17.1.1991, Heikki Talvitie, Moskova. UMA, Moskova, R-sarja 1991, tammikuu.

³³⁴ Tapaaminen Jeltsinin ja ympäristöministeri Vorontsovin kanssa. 15.1.1991, suurlähettiläs Heikki Talvitie, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä, v.1991 I (1.1.-18.1.).

asetet olivat neuvostoarmeijan hallussa, mutta nekin oli hajautettu ympäri Neuvostoliittoa.³³⁵

Neuvostoliitto syytti Liettuaa perustuslain rikkomisesta, poliittisten, sosiaalisten ja muiden perusoikeuksien polkemisesta sekä venäläisen väestönosan syrjimisestä. Jyrkästi kiistettiin, että tapahtumien kulku olisi ollut ennalta suunniteltu.³³⁶ Tehtaankadun lähetystöneuvos, KGB:n vararesidentti V. V. Silvestrovin mukaan presidentti Landsbergis oli julistanut sodan Neuvostoliittoa vastaan. Kommunisteista oli lainsäädännön avulla käytännössä tehty rikollisia, ja muualta Neuvostoliitosta tulleet oli asetettu muita huonompaan asemaan. Sotilaat olivat puolustaneet väestön laillisia oikeuksia. Televisiotalon valtaaminen oli välttämätöntä neuvostoviranomaisia halventavien ohjelmien lähettämisen pysäyttämiseksi. Väkivaltaan ei ollut turvauduttu ennen kuin sotilaita kohti oli ammuttu. Panssareiden alle oli kuollut ihmisiä siksi, että muut olivat tarkoituksella työntäneet näitä tankkien eteen eivätkä kuljettajat olleet ehtineet pysähtyä. Silvestrov piti muutenkin Baltian maiden itsenäisyyttä poikkeuksena ja oloa Moskovan alaisuudessa normaalina olotilana.³³⁷

Ulkoministeriön ja pääesikunnan edustajat sopivat 14.1. varmistavansa, että tieto kulkee Merikasarmen ja Kaartin kasarmien välillä. Baltian sotilaskarkureiden pyrkimistä Suomeen pidettiin mahdollisena ja päätettiin selvittää turvapaikan myöntämisen edellytykset jo ennen kenenkään saapumista. Erityisesti muiden Pohjoismaiden kannat kiinnostivat.³³⁸ Ruotsin hallitus ilmoittikin tammikuun lopulla olevansa valmis vastaanottamaan Baltian pakolaishallitukset Tukholmaan³³⁹. Baltian tilannetta käsiteltiin ulkoministeriön neuvonpidossa, jossa oli läsnä myös puolustusvoimien edustaja, everstiluutnantti Hult. Baltiasta odotettiin saapuvaksi sotilaskarkureita. Ruotsin arveltiin

---

³³⁵ Isakovskin väite tasavaltojen omassa kontrollissa olevista ydinaseista oli ilmeisesti Fribergille uusi, sillä hän lisäsi tekstiin kysymysmerkin "(?)" arvion jälkeen. Jälkikäteen arvioituna Isakovskin väite vaikuttaa paikkansapitämättömältä. Neuvostoliitto ja Baltian tilanne; keskustelu. 14.1.1991, Ralf Friberg. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä, v.1991 I (1.1.-18.1.).

³³⁶ Mn. Andrejevin käynti avs. Karhilon luona. 23.1.1991, Helenius. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Baltian maat, v.1991 I (1.1.-31.1.).

³³⁷ SNTL:n suurlähetystöneuvos V. V. Silverstrovin keskustelu osastopäällikkö Rotkirchin kanssa 18.1.1991. 21.1.1991, Rotkirch. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä, v.1991 II (19.1.- 23.1.).

³³⁸ Muistio 53: Baltian tilanne. Neuvonpito ulkoasiainministeriössä 14.1.1991, Hassinen. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Baltian maat, v.1991 I (1.1.-31.1.).

³³⁹ Latvian kunniakonsuli. 25.1.1991, Leningrad. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Latvia, v.1991; *Suomi ei halunnut Viron pakolaishallitusta Helsinkiin. Suojelupoliisi kehotti ulkoministeri Lennart Meriä lähtemään Tukholmaan ja perustamaan mahdollisen pakolaishallituksen siellä.* Rausmaa (2013), 219-220.

omaksuvan karkureiden suhteen liberaalin kannan ja myöntävän näille poliittisen turvapaikan. Suomi tukeutuisi YK:n ohjeisiin ja olisi tapauskohtaisesti valmis myöntämään kuuden kuukauden oleskeluluvan suojelun tarpeessa oleville. Vastuu tästä olisi sisäministeriöllä, mutta ulkoministeriö tulisi ohjeistamaan tiedottamisen suhteen. Arvio tilanteesta Vilnan verilöylyn jälkeen ei ollut optimistinen, kuten neuvonpidon muistiosta käy ilmi:

”Kaikki käytettävissä olevat tiedot viittaavat siihen, että tilanne kiristyy kaiken aikaa, erityisesti Liettuassa. Neuvostohallitus ja/tai -armeija haluavat tehdä Liettuasta pelottavan esimerkin Latvialle ja Virolle ja alistaa viimeksi mainitut toimimaan haluamallaan tavalla. Neuvostoliitto pyrkii myös käyttämään hyväksi sitä, että muun maailman huomio on nyt kiinnittynyt Persianlahden kriisiin.”³⁴⁰

Vilnan verilöylyn jälkeen pääkonsuli Lyra kuvaili tunnelmaa Tallinnassa ”odottavan rauhalliseksi”. Kansanrintaman mielenosoitukseen oli osallistunut kymmeniätuhansia virolaisia. Viroon sijoitettujen neuvostojoukkojen komentajat olivat luvanneet, ettei väkivaltaa tasavallassa käytettäisi. Viron viranomaiset vakuuttivat, ettei neuvostoliittolaisia erikoisjoukkoja ollut tuotu tasavaltaan. Interliikkeen mielenosoitus ei ollut aiheuttanut häiriöitä. Huomattava osa mielenosoituksen iskulauseista oli suunnattu Jeltsiniä vastaan. Toompean hallintorakennusten luokse oli kokoontunut satoja *kodukaitzen* aseettomia vapaaehtoisia. Yleinen käsitys Viron johdossa oli se, että Baltian väkivalta oli seurausta neuvostojohdon valtataistelusta. Baltian itsenäisyys tulisi kuitenkin onnistumaan tarvittaessa myös ilman demokraattien voittoa Venäjällä.³⁴¹ Viron Moskovan-edustuston varaedustaja Mүүrisepp kertoi ulkoasiainsihteeri Anttoselle ”korostetun luottamuksellisessa keskustelussa” pitävänsä Viron interliikettä tasavallan sisäisen tilanteen suurimpana horjuttajana. Interliike vaati yhtäältä Gorbatšovin eroa mutta oli toisaalta pettynyt Jeltsiniin. Liikkui huhuja liikkeen järjestämien ”työläiskaartien” harjoituksista Viron varuskunta-alueilla.³⁴²

---

³⁴⁰ Muistio 60: Baltian tilanne. Neuvonpito ulkoasiainministeriössä, 17.1.1991, Hassinen. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Baltian maat, v.1991 I (1.1.-31.1.).

³⁴¹ Tilanne Tallinnassa 14.1.1991. 14.1.1991, Markus Lyra, Tallinna; Tilanne Tallinnassa 15.1.1991. 15.1.1991, Markus Lyra, Tallinna. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1991 I (1.1.-31.3.).

³⁴² Tapaaminen Viron pysyvän edustuston varaedustaja Mүүriseppin kanssa. 22.1.1991, Anttonen, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1991 I (1.1.-31.3.).

Ulkoministeriön poliittinen osasto sai Vilnan verilöylyn jälkeen jatkuvasti tietoa Baltian kriisiä koskevista läntisistä arvioista. Myös presidentti Koiviston tammikuun alun lausuntojen herättämää kritiikkiä seurattiin³⁴³. Baltian kysymys oli selvästi kansainvälistynyt, joten kansainvälistä ilmapiiriä analysoitiin aiempaa enemmän. Ensimmäiset reaktiot tuomitsivat voimatoimet ja vetosivat Neuvostoliiton johtoon neuvottelujen aloittamiseksi. Muutama päivä tapahtumien jälkeen johtavissa länsimaissa oli selvästi vahvistunut linja, että tarvittaessa ryhdyttäisiin konkreettisiin toimiin tilanteen rauhoittamiseksi. Kremlille lähetettiin selvä viesti siitä, että tilanteen kärjistyminen vaikuttaa Neuvostoliiton ja lännen suhteisiin. Tanskan ulostulossa nähtiin ”provosoivia” piirteitä, Kööpenhaminasta oli ilmoitettu valmius ottaa kaikki balttipakolaiset vastaan ja sallia Baltian maiden pakolaishallitusten toiminta. EY oli valmis harkitsemaan uudelleen suhteitaan Moskovaan ja tarvittaessa jäädyttämään jo luvattua taloudellista apua. Saksan ja Ranskan arveltiin valitsevan sovitteluvampi lähestymistapa ja tukevan Neuvostoliiton uudistuslinjan jatkumista.³⁴⁴ Poliittisen osaston toimistopäällikkö Risto Veltheim arvioi länsimaiden reaktioiden siirtyneen Vilnassa käytetyn väkivallan paheksumisesta selvempiin varoituksiin vastatoimista. EY:n piirissä harkittiin puolivirallisten edustajien lähettämistä Baltian tasavaltoihin. Ulkoministeriössä pidettiin mahdollisena, että Moskova oli valmis uhraamaan länsisuhteensa, jos kurinpalautus Baltiassa vaatisi sitä. Liettuan ulkoministeri Saudargas oli arvioinut, etteivät neuvostokenraalit antaneet läntiselle talousavulle mitään merkitystä.³⁴⁵ Veltheim arvioi, ettei läntisillä reaktioilla olisi ratkaisevaa vaikutusta Moskovan linjaan. Niillä olisi kuitenkin merkitystä Neuvostoliiton sisäisessä voimamittelössä, koska ne tukivat viisi vuotta jatkunutta reformipolitiikkaa.³⁴⁶

Yhdysvallat arvioi Gorbatšovin asettaneen Neuvostoliiton koossapitämisen korkeimmaksi tavoitteekseen. Demokraattinen kehitys oli päätetty uhrata, ja tukea haettiin KGB:ltä, asevoimilta ja NKP:n vanhoilliselta siiveltä. Baltian tapahtumat

---

³⁴³ *Presidentti Koivisto oli muutama päivä ennen väkivallan puhkeamista puhunut Baltiasta Neuvostoliiton sisäisenä asiana, johon Suomen ei tulisi kajota. Etenkin ruotsalaislehdistö tarttui tähän.* Muistio 12: Lehdistö ja Suomen Baltia-politiikka. 18.1.1991, UM Lehdistö- ja kulttuuriosasto, Rolf Johansson; Lehdistökatsaus nro 7. 16.1.1991, Parikka, Tukholma. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Baltian maat, v.1991 I (1.1.-31.1.).

³⁴⁴ Muistio 55: Baltian tapahtumat – läntisiä reaktioita. 17.1.1991, toimistopäällikkö Risto Veltheim. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä, v.1991 II (19.1.- 23.1.).

³⁴⁵ Muistio 62: Baltian tapahtumat – läntisiä reaktioita. 18.1.1991, Risto Veltheim. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä, v.1991 I (1.1.-18.1.).

³⁴⁶ Muistio 55: Baltian tapahtumat – läntisiä reaktioita. 17.1.1991, toimistopäällikkö Risto Veltheim. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä, v.1991 II (19.1.- 23.1.).

nähtiin osana keskusjohdon yleistä politiikkaa, jonka tarkoituksena oli suurissa määrin pelotella muita irtautumisesta haaveilevia neuvostotasavaltoja. State Department piti mahdollisena Baltian tasavaltojen itsenäistymisliikkeiden väkivaltaista tukahduttamista 24 tunnin sisällä. Liettuan tilaa pidettiin epäselvänä. Latviassa oli tullut ensimmäinen kuolonuhri 16.1., ja tilanne maassa oli jännittynyt. Tilanteen arvioitiin huonontuneen myös Virossa, jossa keskusjohdon päinvastaisesta vakuuttelusta huolimatta aktiivisesti etsittiin kutsuntoja pakoilevia. Sotilaalliset tukahduttamistoimet oli toistaiseksi keskeytetty liettualaisten odotettua suuremman vastustuksen vuoksi. Viroa ja Latviaa koskevat suunnitelmat oli lykätty myöhemmäksi. Yhdysvallat piti lännen vaikutusvaltaa tilanteen kehitykseen ”vähäisenä joskaan ei merkityksettömänä”.³⁴⁷ Yhdysvaltojen korkean tason voimakkaat reaktiot olivat yllättäneet maailmalla, sillä yhteisymmärrys Neuvostoliiton kanssa oli nähty tärkeänä Persianlahden kriisin vuoksi. Etenkin kongressi ajoi kovaa linjaa.³⁴⁸

Lännen odotettua voimakkaammista reaktioista huolimatta tilanne kärjistyi Riian 20. tammikuuta. Neuvostoliiton sisäministeriön OMON-joukkojen iskussa Latvian sisäministeriöön kuoli viisi latvialaista.³⁴⁹ Talvitie tapasi seuraavana päivänä NKP:n keskuskomitean osastopäällikkö Falinin, joka syytti länttä pyrkimyksistä hyödyntää *perestroikan* virheitä Neuvostoliiton heikentämiseksi. Hän totesi Gorbatšovin tukemisen olevan *perestroikan* jatkuvuuden kannalta välttämätöntä – jos presidentti joutuisi kamppailemaan sekä sisä- että ulkopolitiikan rintamalla, hän joutuisi ”pakosta ottamaan askelia, joita ei halua ottaa”. Falinin mukaan järjestystä ylläpitäviä sotilaita ei voinut tuomita, sillä muut tahot olivat provosoineet väkivaltaan. Hänen mukaansa liettualaiset eivät sallineet keskushallinnon virkamiesten tutkia Vilnassa 13. tammikuuta kuolleiden ruumiita. Falin väitti Talvitielle, että Vilnan verilöylyssä kuolleista vain kolme tai neljä todella kuoli paikan päälle ja neljästä viiteen ruumista tuotiin paikan päälle. Yksi näistä oli kuollut infarktiin ja muutama liikenneonnettomuuksissa. Muut menehtyneet ammuttiin muilla kuin neuvostovalmisteisilla aseilla. Riian tapahtumista Falin kertoi,

---

³⁴⁷ USA ja Baltian tilanne 16.1.1991. 17.1.1991, suurlähettiläs Ilkka Heiskanen, Washington. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä, v.1991 I (1.1.-18.1.).

³⁴⁸ Muistio 55: Baltian tapahtumat – läntisiä reaktioita. 17.1.1991, toimistopäällikkö Risto Veltheim. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä, v.1991 II (19.1.- 23.1.).

³⁴⁹ Kasekamp (2010), 169.

että yhden sisäministeriön OMON-joukkojen työntekijän vaimo oli raiskattu Latviassa ja video toimitettu aviomiehelle. Kaikki OMON-työntekijät oli uhattu tappaa.³⁵⁰

Osastopäällikkö Jaakko Blomberg laati 23. tammikuuta muistion Suomen suhtautumisesta Baltian tilanteeseen 28.1. alkavaa Etykin virkamieskomitean istuntoa varten. Suomen tuli valmistautua ottamaan Baltian tilanne esille puheenvuorossaan. Neuvostoliiton mukaan Baltian tapahtumien käsittely Etykissä olisi puuttumista sen sisäisiin asioihin ja voisi vaikeuttaa poliittisen ratkaisun löytämistä. Suomen tuli varautua Wienin loppuasiakirjan 1989 mukaan perustetun inhimillisen ulottuvuuden mekanismin käyttämiseen. Tämä olisi kansainvälistänyt Baltian tilanteen tuomalla sen käsittelyn Etykin rakenteisiin. Suomi harkitsi myös itse inhimillisen ulottuvuuden mekanismin käyttämistä siltä varalta, että väkivalta Baltiassa jatkuisi tai mikäli alueella julistettaisiin poikkeustila tai presidentinvalta. Ensisijainen toimintatapa olisi kuitenkin ottaa Baltia esille kahdenkeskeisissä keskusteluissa neuvostoliittolaisten kanssa. Neuvostoliittoon kohdistuvaan ”mielenosoituspolitiikkaan” Suomi ei tulisi osallistumaan. Etykin sotilaallisen mekanismin käyttöönottoa Blomberg piti epätodennäköisenä, mutta sen todennäköisyys kasvaisi väkivallan jatkuessa. Suomi varautui mekanismin käyttöönottoon, mutta ei harkinnut itse sen käynnistämistä. Syy tähän oli se, ettei Suomen kannattanut ”ilmaista tuntevamme huolta omasta turvallisuudestamme Baltian nykyisten tapahtumien vuoksi”.³⁵¹

Blombergin mukaan Neuvostoliitto oli polkenut ihmisoikeuksia Liettuassa ja Latviassa neuvostoarmeijan ”hajottaessa kokouksia ja harjoittaessa summittaista väkivaltaa”. Blomberg piti todennäköisenä, että Moskova julistaisi Baltiaan poikkeustilan ja siirtäisi tasavallat presidentinvallan alaisuuteen. Tällöin myös demokratian ja oikeusvaltion periaatteet tulisivat rikotuksi.³⁵² Sisäministeriön erikoisjoukot olivat Riian väkivaltaisuuksien jälkeen jatkaneet aktiivista toimintaa ja muun muassa vallanneet paperivaraston Vilnassa. Neuvotteleva virkamies Kaurinkoski arvioi eri hallinnonhaarojen vastualueiden olevan sekavia. Armeija, KGB ja sisäministeriön

---

³⁵⁰ NKP ja Baltia. 22.1.1991, Heikki Talvitie, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä, v.1991 II (19.1.-23.1.).

³⁵¹ Muistio 83: Baltian tilanne ja ETYK; Suomen toiminta. 23.1.1991, Jaakko Blomberg. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Baltian maat, v.1991 I (1.1.-31.1.). *Sotilaallinen ja inhimillisen ulottuvuuden mekanismi olivat foorumi konfliktien käsittelylle Etykin puitteissa.*

³⁵² Baltian tilanne; Suomen ja Neuvostoliiton suhteet. 22.1.1991, Jaakko Blomberg. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Baltian maat, v.1991 I (1.1.-31.1.).

joukot toimivat Baltiassa, mutta kukaan ei ollut ottanut vastuuta väkivallasta. Tammikuun lopulla Gorbatšov perusteli interventiota Baltiaan venäläisväestön ihmisoikeuksien loukkauksilla. Hän painotti Baltian kriisin olevan Neuvostoliiton sisäinen asia ja varoitti ulkopuolisesta puuttumisesta. Kaurinkoski totesi väkivaltaisuuksien lisänsen itsenäistymispyrkimysten kannatusta Baltian venäläisväestön keskuudessa.³⁵³

Pääkonsuli Markus Lyran mukaan Baltian tasavallat olivat ainakin tammikuun levottomuuksista lähtien pitäneet jatkuvasti jonkun ministereistään ulkomailla. Tällä henkilöllä olisi tarvittaessa valtuutus perustaa pakolaishallitus.³⁵⁴ Leningradissa sekä tiedotusvälineet että kaupungin johto olivat vakuuttuneita siitä, että väkivalta Baltiassa oli Kremlin suunnitelman mukaista. Samanlaisia arvioita saatiin myös yhdysvaltalaisilta ja ruotsalaisilta diplomaateilta. Tarkoituksena oli edetä askel kerrallaan, jotta sekä Baltian että lännen reaktiot saataisiin selville. Moskova oli muuttanut suhtautumistaan pehmeämmäksi neljästä syystä: Jeltsinin johtamien ”demokraattisten voimien” vastustuksesta, lännen odotettua voimakkaammasta reaktiosta, balttien valmiudesta asettua poikkiteloin asevoimien kanssa sekä ”viidennen kolonnan” odotettua vähäisemmästä vaikutusvallasta Virossa ja Liettuassa. Latviassa Moskovalle uskollinen kommunistinen puolue oli sen sijaan lisännyt vaatimuksia Neuvostoliitossa pysymisen puolesta. Lyra arvioi koko Neuvostoliiton luisuvan kohti poikkeustilaa. Näkyvin merkki tästä oli miliisin ja sotilaiden helmikuun alussa suuremmissa kaupungeissa aloittama yhteispartiointi.³⁵⁵

Tammikuun väkivaltaisuuudet aiheuttivat räikeitä ristiriitoja Suomen ulkopoliittisessa linjassa, johon kuului yhtäältä hyvien suhteiden ylläpito Moskovan suuntaan ja toisaalta Baltian maiden tukeminen. Blomberg kehotti Moskovan suurlähetystä korostamaan Suomen linjan yhteydessä, että 1) Suomi on tunnustanut tosiasiana Baltian maiden liittämisen Neuvostoliittoon, ja että Baltian kysymystä käsiteltiin Neuvostoliiton sisäisenä asiana; 2) Suomi oli korostanut Baltian maiden johdolle neuvotteluratkaisun välttämättömyyttä; 3) Etykissä on kunnioitettava toisten valtioiden sisäisiin asioihin

---

³⁵³ Tilanne Baltiassa 29.1.1991, 29.1.1991, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä, v.1991 III (24.1.-31.1.).

³⁵⁴ Viron pakolaishallitus. 19.2.1991, Markus Lyra, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1991 I (1.1.-31.3.).

³⁵⁵ Baltian tilanne NL:n sisäisessä kriisissä. 31.1.1991, Markus Lyra, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä, v.1991 III (24.1.-31.1.).

puuttumattomuuden periaatetta; 4) ihmisoikeuskysymykset ja demokratia eivät olleet puuttumattomuusperiaatteen piirissä; 5) Suomi tukee kansojen itsemääräämisperiaatetta Baltian suhteen, mutta sitä ei käsitellä Suomen Neuvostoliitolle osoittamassa selvityspyynnössä sisäisiin asioihin puuttumattomuuden periaatteen vuoksi.³⁵⁶ Jälkikäteen on esitetty, että Suomen Baltian-politiikka muuttui Riian verenvuodatuksen jälkeen, kun virallinen Suomi lopetti Baltian itsenäisyyspyrkimysten aktiivisen hillitsemisen ja pyrki kysymyksessä passiivisuuteen.³⁵⁷ Ulkoministeriön asiakirjoista vastaavaa muutosta ei ole havaittavissa. Osastopäällikkö Blomberg ja neuvotteleva virkamies Kaurinkoski totesivat muistiossa keväällä 1991 Suomen linjan pysyneen muuttumattomana tammikuun väkivaltaisuuksista huolimatta³⁵⁸.

6.3 Jäätynyt konflikti?

Baltian tapahtumien seuranta oli tammikuun väkivaltaisuuksien jälkeen vaikeutunut, sillä Leningradin pääkonsulivirastoon ei ollut enää saatu baltialaisia lehtiä. Tallinnan ”konsuläärikysymyksiin” keskittynyt toimipiste ei kyennyt poliittiseen seurantaan, joten pääkonsuli Lyra esitti itselleen matkaa Tallinnaan ja konsuli Päällysaholle Riikaan helmikuun vaihteessa. Seurannassa jouduttiin huomioimaan myös Suomen toiminnan vaikutuksia: neuvotteleva virkamies Kaurinkosken Baltian-matka olisi Lyran mukaan antanut vallitsevassa tilanteessa väärän signaalin.³⁵⁹

Kaurinkoski ja poliittisen osaston päällikkö Blomberg laativat tammikuun lopulla muistion Suomen Baltian-politiikasta. Poliitiikan kulmakivenä oli Baltian tasavaltojen Etyk-periaatteiden oikeuttamien itsemääräämispyrkimysten tukeminen ja neuvotteluratkaisun toivominen. Baltian kanssa harjoitettava käytännön yhteistyö ei

---

³⁵⁶ Baltia, Suomen toiminta Moskovassa. 24.1.1991, Jaakko Blombergin erittäin kiireellinen sanoma Moskovan suurlähetystöön. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Baltian maat, v.1991 I (1.1.-31.1.).

³⁵⁷ Koivisto (1995), 409-410; Rausmaa (2013), 183, 188.

³⁵⁸ Muistio 560: Suomen Baltian politiikka. 22.5.1991, Jaakko Blomberg ja Jaakko Kaurinkoski. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Baltian maat, v.1991 II (1.2.-30.6.).

³⁵⁹ Baltian tilanteen seuranta. 25.1.1991, Markus Lyra, Leningrad; *Lyran mukaan lehdistöseuranta ei ollut erityisen merkittävä tiedonsaantikanava, sillä kielitaidon puute vaikeutti etenkin latvialaisten ja liettualaisten lehtien seuranta.* Haastattelu: Markus Lyra, 19.9.2016.

saanut horjuttaa Suomen ja Neuvostoliiton hyviä suhteita.³⁶⁰ Presidentin kansliapäällikkö Jaakko Kalela kannatti huhtikuussa 1991 keskittymistä Viroon, mutta Blombergin mukaan Suomen tulisi huomioida koko Baltia.³⁶¹ Suomi oli *de facto* tunnustanut Baltian liittämisen Neuvostoliittoon vuonna 1940 ja käsitteli Baltian maiden tapahtumia Neuvostoliiton sisäisenä asiana. Virallinen linja oli, ettei ulkomaiden puuttuminen ”sinänsä edistä” Baltian itsenäistymispyrkimyksiä. Baltian maiden johdon tuli itse ajaa itsenäistymistään neuvotteluteitse neuvostohallituksen kanssa. Baltian johtajat olivat kuitenkin omaksuneet lähtökohtia, jotka ”eivät ole johtaneet rakentavaan dialogiin Moskovan kanssa”.³⁶² Pohjoismailta Suomi toivoi yhteistä linjaa Baltian suhteen³⁶³. Ulkoministeriössä katsottiin realistisen neuvotteluratkaisun vaativan vallitsevan tilanteen tunnustamista. Suomella ei ollut haluja vaarantaa suhteita Moskovaan, minkä vuoksi Baltian hallitusten pyrkimyksiin kansainvälistää Baltian kysymys suhtauduttiin pidättyväisesti.³⁶⁴ Kaurinkoski kokosi helmikuun alussa pääministeri Holkerin, ulkoministeri Paasion ja oikeusministeri Halosen lausuntoihin nojautuen Suomen kannan Baltian tilanteesta.³⁶⁵ On oletettavaa, että eduskunnan kyselytunnilla annettujen lausuntojen sisällöstä oli päätetty yhdessä tasavallan presidentin kanssa. Julkisuudessa painotettiin Suomen kannanottojen vastaavan olennaisesti muiden Pohjoismaiden kantaa. Tukea haettiin myös johtavien länsimaiden, kuten Yhdysvaltojen, Saksan ja Ranskan linjasta.³⁶⁶ Suomen linja Baltian kysymyksessä pysyi melko samankaltaisena aina elokuun vallankaappausyritykseen saakka.

Tammikuun väkivaltaisuuksien myötä venäläisväestön oikeudet nousivat Moskovan argumenteissa keskeiselle sijalle. Keskusjohto oli myös alkanut koota historiallisia

---

³⁶⁰ Muistio 97: Näkökulmia Suomen Baltian-politiikasta. 25.1.1991, Jaakko Kaurinkoski ja Jaakko Blomberg. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Baltian maat, v.1991 I (1.1.-31.1.).

³⁶¹ Muistio 343: Viron työryhmän kokous. 2.4.1991, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Viro, v.1991 I (1.1.-15.6.).

³⁶² Muistio 97: Näkökulmia Suomen Baltian-politiikasta. 25.1.1991, Jaakko Kaurinkoski ja Jaakko Blomberg. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Baltian maat, v.1991 I (1.1.-31.1.).

³⁶³ Muistio 124: Synpunkter om Baltikum inför utrikesministermötet. 1.2.1991, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Baltian maat, v.1991 I (1.1.-31.1.).

³⁶⁴ Muistio 442: Suomen Baltian politiikka. 23.4.1991, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Baltian maat, v.1991 II (1.2.-30.6.).

³⁶⁵ Baltia: keskusteluohjeet. 18.2.1991, Kaurinkoski. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Baltian maat, v.1991 II (1.2.-30.6.).

³⁶⁶ Blomberg (2011), 271-273, 291-297.

argumentteja perustellakseen Baltian kuulumista Neuvostoliittoon.³⁶⁷ Väkivalta ei tammikuun jälkeen ollut kärjistynyt, mutta Kaurinkoski arvioi tunnelman Baltiassa olevan ulkonaisesta rauhallisuudesta huolimatta jännittynyt. Alkuvuoden tapahtumat olivat vahvistaneet itsenäisyyspyrkimyksiä. Liettuan korkein neuvosto ja parlamentit sekä Riassa että Tallinnassa oli suojattu barrikadein. Kaurinkoski piti todennäköisenä, että Moskova oli tammikuussa pyrkinyt tasavaltojen nykyjohtoon toiminnan estämiseen ja mahdollisesti poikkeustilan tai presidenttihakemusten julistamiseen. VäkivaltaisuuDET olivat kuitenkin herättäneet jyrkkiä reaktioita ulkomailla. Moskova oli kenties arvioinut venäläisväestön mielialat väärin, sillä merkittävä osa Baltian etnisistä venäläisistäkin oli tammikuun väkivaltaisuuksien myötä siirtynyt kannattamaan itsenäistymistä. Oli epäselvää, oliko kyse väkivallasta luopumisesta vai hengähdystauosta.³⁶⁸ Pääkonsuli Lyra ei uskonut Moskovan olevan valmis oikeasti neuvottelemaan Baltian kanssa³⁶⁹.

Baltian kysymys nousi tammikuun väkivaltaisuuksien myötä keskeisempään rooliin Neuvostoliiton ulko- ja sisäpolitiikassa. Neuvostoliiton yhtenäisyyden säilyttäminen oli muodostunut peruskysymykseksi Gorbatšovin politiikassa. Tämä merkitsi uutta painotusta maan ulko- ja turvallisuuspolitiikassa. Persianlahden sota ei ollut Neuvostoliiton etujen mukainen, mutta myönnytyksiin oltiin valmiita, kunhan Yhdysvallat olisi ”hienotunteinen” Baltian tilanteen suhteen. Neuvostoliiton asevoimien vetäytyminen Itä-Euroopasta oli vielä kesken, joten suurvaltasuhteiden huononemiseen ei arveltu olevan intressejä kummallakaan taholla.³⁷⁰ Baltian kysymys nähtiin Moskovassa pysyvänä ulkopoliittisena ongelmana. Oman mausteensa tähän toi Pohjoismaiden aktiivisuus kysymyksessä: Baltian tilanne tulisi hiertämään maiden välisiä suhteita niin kauan kun neuvottelutilanne olisi jäissä. Reunavaltioiden itsenäistymispyrkimysten vuoksi Neuvostoliitto keskittyi ulkopoliittikkasaan yhä enemmän lähialueisiin.³⁷¹

---

³⁶⁷ Muistio 149: Neuvostojohdon argumentointi Baltia-kysymyksessä. 8.2.1991, Markus Koivisto. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä, v.1991 IV (1.2.-28.2.); Baltian kysymys; Moskovan historialliset argumentit. 30.1.1991, Taisto Tolvanen. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä, v.1991 III (24.1.-31.1.).

³⁶⁸ Tilanne Baltiassa 20.2.1991. 20.2.1991, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä, v.1991 IV (1.2.-28.2.).

³⁶⁹ Baltian kansanäänestykset. 15.2.1991, Markus Lyra, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä, v.1991 IV (1.2.-28.2.).

³⁷⁰ Neuvostoliiton ulkopoliittikka helmikuun alussa 1991. 7.2.1991, suurlähettiläs Heikki Talvitie, Moskova. UMA, Moskova, R-Sarja 1991, helmikuu.

³⁷¹ Uusi ulkopoliittinen ajattelu valintojen edessä. 18.3.1991, suurlähettiläs Heikki Talvitie, Moskova. UMA, Moskova, R-Sarja 1991, maaliskuu.

Baltian tapahtumat pysäyttivät suurlähettiläs Talvitien mukaan laajemman kurinpalautuksen Neuvostoliitossa. Tilanteen nopea kärjistyminen teki hallitun operaation mahdottomaksi, ja mahdollinen kurinpalautus koko valtakunnan alueella lykkääntyi.³⁷² Pääministeri Savisaar piti helmikuussa väkivallan käyttöä Baltiassa täysin mahdollisena. Hän arvioi Moskovan tarkoituksena olleen vaihtaa kaikkien Baltian tasavaltojen johto tammikuun aikana. Operaatio kaatui Liettuan vastustukseen ja Baltian kommunistien tuen vähäisyyteen. Väkivallasta Savisaar syytti Gorbatšovia, joka oli sanoutunut siitä irti jottei menettäisi suosiota lännen silmissä. *Perestroika* oli edennyt niin pitkälle, että se uhkasi vanhaa järjestelmää. Savisaar ei ollut varma siitä, että demokraattiset uudistukset voisivat jatkua nykyjohdon aikana. Hän pani toivonsa asemiaan vahvistaneen Jeltsinin varaan.³⁷³ Kaurinkoski ei uskonut tilanteen kärjistyvän ennen Neuvostoliiton säilymisestä maaliskuun 17. järjestettävää kansanäänestystä. Tämän jälkeistä kehitystä oli vaikea ennustaa, ja etenkin asevoimat vaativat kurinpalautusta entiseen malliin. Viitteitä linjan hetyämisestä antoi se, ettei helmikuussa yli 400 kaupungissa alkanut miliisin ja sotilaiden yhteispartiointi ulottunut Baltiaan. Moskova oli päässyt Viron ja Latvian kanssa sopimukseen asevelvollisten palvelusta Baltiassa, minkä Kaurinkoski totesi vievän pohjan tammikuun kurinpalautuksen keskeiseltä argumentilta. Toinen argumentti oli venäläisväestön huono kohtelu, mille ainakaan tasavalloissa vierailleet länsimaiset ihmisoikeusasiantuntijaryhmät eivät olleet löytäneet pohjaa.³⁷⁴

Baltian maat järjestivät helmi-maaliskuussa 1991 neuvoo-antavat kansanäänestykset itsenäistymisestä³⁷⁵. Gorbatšov oli julistanut kansanäänestykset laittomiksi jo ennen niiden järjestämistä³⁷⁶. Liettuaassa helmikuun toisella viikolla toteutetussa äänestyksessä yli 90 prosenttia kannatti itsenäisyyttä. Äänestysprosentti oli yli 85.³⁷⁷ Viron kansanäänestys oli pääkonsuli Lyran mukaan selvä osoitus siitä, että itsenäisyys ei ollut

---

³⁷² Neuvostoliiton sisäpoliittinen tilanne helmikuun alussa 1991. 7.2.1991, suurlähettiläs Heikki Talvitie, Moskova. UMA, Moskova, R-Sarja 1991, helmikuu.

³⁷³ Viron pääministeri Edgar Savisaarin haastattelu; Der Spiegel 7/1991. 13.2.1991, Bonn, UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1991 I (1.1.-31.3.).

³⁷⁴ Tilanne Baltiassa 20.2.1991. 20.2.1991, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä, v.1991 IV (1.2.-28.2.).

³⁷⁵ Kasekamp (2010), 169.

³⁷⁶ Tilanne Baltiassa kansanäänestysten jälkeen. 14.3.1991, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä, v.1991 V (1.3.-31.3.).

³⁷⁷ Muistio 281: Tilanne Baltiassa 20.2.1991. 20.2.1991, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä, v.1991 IV (1.2.-28.2.).

vain pienen ”klikin” tavoitteena. Hänen mukaan virolaisia kuitenkin harmitti, että eron puolesta äänestäneiden osuus äänioikeutetuista jäi alle Moskovan ehtojen mukaisen kahden kolmasosan rajan. Viron venäläisväestö suhtautui itsenäisyyteen selkeästi Latvian venäläisväestöä kielteisemmin. Kansanäänestyksillä pyrittiin saamaan kansainvälistä huomiota Baltian kysymykselle. Yhdysvaltojen ja Pohjoismaiden kantoja pidettiin tärkeimpinä. Lyra arvioi Viron sisäpoliittisen valtakamppailun nousevan kansanäänestyksen jälkeen uudelleen esille. Oppositiossa sekä vasemmistolla että oikeistolla oli pyrkimyksenä kaataa Savisaaren hallitus, Lyran mukaan puhtaasti valtopoliittisista syistä.³⁷⁸

Neuvostoliiton 17.3. järjestetty kansanäänestys liittovaltion säilymisestä toteutettiin Baltiassa ainoastaan yleisliittolaisissa yrityksissä ja varuskunnissa ilman tasavaltujen viranomaisten osallistumista. Baltian tilanne oli jännittynyt: vaikka Moskova näytti luopuneen presidenttihakinnon julistamisesta, Vilnan televisiotorni pysyi miehittynä. Keskusjohtolla ei vaikuttanut olevan kykyä eikä halua aloittaa ratkaisuun johtavia neuvotteluita, joten tilanne pysyisi pitkään lukkiutuneena. Kovemmat otteet olivat edelleen vaihtoehto. Persianlahden sodan myötä neuvostoarmeijan halu pitää Baltia hallinnassa näytti lisääntyneen, sillä alueen sotilaallinen merkitys oli kasvanut.³⁷⁹

Persianlahden sodan jälkeen Baltian kriisi oli noussut aiempaa enemmän esille kansainvälisillä areenoilla. Neuvostoliitto hyväksyi Baltian tapahtumien käsittelyn Etykissä inhimillisen ulottuvuuden mekanismin puitteissa. Kaurinkoski arvioi, että Moskovaa ärsytti tapahtumien käsittely muissa kansainvälisissä yhteyksissä kuten Pohjoismaiden neuvostossa.³⁸⁰ Etykin inhimillisen ulottuvuuden mekanisme käyttivät EY-maat, Ruotsi, Suomi, Kanada, Yhdysvallat, Puola, Tšekkoslovakia ja Romania. Tämä oli ensimmäinen kerta, kun Baltian kysymys nousi laajasti esiin Etykin puitteissa, mikä palveli balttien tarkoitusperiä. Neuvostoliiton keskusjohto sanoutui irti sotilaallisen voiman käytöstä ja vetosi laillisuusperiaatteisiin sekä puuttumattomuusperiaatteeseen. Baltian tasavallat sen sijaan pyrkivät kansainvälistämään itsenäisyyskysymyksen sekä kahden- että monenvälisessä

---

³⁷⁸ Viro kansanäänestyksen jälkeen. 11.3.1991, Markus Lyra, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1991 I (1.1.-31.3.).

³⁷⁹ Muistio 281: Tilanne Baltiassa kansanäänestyksen jälkeen. 14.3.1991, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä, v.1991 V (1.3.-31.3.).

³⁸⁰ Sama.

toiminnassa. Pienetkin edistysaskeleet olivat tärkeitä. ”Kahdenvälisen tunnustamispolitiikan” pääkohteina olivat Etykin lisäksi erityisesti läntiset suurvallat ja Baltian naapurimaat – siis myös Suomi. Tavoitteena oli miehityksen päättämiseen vedoten itsenäistyä muuten kuin Neuvostoliiton perustuslain mahdollistaman tien kautta.³⁸¹ Baltit pyrkivät kevään mittaan laajentamaan läsnäoloaan tiedotustoimistoin Pohjoismaiden lisäksi myös Lontoossa, Pariisissa ja Bonnissa. Tasavaltojen Moskovan edustustot olivat aktiivisesti yhteydessä ulkomaisiin diplomaatteihin. Presidentti Landsbergis oli tyytyväinen Yhdysvaltojen kongressin aktivoitumiseen Baltian suhteen ja toivoi Baltian politiikan ja Neuvostoliittoon toimitettavan viljan olevan vahvemmin kytköksissä. Suomeen kohdistuvaa arvostelua Kaurinkoski ei kohdannut – Rүүtel tosin puhui ”hänelle ominaisella sarkasmilla” nimeltä mainitse mattomien naapureiden hyväuskoisuudesta Neuvostoliittoa kohtaan.³⁸²

Viron työryhmä käsitteli jäätyneen konfliktin mahdollisuutta kevään 1991 mittaan. Baltian tilanteen lukkiutumista useammaksi vuodeksi pidettiin mahdollisena, jopa todennäköisenä. Moskova saattaisi myös pyrkiä ”pakkoratkaisuun” kansainvälisestä mielipiteestä välittämättä. Kolmantena vaihtoehtona työryhmä piti neuvottelujen etenemistä. Kehitys Baltiassa riippuisi pitkälti kehityksestä Moskovassa. Komentaja Mäkinen arvioi Persianlahden sodan kokemusten lisänneen Baltian rannikoiden tukikohtien merkitystä Neuvostoliiton puolustukselle. Tukikohtien säilyttämisen vaatimukset olivat kasvaneet neuvostoarmeijan johdossa. Viron johto vaikutti myös varautuneen neuvostoasevoimien pitkäaikaiseen läsnäoloon Baltiassa, ja joukkojen statuksesta ja vetäytymisaikataulusta oltiin valmiita neuvottelemaan.³⁸³ Mäkinen arvioi Baltian tammikuisten tapahtumien tutkinnan kestävän vähintään pari vuotta ja johtavan siihen, ettei ketään sotilashenkilöä tuomittaisi. Tbilisin huhtikuun 1989 verilöylyn selvitys oli juuri valmistunut ja johtanut samankaltaiseen lopputulokseen. Liettuan tilannetta Mäkinen piti huhtikuussa vielä levottomana. Klaipedan satama oli

---

³⁸¹ Muistio 567: ETYKin käyttäminen Baltian kysymyksessä; Baltia-kyselyt, Baltia-konferenssi, balttien mukanaolo. 21.5.1991, erikoistutkija Kari Möttölä. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v.1991 VII (15.5.-30.7.).

³⁸² Raportti matkasta Baltian maihin 20.-24.5.1991, 29.5.1991, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Baltian maat, v.1991 II (1.2.-30.6.).

³⁸³ Muistio 254: Viron työryhmän kokous. 6.3.1991, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Viro, v.1991 I (1.1.-15.6.).

ruuhkautunut neuvostojoukkojen vetäytyessä Itä-Saksasta. Joitain ampumavälikohtauksia oli sattunut pitkin kevättä.³⁸⁴

Maalis-huhtikuussa alkaneet neuvottelut Baltian tasavaltojen ja keskusjohdon välillä olivat osoittaneet Moskovan olevan valmis aikaisempaa pidemmälle meneviin myönnytyksiin. Asevoimien suhtautuminen neuvostojohdon uuteen linjaan oli epäselvä, mutta Kaurinkoski arvioi Baltian tasavaltojen osoittaneen aiempaa suurempaa ymmärrystä Neuvostoliiton turvallisuusintressejä kohtaan. Baltian maat olivat toisistaan eroavien tilanteiden vuoksi luopuneet keskinäisestä koordinaatiosta suhteessa Moskovaan. Etenkin Virossa ja Latviassa neuvottelujen alkuun oltiin tyytyväisiä. Liettuassa epäluuloa ja jännitystä lisäsi jatkuva sotilaallinen häirintä. Vallatut talot olivat edelleen neuvostojoukkojen hallussa, eikä mikään taho ottanut vastuuta välikohtauksista.³⁸⁵ Pääkonsuli Markus Lyra totesi huhtikuussa 1991 tekemänsä Tallinnan-matkan jälkeen Viron johdon olevan entistä optimistisempi itsenäisyyden suhteen. Tallinnassa oltiin tyytyväisiä Baltian kysymyksen kansainvälistymiseen, tilanteelle oli saatu kansainvälisesti ”uusi status”. Baltian tasavaltojen keskinäisessä solidaarisuudessa Lyra näki rakoilua. Virolaiset arvioivat, ettei Moskova suhtautunut Latvian pyrkimykseen erityisen vakavasti. Liettualaisia pidettiin Tallinnassa liian uhittelevina. Viron sisäpolitiikkaa hallitsi uuden perustuslain säätäminen ja poliittisten ryhmien väliset kahnaukset, jotka olivat jatkuneet jo pitkin kevättä.³⁸⁶

Keväällä 1991 Viron ja Moskovan odotettiin pääsevän eteenpäin neuvotteluissa. Viron johdossa odotettiin tulosta syntyvän vuoden sisällä.³⁸⁷ Kaurinkoski piti Baltian jonkinasteista itsenäistymistä vain ajan kysymyksenä, vaikka ”aikatauluista ja ratkaisumalleista” puhuminen oli liian varhaista. Hän piti Neuvostoliittoon jollakin

---

³⁸⁴ Muistio 343: Viron työryhmän kokous. 2.4.1991, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Viro, v.1991 I (1.1.-15.6.).

³⁸⁵ Muistio 523: Baltian neuvottelutilanne 1+9 -sopimuksen jälkeen. 14.5.1991, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä, v.1991 VI (1.4.-14.5.).
Ulkoministeri Väyrynen totesi Neuvostoliiton suurlähettiläs Aristoville Suomen seuraavan Baltian tilannetta tarkasti ja tiedusteli rajoilla sattuneista välikohtauksista. Baltian tilanne. 31.5.1991, Helenius. Muistio 560: Suomen Baltian politiikka. 22.5.1991, Jaakko Blomberg ja Jaakko Kaurinkoski. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Baltian maat, v.1991 II (1.2.-30.6.).

³⁸⁶ Viron ulko- ja sisäpolitiikka. 13.4.1991, Markus Lyra, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1991 II (1.4.-20.7.).

³⁸⁷ Viron ja NL:n väliset neuvottelut. 19.4.1991, Markus Lyra, Leningrad; Viron ulko- ja sisäpolitiikka. 13.4.1991, Markus Lyra, Leningrad; Moskovan ja Tallinnan väliset neuvottelut. 6.5.1991, Markus Lyra, Leningrad; Viron ja Moskovan väliset neuvottelut. 8.5.1991, Karinen, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1991 II (1.4.-20.7.).

tavalla kytkettyä turvallisuusratkaisua todennäköisenä vaihtoehtona.³⁸⁸ Neuvosto-osapuoli suostui periaatteessa käsittelemään myös vuosien 1939–1940 tapahtumia, mutta suhtautui siihen varauksella. Viron valtuuskunnan mukaan Koillis-Viron venäläisalueille mahdollisesti annettava erityisstatus olisi ”todellisen väittelyn” kohde.³⁸⁹ Viron korkeimman neuvoston puhemies Ülo Nugis kertoi pääkonsuli Lyralle, että Neuvostoliiton johdossa todennäköisesti keskusteltiin Baltian tasavaltojen eroamisen mahdollistamisesta muuten kuin nykyisen eroamislainsäädännön puitteissa. Tästä oli keskustelu salassa myös Yhdysvaltain, Ranskan ja Kanadan johdon kanssa. Nugis arveli Moskovan tähtäävän ainakin kolme vuotta kestäviin neuvotteluihin. Viro pyrki hoitamaan neuvottelut vuodessa. Virolaiset eivät tulisi suostumaan Moskovan tavoitteeseen määritellä venäläisvaltaisille alueille erityisstatus.³⁹⁰

Huhtikuussa 1991 allekirjoitettu 1+9-sopimus tarjosi Kaurinkosken arvion mukaan Moskovan aikaisempaa linjaa pidemmälle menevän ratkaisumallin Baltian tasavaltojen itsenäistymispyrkimykseen aina täyteen itsenäisyyteen saakka. Yhdeksän neuvostotasavaltaa oli valmis antamaan 1+9-sopimukseen osallistumattomien Baltian, Moldovan, Armenian ja Georgian neuvostotasavaltojen päättää itse osallistumisestaan Neuvostoliiton uuteen liittosopimukseen. Gorbatšov ei ollut virallisesti sitoutunut kyseiseen kannanottoon, jonka nähtiin olevan ristiriidassa NKP:n Neuvostoliiton yhtenäisyyttä korostavan linjan kanssa. Baltian johtajat eivät pitäneet sopimusta läpimurtona, vaan pikemminkin Moskovan yrityksenä ostaa aikaa.³⁹¹ Loppukeväästä keskushallinnon neuvotteluhaluus alkoi käydä kyseenalaiseksi. Viron presidentti Arnold Rüütel ei toukokuun 1991 lopulla uskonut neuvottelujen etenevän ilman Baltian maille annettavaa ulkopuolista tukea. Moskovalla ei ollut kiinnostusta edistää neuvotteluja, ja Gorbatšov vältteli yhteydenpitoa. Virolaiset alkoivat väsyä

---

³⁸⁸ Muistio 523: Baltian neuvottelutilanne 1+9 -sopimuksen jälkeen. 14.5.1991, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä, v.1991 VI (1.4.-14.5.).

³⁸⁹ Viron ulko- ja sisäpolitiikka. 13.4.1991, Markus Lyra, Leningrad; Viron ja NL:n väliset neuvottelut. 19.4.1991, Markus Lyra, Leningrad; Moskovan ja Tallinnan väliset neuvottelut. 6.5.1991, Markus Lyra, Leningrad; Viron ja Moskovan väliset neuvottelut. 8.5.1991, Karinen, Moskova. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1991 II (1.4.-20.7.).

³⁹⁰ Viron neuvottelutilanne. 10.4.1991, Markus Lyra, Tallinna.

³⁹¹ Muistio 523: Baltian neuvottelutilanne 1+9 -sopimuksen jälkeen. 14.5.1991, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä, v.1991 VI (1.4.-14.5.); *Lisää 1+9-sopimuksesta* Blomberg (2011), 298-299.

itsenäisyyspyrkimykseen. Länsi oli hänen mukaansa tehnyt virheen tukemalla Gorbatšovia.³⁹²

Osastopäällikkö Blomberg laati neuvotteleva virkamies Kaurinkosken kanssa toukokuun 1991 loppupuolella muistion Suomen Baltian politiikasta. Linjan todettiin pysyneen ”olennaisesti muuttumattomana kuluneen talvikauden aikana”. Vilnan ja Riian tammikuinen väkivalta jätettiin muistiossa tarkoituksellisesti käsittelemättä. Muistiossa katsottiin Suomen kannanottojen olevan sisällöllisesti samankaltaisia kuin johtavien länsimaiden. Tätä tuli korostaa kansainvälisissä yhteyksissä. Pohjoismaisissa kokouksissa oli saatu aikaan yhteinen kannanotto Tanskan ja Islannin ”näkyvästä elepolitiikasta” ja Ruotsin johdon ”tunneperoisemmista” näkemyksistä huolimatta.³⁹³ Kaurinkoski esitti toukokuussa, että vastanimitetyn Esko Ahon hallituksen olisi tarkoituksenmukaista osoittaa kiinnostusta Baltiaa kohtaan. Hän esitti liikenneministeriä vierailulle kaikkiin Baltian maihin.³⁹⁴

Jaakko Kaurinkoski vieraili Baltian tasavalloissa toukokuun lopulla. Liettuassa jännitys oli säilynyt tammikuun tapahtumien jälkeen, mutta tunnelma Latviassa ja varsinkin Virossa olivat rauhallisempi. Liettuan ja Latvian johto ei uskonut tammikuun tapahtumien tutkinnan johtavan syyllisten löytymiseen, sillä ”he ovat liian korkeissa asemissa”. Liettuassa oli edelleen 16 neuvostojoukkojen miehittämää rakennusta, mukaan lukien Vilnan televisiotorni. Tämän vuoksi televisiolähetykset olivat heikkolaatuisia ja tiedonsaanti häiriintynyttä. Sotilaallinen häirintä oli toistuvaa. Kaurinkosken vierailun aikana hyökkäykset olivat kohdistuneet raja-asemiin ja vaatineet ainakin yhden kuolonuhrin. Syyllisinä pidettiin Latviaan ja Liettuaan sijoitettuja Neuvostoliiton sisäministeriön OMON-joukkoja. Välikohtaukset antoivat Kaurinkosken mukaan viitteitä siitä, että Moskova saattaisi käyttää kovempia keinoja painostaakseen Baltian maita uuteen liittosopimukseen. Toukokuun lopulla

---

³⁹² Presidentti Rütöel’in tapaaminen Tallinnassa 24.5.1991. 29.5.1991, apulaisosastopäällikkö Markku Reimaa. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Viro, v.1991 I (1.1.-15.6.).

³⁹³ Muistio 560: Suomen Baltian politiikka. 22.5.1991, Jaakko Blomberg ja Jaakko Kaurinkoski. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Baltian maat, v.1991 II (1.2.-30.6.).

³⁹⁴ Muistio 594: Suomen ja Baltian välinen vierailuvaihto; esitys ministerivierailusta. 28.5.1991, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä, v.1991 VI (1.4.-14.5.).

neuvostoarmeija ei kuitenkaan ollut näkyvästi esillä pääkaupunkien katukuvassa.³⁹⁵ Baltiassa Moskovan linjaa pidettiin silti selvänä voimapolitiikkana³⁹⁶.

Baltian sotilasläänin kutsunnat kevään 1991 mittaan epäonnistuivat melko totaalisesti, ja suuresta venäläisväestöstä huolimatta vain 10 prosenttia ikäluokan miehistä astui palvelukseen.³⁹⁷ Baltiaan oli luotu vaihtoehtoisia palvelumuotoja, eikä asepalvelukseen voinut joutua kuin oma-aloitteisesti hakeutumalla. Tammikuun tapahtumien jälkeen vapaaehtoisten määrä oli laskenut. Ei ollut viitteitä siitä, että neuvostoarmeija aikoisi jahdata asevelvollisia. Kutsuntojen välttely oli ollut Moskovan pääargumentti tilanteen kärjistämiseksi tammikuussa, mutta Kaurinkoski arvioi tämän muuttuneen. Liettuassa oli 13 000 nuorta miestä rajanvartijana. Latviassa nuoret miehet saattoivat palvella poliisissa, rajalla ja tullissa, Virossa poliisissa ja rajalla. Latvia aikoi syksyllä aloittaa 10 000 hengen vahvuisten kevyesti aseistettujen turvajoukkojen kokoamisen ensisijaisesti tullin ja rajavartioston käyttöön Neuvostolehdistön esittämät väitteet 45 000 aseistetusta miehestä Latviassa ja 37 000 Virossa kiistettiin.³⁹⁸

Inflaatio ja talouden heikkeneminen näkyi kaikissa Baltian tasavalloissa. Erityisesti Latviassa, jossa elinkustannukset olivat kasvaneet alkuvuodesta ollen toukokuussa 250 prosenttia tammikuuta korkeammat.³⁹⁹ Taloudellisen painostuksen mahdollisuus oli olemassa, mutta Kaurinkoski ei arvioinut sen hyödyttävän keskusjohtoa. Neuvostoliitto oli riippuvainen Baltian elintarviketuotannosta, satamista ja tietyistä teollisuuslaitoksista siinä missä Baltia neuvostoliittolaisesta raaka-ainetuonnista ja energiasta.⁴⁰⁰

---

³⁹⁵ Raportti matkasta Baltian maihin 20.-24.5.1991. 29.5.1991, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Baltian maat, v.1991 II (1.2.-30.6.); *Venäjän federaation varaulkoministeri Andrei Fjodorov arvioi suomalaisdiplomaateille Baltian raja-asemien välikohtauksien tapahtuneen keskusjohdon siunauksella, vaikka tämä olikin kiistetty. Fjodorov piti yhteenoton varaa suurena.* Venäjän federaation ulkosuhteet. 27.5.1991, Karinen, Moskova. UMA, Moskova, R-Sarja 1991, toukokuu

³⁹⁶ Presidentti Rütötel'in tapaaminen Tallinnassa 24.5.1991. 29.5.1991, apulaisosastopäällikkö Markku Reimaa. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Viro, v.1991 I (1.1.-15.6.).

³⁹⁷ Baltia hakee neuvottelupohjaa. 1.7.1991, Markus Lyra Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v.1991 VII (15.5.-30.7.).

³⁹⁸ Raportti matkasta Baltian maihin 20.-24.5.1991. 29.5.1991, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Baltian maat, v.1991 II (1.2.-30.6.); Baltia hakee neuvottelupohjaa. 1.7.1991, Markus Lyra, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v.1991 VII (15.5.-30.7.); *Edgar Savisaarin mukaan rajavartiolaitoksen muodostumisella oli suuri symbolinen merkitys: rajalla ei toimittu Moskovan vaan Viron palveluksessa.* Savisaar (2004), 351.

³⁹⁹ Raportti matkasta Baltian maihin 20.-24.5.1991. 29.5.1991, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Baltian maat, v.1991 II (1.2.-30.6.).

⁴⁰⁰ Muistio 385: Baltian neuvottelujen käynnistyessä. 11.4.1991, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä, v.1991 VI (1.4.-14.5.).

Sotilaallinen häirintä kiihtyi Baltiassa toukokuun 1991 aikana. Baltian johto eritteli ulkomaille toimittamassaan vetoimuksessa OMON-joukkojen tuhotöitä tasavaltojen tulliasemilla. Sarjatuliasein ja kranaatein varustautuneet ryhmät ryöstivät ja polttivat asemia ja pahoinpitelivät rajavartijoita ilman, että paikallinen poliisi kykeni puuttumaan asiaan. Toukokuun loppupuolella neuvostojoukot tulittivat Liettuan parlamentin edustajan autoa.⁴⁰¹ Kaurinkoski arvioi Baltian tilanteen kärjistyneen toukokuun aikana jatkuvan sotilaallisen häirinnän vuoksi. Moskovan pyrkimyksenä hän uskoi olevan painostaa Baltian maat mukaan uuteen liittosopimukseen. Uusia tulliasemia vastaan oli hyökätty ja monia niistä tuhottu. Häirintä oli jälleen voimakkainta Liettuassa. Neuvostojoukot olivat lisänneet Vilnassa sotilaallista läsnäoloa partiointia tehostamalla.⁴⁰²

Baltian ja Moskovan välisiä neuvotteluja seurattiin ulkoministeriössä kevään ja kesän 1991 mittaan, vaikka useista raporteista välittyä epäily neuvottelujen konkreettiseen etenemiseen.⁴⁰³ Heinäkuun alussa Lyra raportoi Baltian maiden hakevan neuvottelupohjaa valtion rakenteita kehittämällä. Kevään neuvotteluihin oltiin hyvin pettyneitä.⁴⁰⁴ Viron ulkoministeri Lennart Meri kertoi ulkoministeri Paavo Väyrykselle elokuun puolivälissä kesän olleen Virolle poliittisesti vaikeaa aikaa, sillä neuvottelut Moskovan kanssa eivät olleet edenneet. Hän arvioi, ettei Moskovan neuvotteluvaltuuskunnalla ollut valtuuksia tehdä poliittisia ratkaisuja. Gorbatšov saattaisi olla valmis kompromisseihin, mutta hänen tuli huomioida sekä Neuvostoliiton arvovalta että pienen mutta äänekkään konservatiivisen opposition näkemykset. Jeltsin oli toistaiseksi tukenut Baltian maiden itsenäistymistä, mutta tämä saattaisi Meren mukaan muuttua, mikäli poliittinen valta siirtyisi Jeltsinille.⁴⁰⁵ Elokuun

---

⁴⁰¹ Baltian tiedotustoimiston suurlähetystölle toimittama aineisto. 30.5.1991, Wickström, Kööpenhamina. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v.1991 VII (15.5.-30.7.).

⁴⁰² Baltian maiden neuvottelutilanne; näkökohtia keskusteluja varten. 10.6.1991, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v.1991 VII (15.5.-30.7.); *Baltian maissa arvioitiin olevan yhteensä noin 150 000 tai 160 000 sotilasta sekä laivasto-osastoja.* Keskustelumustio 829/K: Ulkoministeri Väyrysen tapaaminen Viron ulkoministeri Lennart Meren kanssa 15.8.1991. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Viro, v.1991 II (16.1.-31.12.).

⁴⁰³ *Esimerkiksi* Baltian maiden neuvottelutilanne; näkökohtia keskusteluja varten. 10.6.1991, Jaakko Kaurinkoski. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v.1991 VII (15.5.-30.7.).

⁴⁰⁴ Baltia hakee neuvottelupohjaa. 1.7.1991, Markus Lyra Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, yleistä v.1991 VII (15.5.-30.7.).

⁴⁰⁵ Keskustelumustio 829/K: Ulkoministeri Väyrysen tapaaminen Viron ulkoministeri Lennart Meren kanssa 15.8.1991. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Viro, v.1991 II (16.1.-31.12.).

vallankaappausta edeltävänä viikolla neuvottelujen arvioitiin olevan pysähdyksissä myös Liettuassa⁴⁰⁶.

Heinäkuussa kaikkien Baltian tasavaltojen johdot pitivät Neuvostoliiton konservatiivien johtamaa sotilaallista vastaiskua Baltiassa mahdollisena. Pääkonsuli Lyra arvioi optimismin kasvaneen Liettuassa, sillä sopimus maan tunnustamisesta suvereenina valtiona oli määrä allekirjoittaa Jeltsinin Venäjän kanssa heinäkuun lopulla. Liettuan johdossa Jeltsinin katsottiin vastustavan selvästi väkivallan käyttöä Baltiassa, mutta neuvostojohdon arvioitiin pyrkivän mahdollisesti uusiin provokaatioihin ja Liettuan sisäisen tilanteen sotilaalliseen horjuttamiseen. Latvialaiset suhtautuivat itsenäistymiseen Liettuaa ”realistisemmin” ollen valmiita hyväksymään ylimenokauden. Latvian ulkoministeri Jurkans piti maan sisäpoliittista tilannetta ongelmallisena. Talouden vakauttaminen ja markkinatalouteen siirtyminen oli vaikea toteuttaa yhtäaikaisesti, ja väestön sosiaaliturvan takaaminen tuotti vaikeuksia.⁴⁰⁷

Verrattuna Latviaan ja Liettuaan, ulkoministeriö seurasi Viron sisäpolitiikkaa huomattavalla tarkkuudella. Tasavallan puoluekartta oli kesän 1991 aikana vasta muotoutumassa: puolueet olivat pieniä, hajanaisia ja huonosti organisoituneita. Kesällä 1991 poliittista elämää hallitsi hallituksen ja opposition valtataistelu. Puolueet ajoivat yleisteemoja, kuten itsenäisyys, yksilönvapaudet ja markkinatalous. Yliopistoharjoittelija Marjut Kuokkanen laati heinäkuussa 1991 laajan ja varsin ansiokkaan katsauksen Viron muutostilassa olleeseen poliittiseen elämään. Kuokkanen käsittelee 27-sivuisessa analyysissään kaikkiaan kahdenkymmenen puolueen ja poliittisen ryhmittymän taustat ja ajamat tavoitteet. Puoluekartta oli erittäin hajanainen, eivätkä kaikki itseään puolueiksi kutsuvista poliittisista ryhmittymistä täyttäneet puolueen kriteerejä. Suurin osa puolueista identifioitui keskusta-oikeistolaisiksi, osin myös siksi, ettei vasemmistopuolueilla ollut ”historian painolastin” vuoksi mahdollisuutta menestykseen. Poliittinen elämä Virossa oli vahvasti henkilökeskeistä ja Kuokkasen mukaan poliittiset kiistat olivat hyvin pitkälti henkilöiden välisiä erimielisyyksiä. Kiistojen vuoksi syntyi jatkuvasti uusia puolueita, joiden poliittiset eroavaisuudet olivat lähinnä vivahde-eroja. Puolueiden määrän arveltiin laskevan

---

⁴⁰⁶ Muistio 824: Liettuan protokollapäällikkö Paslauskasin käynti va. osastopäällikkö Reimaan luona 14.8.1991. 15.8.1991, Markus Koivisto. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Liettua, v.1991.

⁴⁰⁷ Ministeri Norrbackin vierailu Baltian tasavaltoihin 18.-22.7.1991; poliittiset keskustelut. 23.7.1991, Markus Lyra. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Baltian maat, v.1991 III (1.7.-31.12.).

poliittisten olojen vakiintuessa. Viron interliikkeen kannatus oli suurinta venäläistyneimmillä alueilla, mutta se toimi kaikkialla maassa. Liikkeellä oli käytössään radioasema Nadezhda, joka Kuokkasen mukaan lähetti ”propagandaohjelmaa”. Liike oli sisäisesti jakautunut. NKP:lle uskollisesta kommunistisesta puolueesta oli eronnut merkittävä määrä ihmisiä ja jäljellä olevista vain 27 prosenttia oli etnisiä virolaisia. Merkittävä osa jäsenistä oli neuvostosotilaita. Puolueella oli tiiviit yhteydet interliikkeeseen ja valtakunnallisesti noin 10-12 prosentin kannatus.⁴⁰⁸

6.4 Vallankaappausyritys ja itsenäisyyden palauttaminen

Elokuun 1991 vallankaappausyritys muodostui Neuvostoliiton hajoamiskehityksen käännekohdaksi ja aloitti imperiumin loppulaskennan. Siitä muodostui myös eräs Suomen ulkopoliittikan vedenjakajista. Varapresidentti Gennadi Janajevin ilmoitettua 19. elokuuta Gorbatšovin luopuneen terveydellisistä syistä presidentin tehtävistä katseet kääntyivät Moskovaan. Suomessa hallituksen ulkoasiainvaliokunta kokoontui presidentti Koiviston kanssa vallankaappauksen ensimmäisenä päivänä. Hallitus pahoitteli, että poikkeustilan julistaminen keskeytti demokraattisen kehityksen Neuvostoliitossa ja toivoi normaaleihin oloihin palaamista. Vallankaappausta ei tuomittu, vaan todettiin hallituksen seuraavan tilannetta tarkasti.⁴⁰⁹ Moskova oli vallankaappauspäivänä sotilaiden piirittämä, ja suurlähettiläs Talvitie piti laajemman väkivallan leimahtamista varsin mahdollisena. Boris Jeltsin vaikutti nousevan vallankäytön keskiöön – mikäli häntä ei eliminoitaisi lähipäivinä.⁴¹⁰ Viro julistautui itsenäiseksi 20. elokuuta ja Latvia seuraavana päivänä. Liettua ilmoitti vuoden 1990 itsenäisyysjulistuksen olevan voimassa.⁴¹¹ Baltian tasavaltojen itsenäisyysjulistuksiin reagoinnin seuranta jäi Moskovassa luonnollisesti vähäiseksi – kuten taisivat pitkälti jäädä itse reaktiotkin. Venäjän tunnustuksen jälkeen Talvitie kehotti Suomea tunnustamaan Baltian tasavaltojen itsenäistymisen heti kansainvälisen tunnustamisen

---

⁴⁰⁸ Viron puoluekartta. 12.7.1991, yliopistoharjoittelija Marjut Kuokkanen, toimistopäällikkö Taisto Tolvanen. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1991 II (1.4.-20.7.).

⁴⁰⁹ Lehdistötiedote 260: Hallituksen kannanotto Neuvostoliiton tilanteen johdosta. 19.8.1991. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto, poikkeustila 19.-21.8.1991, Suomi I (19.-22.8.1991).

⁴¹⁰ Tilanne neuvostoliitossa 20.8.91 klo 09.30. Heikki Talvitie, Moskova; Tilanne neuvostoliitossa 20.8.91 klo 14.30. Heikki Talvitie, Moskova; Tilanne neuvostoliitossa 20.8.91 klo 18.30. Heikki Talvitie, Moskova; Tilanne neuvostoliitossa 21.8.91 klo 17.30. UMA, Moskova, R-sarja 1991, elokuu.

⁴¹¹ Kasekamp (2010), 170-171.

alettua. Valta Moskovassa oli siirtynyt Venäjän johdolle, joka oli jo aikaisemmin tunnustanut Liettuan itsenäisyyden ja nyt myös Viron ja Latvian. Jeltsin oli kehottanut myös Neuvostoliiton korkeinta neuvostoa tunnustamaan Baltian tasavallat.⁴¹²

Markus Koiviston oli määrä aloittaa pysyvä poliittinen raportointi Virosta syksyllä 1991, mutta tätä ei ollut ehditty panna toimeen ennen vallankaappausta⁴¹³. Tallinnasta saatiin tästä huolimatta tietoa, kun viisumitoimipisteen virkailija Eija Kauppi raportoi tilanteen kehittymisestä päivittäin. Tämän vuoksi ulkoasiainhallinnon tiedonsaanti Virosta oli merkittävästi parempaa kuin muista Baltian tasavalloista. Viron korkein neuvosto julisti 19.8. neuvottelut Moskovan kanssa päättyneiksi ja ilmoitti, että vallankaappaukseen osallistuminen oli laitonta ja rangaistavaa.⁴¹⁴ Presidentti Rützel kertoi puheessaan korkeimmassa neuvostossa Baltian sotilasalueen komentajan kenraaliluutnantti Kuzminin ilmoittaneen poikkeustilasta ja kieltäneen kokoontumiset. Asevoimat olivat Rützelin mukaan avainasemassa vallankaappauksessa. Rützel kehotti kansalaisia pysymään rauhallisena ja yhtenäisinä.⁴¹⁵ Vallankaappauksen ensimmäisenä päivänä ei ollut havaittavissa joukkojen siirtoja Tallinnassa. Kaupunki oli rauhallinen, mutta viljejä huhuja liikkui. Viestiyhteydet toimivat huonosti, eikä esimerkiksi Viron ulkoministeri Lennart Meren saatu yhteyttä. Liettuan radioasema oli radiotietojen perusteella vallattu.⁴¹⁶ Illalla Tallinnan lentokentälle kuljetettiin noin 300 laskuvarjojääkäriä. Toisena päivänä saapui Pihkovan suunnalta tankein ja miehistönkuljetusajoneuvoin varustettu neuvostojoukko-osasto Tallinnan keskustan läpi Koplín kaupunginosaan keskustan luoteispuolelle. Kaupunkikuvassa sotilaita ei kuitenkaan näkynyt. Kansanrintaman koollekutsumassa kokouksessa Vapauden aukiolla oli noin 10 000 osallistujaa. Rauhallisesti sujuneen tilaisuuden puhujina olivat pääministeri Edgar Savisaar sekä korkeimman neuvoston varapuhemies Marju Lauristin. Kauppi piti tilannetta Tallinnassa rauhallisena. Laivaliikenne toimi

---

⁴¹² Tilanne Neuvostoliitossa 24.8.1991 klo 23.30. Heikki Talvitie, Moskova.

⁴¹³ Haastattelu: Markus Lyra, 19.9.2016.

⁴¹⁴ The Republic of Estonia Supreme Council Declaration on the Coup d'Etat in the USSR. 19.8.1991. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1991 III (21.7.-28.8.).

⁴¹⁵ Republic of Estonia Supreme Council 46th Session. 19.8.1991. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1991 III (21.7.-28.8.).

⁴¹⁶ Tilanne Tallinnassa klo 16.15. 19.8.1991, Waris, Tallinna. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1991 III (21.7.-28.8.).

normaalisti, eivätkä kansalaiset olleet lähteneet kaduille. Ihmiset kuitenkin varastoivat ruokaa varmuuden vuoksi.⁴¹⁷

Vallankaappauksen kolmannen päivän Kauppi arvioi sujuneen ”jännittyneistä mielialoista” huolimatta rauhallisesti. Neuvostojoukot olivat vallanneet aamuyöllä Tallinnan tv-tornin, mutta vetäytyneet aamupäivän aikana peruuttaen tankit läheiseen metsään. Pääkaupungin kaupunkikuvassa ei ollut näkynyt sotilaita sen jälkeen, kun joukot olivat 20.8. ajaneet näyttävästi keskustan läpi. Sadat virolaiset kodinturvajoukkojen miehet vartioivat tv- ja radiotalon lähikortteleita ja olivat tukkineet niille johtavat tiet raskailla ajoneuvoilla. Suomen viisumitoimipisteessä asioineet virolaiset kertoivat sotilaiden lisääntyneestä läsnäolosta Tartossa ja Viljandissa. Interliikkeen reaktiot Kauppi arvioi ”silmiinpistävän vaisuksi”.⁴¹⁸

Vallankaappausyrityksen aikana kesälomaa viettänyt pääkonsuli Markus Lyra lähti välittömästi Leningradin kautta Tallinnaan. Siellä Lyra tapasi Viron johtoa ja raportoi tilanteesta paikan päältä.⁴¹⁹ Viron parlamentin puhemies Ülo Nugis arvioi Lyralle, että vallankaappausyrityksen suhteen epäselvää oli vielä sen kesto ja kuinka paljon kuolonuhreja tulisi. Vallankaappauksen epäonnistumisesta oltiin kuitenkin varmoja. Viro halusi itsenäisyysjulistuksellaan tehdä selväksi, ettei neuvotteluja Moskovan kanssa jatkettaisi samoista lähtökohdista. Uusiin neuvotteluihin pyrittiin julistuksella saamaan tukea ulkovalloilta ja tarvittaessa ne käytäisiin Jeltsinin Venäjän kanssa. Viron olisi kyettävä esiintymään itsenäisenä valtiona. Vaikeimpana kysymyksenä puhemies Nugis piti Viroon sijoitettuja neuvostojoukkoja, joiden arveltiin siirtyvän Venäjän hallintaan. Joukot tulisivat säilymään Baltiassa vielä vuosia ja niiden statuksesta tulisi sopia.⁴²⁰ Rajoihin Viro oli tyytyväinen, vaikka ne olivatkin Tarton vuoden 1920 rauhan rajoja pienemmät. Lyra raportoi, että Virossa pyrittiin vallankaappauksen varjolla lopettamaan KGB:n toiminta, estämään kommunistipuolueiden toiminta työpaikoilla

---

⁴¹⁷ Tilanne Tallinnassa 20.8.1991.. 20.8.1991, Eija Kauppi, Tallinna. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1991 III (21.7.-28.8.).

⁴¹⁸ Tilanne Tallinnassa 21.8.. 22.8.1991, Eija Kauppi, Tallinna; *Toisin kuin Kaupin raportissa kerrotaan, tornin valtausyritys ei onnistunut. Aiheesta lisää* Savisaar (2004).

⁴¹⁹ Haastattelu: Markus Lyra, 19.9.2016.

⁴²⁰ Viron itsenäistymisestä ja NL:n vallankaappausyrityksestä. 23.8.1991, Markus Lyra, Tallinna. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1991 III (21.7.-28.8.).

sekä erotuttamaan kaappausta tukeneiden neuvostojoukkojen sekä Narvan kaupunginvaltuuston johto.⁴²¹

Viron ulkoministeri Lennart Meri tapasi ulkoministeri Väyrysen 22. elokuuta välittäen Suomen hallitukselle pyynnön tunnustaa Viron itsenäisyys. Väyrynen pyrki selvittämään tunnustamispyynnön suhdetta itsenäistymisjulistukseen ja toisaalta mahdollisuuden neuvottelujen jatkumiseen poikkeustilan jälkeen. Meri totesi, ettei Viro aio neuvotella itsenäisyydestä. Väyrynen arvioi Viron neuvottelutilanteen parantuneen vallankaappauksen myötä ja toivoi neuvottelujen jatkuvan mahdollisimman pian. Hän kertoi Suomen tekevänsä ratkaisun Viron tunnustamisen suhteen ”aikanaan periaatteiden mukaisesti neuvottelujen kulun perusteella”.⁴²² Samana päivänä Väyrynen tapasi Venäjän federaation varaulkoministeri Andrei Fjodorovin. Ulkoministerin kysyessä olisiko Venäjä valmis myöntämään Baltialle itsenäisyyden, Fjodorov totesi Baltian maiden ”periaatteessa voivan itsenäistyä vaikka huomenna”. Itsenäistymisprosessi tulisi käytännössä kuitenkin viemään aikaa.⁴²³ Väyrynen oli edellisenä päivänä todennut toimittajille eduskunnan ulkoasiainvaliokunnan kokouksen jälkeen, ettei Viron itsenäisyysjulistus johda linjanmuutoksiin Suomen politiikassa. Suomi tuki itsemääräämispyrkimyksiä, mutta edellytti sopimukseen pääsemistä neuvostojohdon kanssa.⁴²⁴

Presidentti Koiviston piti vallankaappauksen kokoon kuivumista suurena helpotuksena. Baltian maiden mahdollisuudet itsenäistyä olivat hänen mukaansa parantuneet merkittävästi vallankaappausyrityksen myötä. Vaikka Baltian maat olivat jo julistautuneet itsenäiseksi, Koivisto oletti tasavaltojen itsenäistyvän ajan myötä neuvotteluteitse. Suomelle lähetettyjä tunnustuspyyntöjä tultaisiin hänen mukaan vain

---

⁴²¹ Viron itsenäisyydestä. 23.8.1991, Markus Lyra, Tallinna. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1991 III (21.7.-28.8.).

⁴²² Viron ulkoministeri Lennart Meren käynti ulkoministeri Väyrysen luona 22.8.1991; pyyntö tunnustaa Viron itsenäisyys. 22.8.1991, Pekka Shemeikka. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Viro, v.1991 II (16.1.-31.12.).

⁴²³ Muistio 858: Venäjän federaation varaulkoministeri Fjodorovin tapaaminen ulkoasiainministeri Väyrysen kanssa 22.8.1991. 22.8.1991, Markus Koivisto. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto, Poikkeustila 19.-21.8.1991, Suomi II (23.-31.8.1991).

⁴²⁴ Neuvostoliiton tilanne. 21.8.1991, referaatti STT:n uutisesta ”Hallitus huolissaan voimankäytöstä”. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto, poikkeustila 19.-21.8.1991, Suomi I (19.-22.8.1991).

”tutkimaan”. Baltian mailla oli lukuisia ongelmia, kuten turvallisuuskysymykset ja venäläisvähemmistöjen asema, jotka oli ratkaistava – mieluiten juuri Venäjän kanssa.⁴²⁵

Suomen Baltian-politiikka ei muuttunut vallankaappauksen eikä Baltian tasavaltojen itsenäistymisjulistusten myötä, vaan vasta Venäjän tunnustuksen jälkeen. Tämä oli yhtäältä käänös Suomen ulkopolitiikassa, toisaalta paasikiveläistä tosiasioiden tunnustamista. Koivisto arvioi jo varhaisessa vaiheessa Jeltsinin olevan vallankaappauksen voittaja. Presidentti toivoi, ettei Suomi joutuisi ottamaan kantaa Jeltsinin ja Gorbatšovin välisessä valtakamppailussa.⁴²⁶ Jorma Kallenaution mukaan Jaakko Kaurinkoski havaitsi ”asiakirjoja selattuaan”, ettei Suomi ollut tunnustanut Baltian maiden liittämistä Neuvostoliittoon⁴²⁷, joten tunnustamisen sijaan Suomi ilmoitti diplomaattisuhteiden palauttamisesta. Kuten ulkoministeriön arkiston asiakirjoista ilmenee, tämä vaihtoehto oli ollut esillä ulkoministeriössä jo Liettuan itsenäistymisjulistuksen jälkeen keväällä 1990.⁴²⁸ Kallenaution toteaa erityisesti suurlähettiläs Talvitien, pääministeri Ahon ja valtiosihteeri Martti Ahtisaaren olleen merkittävässä asemassa Baltian maiden itsenäisyyden nopeassa tunnustamisessa.⁴²⁹ Myös presidentin kansliapäällikkö Jaakko Kalelalla oli merkitystä hallituksen ulkoasiainvaliokunnan päätöksen syntymisessä – hän potkaisu Ahoa jalkaan merkiksi siitä, että nuoren pääministerin olisi hyvä puhua odottelun kannalle kallistuva presidentti ympäri.⁴³⁰

Erikoistutkija Kari Möttölä laati syyskuun puolivälissä laajan muistion Neuvostoliiton vallankaappauksen jälkeisen tilanteen turvallisuuspoliittisista vaikutuksista. Syntynyt tilanne nähtiin historian käännekohtana, ja siihen arvioitiin sisältyvän sekä mahdollisuuksia että uhkia. Vanhaan ei ollut paluuta, eikä kommunistinen puolue enää

---

⁴²⁵ Tasavallan presidentin toimittajatapaaminen Presidentinlinnassa 22.8.1991. 23.8.1991, Markus Koivisto. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto, Poikkeustila 19.-21.8.1991, Suomi II (23.-31.8.1991).

⁴²⁶ Tasavallan presidentin toimittajatapaaminen Presidentinlinnassa 22.8.1991. 23.8.1991, Markus Koivisto. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto, Poikkeustila 19.-21.8.1991, Suomi II (23.-31.8.1991).

⁴²⁷ Kallenautio (2005), 492-493.

⁴²⁸ Liettuan itsenäisyysjulistus; Suomen suhtautuminen. 15.3.1990, osastopäällikkö Jaakko Blomberg. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Liettua, v.1990 I (1.1.-31.3.1990).

⁴²⁸ Muistio 360: Baltian itsenäistymispyrkimykset, Liettua. 27.4.1990, Jaakko Blomberg. UMA: 18.41 NLO, Suhteet Suomi – Liettua, v.1990 II (1.4.-30.6.1990).

⁴²⁹ Kallenautio (2005), 492. *Martti Ahtisaaren vaikutuksesta Baltian kysymyksessä ei ole mainintaa ulkoministeriön arkistomateriaalissa.*

⁴³⁰ Aho (1998), 66-69; Haastattelu: Esko Aho, 23.9.2015, äänite tekijän hallussa.

nousisi valtatekijäksi. Baltian ja jäljelle jääneen valtioliiton suhteisiin liittyisi tulevaisuudessa epävarmuutta aiheuttavia kysymyksiä, kuten Venäjän sotilaallinen turvallisuus, venäläisvähemmistö ja taloussuhteiden järjestelyt. Neuvostoliiton sotilaallisen vahvuuden sijaan uuden uhkan muodosti maan sisäinen heikkous. Tasavaltojen itsenäistymispyrkimykset tulisivat muodostamaan monimutkaisia sopimusneuvotteluja ja mahdollisesti jännitteitä, jopa konflikteja. Neuvostoliiton alueella kansallisen alueensa ulkopuolella asuvien etnisiin vähemmistöihin kuuluvien määrä oli 60 miljoonaa, minkä Möttölä näki epävakautta ylläpitävänä tekijänä. Suomen tuli varautua kriisinhallintaan Neuvostoliiton lähialueilla, mutta tuskin lähellä Suomen rajaa.⁴³¹

6.5 Yhteenveto: Suomen ulkopoliitiikan käännekohta

Tammikuun väkivalta ja elokuun epäonnistunut vallankaappausyritys ovat Baltian itsenäistymiskehityksen ja samalla koko Neuvostoliiton hajoamisen kannalta keskeisiä käännekohtia. Molempien tapahtumien poliittinen merkitys ymmärrettiin ulkoministeriössä, joskin maan poliittinen linja muuttui vasta Boris Jeltsinin Venäjän tunnustettua Baltian tasavaltojen itsenäistymisen. Keskeinen piirre tutkimusajanjakson loppua kohden oli tapahtumien alati kiihtyvä tahti Neuvostoliitossa. Suomen suuri ja mahtava itänaapuri horjui perustuksillaan, mikä teki tilanteesta yhä sekavamman ja vaikeutti suuresti sen seuraamista. Sotilaallisen ratkaisun hakeminen näyttäytyi ulkoministeriön analyyseissä pitkään realistisena vaihtoehtona, eikä sisällissodan mahdollisuutta Neuvostoliitossa suljettu pois edes vuoden 1991 lopulla. Baltian tilanteen voimakas kansainvälistyminen alkuvuodesta 1991 vaikutti myös Suomen ulkopoliittikkaan kasvavissa määrin, vaikkakin maan virallinen linja pysyi korostetun muuttumattomana.

Keskushallinnon otteiden koventuminen loppuvuodesta 1990 ei jäänyt huomaamatta ulkoministeriössä. Baltian kysymys nousi Neuvostoliiton sisäpolitiikassa esimerkkitapauksen asemaan, mikä luonnollisesti toi sille enemmän poliittista

---

⁴³¹ Muistio 980: Neuvostoliiton muutos; turvallisuuspoliittiset vaikutukset. 19.9.1991, erikoistutkija Kari Möttölä. UMA, Moskova, R-sarja 1991, elokuu.

painoarvoa. Persianlahden sota yhtäältä osoitti Yhdysvaltain maailmanpoliittisen johtoaseman ja toisaalta korosti Baltian alueen sotilaallista merkitystä. Neuvostoliiton ulkopoliittikan katsottiin keskittyvän imperiumin koossapitämiseen, ja länsimaiden puuttumattomuus Baltian tilanteeseen nousi sen keskeiseksi tavoitteeksi. Irtautumispyrkimykset kasvoivat myös muualla Neuvostoliitossa, mistä konkreettisin esimerkki oli venäläisen nationalismin nousu. Sisäpolitiikassa Gorbatšov oli valmis asettamaan Neuvostoliiton yhtenäisyyden uudistuspolitiikkansa edelle. Toisaalta Baltian ja keskusjohdon välisten neuvottelujen kulkua seurattiin aktiivisesti, ja keväällä niiden etenemiseen suhtauduttiin Katajanokalla jopa optimistisesti. On huomionarvoista, ettei ulkoministeriön analyyseissä juurikaan käsitellä venäläismielisen interliikkeen merkitystä tai vuodenvaihteen 1991 tienoilla perustettuja kansallisia pelastuskomiteoita, jotka vaikuttavat olleen Neuvostoliiton keskusjohdon operoimia järjestöjä⁴³². Tämä tukee jälkikäteen esitettyjä kantoja⁴³³ siitä, että Baltian maiden itsenäistymishalua pidettiin ulkoministeriössä selvänä ja voimakkaana. Neuvostoliiton keskusjohdon argumentit Baltian venäläisväestön huonosta tilanteesta kyllä pantiin merkkeille. Moskovan pyrkimykset luoda kuvaa sisäisesti erimielisistä balteista, joista vain pieni radikaali ja äärinationalistinen osa kannatti itsenäistymistä, ei näytä menneen läpi Suomen ulkoasiainhallinnossa. Voi toki myös olla, että tapahtumien vyöry pakotti priorisoimaan tiettyjä seurattavia kehityskulkuja ja esti kiinnittämästä huomiota tasavaltojen etnisiin jakolinjoihin.

Suomi tuki erityisesti Viroa itsenäisyyden palauttamisen jälkeen avoimemmin ja monella osa-alueella. Taloudellisen tuen lisäksi apua tarjottiin hallinnon ja puolustusvoimien rakentamisen parissa. Presidentti Koivisto arvioi Baltian maiden ylimenokauden kestävän ainakin kymmenen vuotta ennen taloudellisen itsenäisyyden saavuttamista⁴³⁴. Baltian venäläisvähemmistöjen oikeudet olivat esillä myös Suomen ja Venäjän välisissä suhteissa, varsinkin Suomen asettauduttua tukemaan Viron linjaa vähemmistöasioissa.⁴³⁵ Viron poliisihallitus informoi Suomea Tallinnan laitamille piilotetuista panssarivaunuista ja etnisten venäläisten pyrkimyksistä luoda Narvan alueelle Transnistrian kaltainen venäläinen pikkuvaltio kesällä 1992.⁴³⁶ Viimeiset

---

⁴³² Lasas (2007), 182-185.

⁴³³ *Esimerkiksi* Haastattelu: Markus Lyra 19.9.2016; Haastattelu: Jaakko Kalela 18.12.2012.

⁴³⁴ Koivisto (1995), 467.

⁴³⁵ Blomberg (2011), 577.

⁴³⁶ Rentola (2009), 189.

neuvostoasevoimien yksiköt vetäytyivät Baltiasta vuonna 1994. Baltian maiden sisäinen tilanne jatkui epävakaana vielä vuosia, mikä tarjoaa kiinnostavan jatkotutkimuksen kohteen. Tutkimuksen rajauksen vuoksi ulkoministeriön analyysit itsenäistyneiden tasavaltojen tilanteesta jäävät tämän käsittelyn ulkopuolelle.

Johtopäätökset

Baltian itsenäistymiskehitys on kiinteä osa Neuvostoliiton hajoamiseen johtanutta tapahtumaketjua. Imperiumin lähestyessä loppuaan tapahtumat vyöryivät eteenpäin kiihtyvällä tahdilla, mikä luonnollisesti vaikeutti tilanteen analysointia. Epätietoisuus ja tilanteen ennustamisen vaikeus näkyvät ulkoministeriön raporteissa. Poliittinen valta jakautui sekä Baltian tasavalloissa että Moskovassa yhä useampien ryhmien välille. Arkistomateriaalista ilmenee varsinkin vuoden 1991 osalta huoli Neuvostoliiton ajautumisesta sisällissotaan. Suomessa ei uskottu Neuvostoliiton rauhanomaiseen hajoamiseen, eikä ole lainkaan ihme, että sotilaallisesti merkittävien Baltian maiden itsenäistymistä pidettiin mahdollisena vain pitkien neuvottelujen kautta. Ulkovaltojen poliittisen tuen ei Suomessa katsottu merkittävästi edistävän Baltian maiden itsenäisyyspyrkimyksiä. Baltiassa sen sijaan pidettiin selvänä, ettei Neuvostoliiton keskusjohto olisi valmis myöntymään tasavaltojen itsenäistymiseen neuvotteluteitse, edes liittovaltion perustuslakien mukaan. Hankkeelle haettiin tukea Moskovaan sijaan kansainvälisesti.⁴³⁷

Tutkimuksessani on esitelty Suomen ulkoasiainministeriön analyysijä Baltian itsenäisyyden palauttamiseen johtaneesta kehityksestä vuosina 1986–1991. Arkistomateriaalin perusteella Baltian tasavaltoja seurattiin monessa suhteessa yhtenä ryhmänä. Virolla oli kuitenkin vilkkaiden kahdenvälisen suhteiden vuoksi erityisasema, mikä näkyy raportoinnissa selkeästi. Liettuaa koskeva raportointi kasvoi vuoden 1990 itsenäisyysjulistuksen sekä vuoden 1991 tammikuun verenvuodatuksen ja kevään sotilaallisen häirinnän myötä. Latvia jää osin taka-alalle, mutta raportointi tasavallasta kasvoi myös samaa tahtia Viron ja Liettuan kanssa. Ulkoministeriön raportointi Baltian tilanteesta moninkertaistui vuoden 1991 aikana. Sivumäärällisesti suurin syy tälle oli Baltian nousu kansainvälisiin otsikoihin tammikuun 1991 väkivaltaisuuksien myötä, minkä vuoksi tilanne näkyi Suomen ulkomaanedustustojen mediaseurannassa. Baltiaa koskevaa uutisointia maailmalla seurattiin lähetystöissä tarkasti. Varsinaisten analyysien määrässä ei ole havaittavissa yhtä suurta kasvua, mutta väkivallan

---

⁴³⁷ *Ulkoministeri Lennart Meri kertoi näkemyksensä pääkonsuli Markus Lyralle huhtikuussa 1991. Viron ulko- ja sisäpolitiikka. 13.4.1991, Markus Lyra, Leningrad. UMA: 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne, Viro v.1991 II (1.4.-20.7.).*

kärjistymisen myötä tilanteesta keskusteltiin yhä enemmän muiden hallinnonalojen kanssa, ennen kaikkea Viron työryhmän puitteissa.

Tutkimukseni osoittaa, että Suomen ulkoministeriön analyysit Baltian itsenäistymiskehityksestä muodostuivat pitkälti tasavaltojen poliittisen eliitin kanssa käytyjen keskustelujen perusteella. Tämän vuoksi suomalaiset osasivat kiinnittää huomiota tasavaltojen johtoa puhuttaneisiin asioihin. Etenkin Virossa kontaktien määrä oli suurta, ja tiedot tasavallan sisäpolitiikasta olivat selkeästi Latviaa ja Liettuaa syvemmät. Ulkoministeriön edustajat tapasivat Baltian poliittista johtoa ja vaihtoivat näiden kanssa ajatuksia keskustelumuistioista päätellen avoimessa hengessä. Tällä oli luonnollisesti merkitystä informaatiokanavana, varsinkin kun baltit aktiivisesti pyrkivät solmimaan yhteyksiä Suomen suuntaan. Suomen ja Viron suhteet olivat vilkkaat ja monipuoliset – myös Virolle annettu konkreettinen apu korosti sen *de facto* erityisasemaa Suomen ulkopoliitikassa. Ennen itsenäisyyden palauttamista Virolle mahdollisesti annetusta koulutusavusta poliisin, rajavartiolaitoksen ja puolustusvoimien osalta tai tiedustelutiedon vaihdosta ei ole vielä tehty perusteellista tutkimusta.

Mitä pidemmälle Gorbatšovin uudistuspolitiikka eteni, sitä suurempaa vastustusta se herätti Neuvostoliitossa. Suomessa tämä herätti huolta Gorbatšovin syrjäyttämisestä ja paluuta brežneviläiseen pysähtyneisyyteen. Baltian kysymys nousi ennakkotapauksen rooliin. Keväällä 1991 jäätynyttä konfliktia pidettiin todennäköisimpänä kehityskulkuna. Moskova saattaisi myös pyrkiä väkivalloin pakkoratkaisuun. Kolmantena vaihtoehtona oli neuvottelujen eteneminen, mutta kummankaan osapuolen ei arveltu olevan halukas tekemään myönnytyksiä keskeisimmissä asioissa. Laajamittainen voimakeinojen käyttö balttien itsenäisyyspyrkimyksiä vastaan ja jopa sisällissota Neuvostoliitossa näyttäytyivät realistisina vaihtoehtoina. Tämä olisi koskettanut Suomea jo maantieteellisen läheisyyden vuoksi. Elokuun vallankaappaus osoitti oikeaksi suomalaisten pelot vanhoillisten vastaiskusta. Lopputulos poikkesi kuitenkin odotetusta, sillä presidentti Boris Jeltsin onnistui saamaan taakseen Venäjän liberaalit voimat. Tätä ennen Jeltsinin todellinen vaikutusvalta oli ollut epäselvää. Suomen idänsuhteiden kannalta elokuun vallankaappausyritys muodostui vedenjakajaksi: Neuvostoliiton loppu alkoi olla vain ajan kysymys ja Jeltsinin Venäjä oli nousemassa sen tilalle. Samalla Baltian kysymys ratkesi yllättävän kivuttomasti.

Ulkoministeriön raporttien ennustusten toteutumisen arviointi ei varsinaisesti ole tämän tutkimuksen aiheena, mutta pääosin analyysiä voi pitää onnistuneena. Virossa virinneen ympäristöliikkeen kansallispoliittinen luonne ymmärrettiin varhaisessa vaiheessa. Kesän 1988 ”laulavan vallankumouksen” merkitystä ei erikseen tarvinnut korostaa. Ulkoministeriö lisäsi raportointia Latviasta ja Liettuaa jo ennen Liettuan maaliskuun 1990 itsenäistymisjulistusta. Viro säilyi edelleen tärkeimpänä, mutta Baltian maiden yhteistyön vuoksi kehitys erityisesti Liettuassa muodostui kasvavissa määrin kiinnostavaksi. Baltian tilanne kiinnosti ulkoministeriötä sekä Neuvostoliiton sisäisen tilanteen että Suomen lähialueen poliittisen muutoksen kannalta. Mitä ongelmattomammaksi suurvaltapolitiittinen tilanne muodostui, sitä suuremmaksi haasteeksi ei-venäläisten neuvostotasavaltojen irtautumispyrkimykset Mihail Gorbatšovin kannalta nousivat. Suomen kannalta Baltian maiden sinänsä oikeutetut itsenäistymispyrkimykset vaaransivat Gorbatšovin aseman ja Neuvostoliiton suotuisan kehityksen jatkumisen. Itänaapurin sisäisen kehityksen arviointi näyttäytyy jälkikäteen pessimistisenä, mutta toisaalta vasta elokuun vallankaappausyritys osoitti, ettei vanhoilliseen kuriin ollut paluuta. Tämän mahdollisuuteen varautumista tuskin voidaan kuitenkaan pitää tarpeettomana. Venäjän tilanne säilyi epävakaana vielä vuosia, ja Transnistrian, Etelä-Ossetian, Abhasian ja Vuoristo-Karabahin jäätyneet konfliktit ovat perua Neuvostoliiton romahtamisesta. Baltian itsenäistymiskehityksellä on edelleen poliittinen merkitys, onhan presidentti Vladimir Putin pitänyt Neuvostoliiton hajoamista 1900-luvun suurimpana geopolitiittisena katastrofina⁴³⁸.

Baltian tilanne nousi Suomen kannalta keskeiseksi ulkopoliitiikan kysymykseksi tutkimusajanjakson aikana. Kolmen neuvostotasavallan itsenäistymispyrkimyksillä oli merkitystä koko Neuvostoliiton kehityksen kannalta. Baltian maantieteellisen ja kulttuurisen läheisyyden vuoksi tilanteella oli ulkoministeriössä aivan erityinen painoarvo. Suomen linja vakiintui viimeistään tammikuun 1991 lopulla, mutta suhtautuminen Baltian kansalliseen liikehdintään oli pysynyt melko samankaltaisena käytännössä koko tutkimusajanjakson ajan: balttien itsemääräämispyrkimyksiä tuettiin, mutta vain niillä alueilla, joissa se ei vaarantanut Suomen idänsuhteita tai Gorbatšovin uudistuspolitiikkaa. Elokuun vallankaappauksen aikaan ja sen jo kuivuttua kokoon ei Suomen linja ollut muuttunut – vallankaappauksen tosin katsottiin parantaneen balttien

---

⁴³⁸ BBC News, 25.4.2005 <<http://news.bbc.co.uk/2/hi/4480745.stm>> (viitattu 9.12.2016).

neuvotteluasemia. Vasta Venäjän tunnustus muutti tilannetta. Vaikka tutkimukseni rajautuu diplomaattisuhteiden palauttamiseen, Baltian tilanteen seuraaminen jatkui oletettavasti aktiivisena. Tälle saataneen vahvistusta arkistojen avautuessa. Suomen ja erityisesti Viron laaja poliittinen yhteistyö oli kuitenkin tästä lähtien avointa. Gorbatšovin asemasta ei enää tarvinnut kantaa huolta – vuoden 1992 alussa Kremlin salossa liehui Venäjän lippu.

Lähteet

Arkistolähteet

Ulkoasiainministeriön arkisto (UMA), Helsinki

18.41 NLO Suhteet Suomi – Baltian maat
18.41 NLO Suhteet Suomi – Latvia
18.41 NLO Suhteet Suomi – Liettua
18.41 NLO Suhteet Suomi – Viro
21.50 NLO Sisäpolitiikka Neuvostoliitto / Baltian tilanne
21.50 NLO Sisäpolitiikka Neuvostoliitto Baltian tilanne – Suomi
21.50 NLO Sisäpolitiikka Neuvostoliitto Baltian tilanne – Viro
21.50 NLO Sisäpolitiikka Neuvostoliitto, Poikkeustila 19.-21.8.1991
21 – 5- NLO – 2: Baltian kysymys
R-sarja, Moskova 1991

Eesti Riigiarhiiv (ERA), Tallinna

R-2321.1.11 Eesti Välismajandusamet
R-2321.1.2 Eesti Välismajandusamet
R-2321.1.513 Eesti NSV Välisministeerium
R-2321.1.710 Eesti NSV Välisministeerium
R-1970.1.506 Eesti NSV Välisministeerium

Muut aikalaislähteet

Ulkopolitiikka-lehti (UP) 1986–1991.

TV-uutiset, 25.8.1991, YLE Elävä arkisto
<<http://yle.fi/aihe/artikkeli/2006/09/08/baltian-maiden-itsenaisyyss-tunnustetaan>>
(viitattu 11.10.2016).

Haastattelut

Esko Aho, 23.9.2015, äänite ja muistiinpanot tekijän hallussa.

Markus Lyra, 19.9.2016, äänite ja muistiinpanot tekijän hallussa.

Jaakko Blomberg, 8.6.2006. Haastattelijana Heikki Rausmaa, äänite Tuglas-seuran arkistossa.

Jaakko Kalela, 18.12.2012. Haastattelijana Heikki Rausmaa, äänite Tuglas-seuran arkistossa.

Reimag-muistitietoseminaari 21.10.2015, muistiinpanot tekijän hallussa.

Reimag-muistitietoseminaari 5.12.2016, äänite ja muistiinpanot tekijän hallussa.

Kirjallisuus

Apunen, Osmo: *Linjamiehet. Paasikivi-seuran historia*. Otava 2005.

Apunen, Osmo: *Silmän politiikkaa. Ulkopoliittinen instituutti 1961-2006*. Otava 2012.

Blomberg, Jaakko: *Vakauden kaipuu. Kylmän sodan loppu ja Suomi*. WSOY 2011.

Clemens, Walter C. Jr.: *Baltic Independence and Russian Empire*. Macmillan 1991.

Eskola, Jari ja Suoranta, Juha: *Johdatus laadulliseen tutkimukseen*. Vastapaino 1998.

Pursiainen, Christer ja Saari, Sinikukka: *Suomi ja Neuvostoliiton hajoaminen*. Teoksesta *Suomi ja kriisit. Vaaran vuosista terrori-iskuihin*. Toim. Forsberg, Tuomas; Pursiainen, Christer; Lintonen, Raimo ja Visuri, Pekka. Gaudeamus 2003.

Gorbatšov, Mihail: *Näin sen muistan*. Minerva Kustannus Oy 2015.

Graf, Mati: *Impeeriumi lopp ja Eesti taasiseseisvumine 1988–1991*. Argo 2012.

Graf, Mati ja Roiko-Jokela, Heikki: *Vaarallinen Suomi. Suomi Eestin kommunistisen puolueen ja Neuvosto-Viron KGB:n silmin*. Minerva 2004.

Grofman, Bernard; Mikkel Evald ja Taagepera, Rein: *Fission and fusion of parties in Estonia, 1987–1999*. Journal of Baltic Studies, Volume 31, No. 4, 2000.

Jakobson, Max: *Tilinpäätös*. Kustannusosakeyhtiö Otava 2003.

Kallenautio, Jorma: *Suomi kylmän rauhan maailmassa. Suomen ulkopoliittikka Porkkalan palautuksesta 1955 Euroopan unionin jäsenyyteen 1995*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2005.

Kasekamp, Andres: *A History of the Baltic States*. Palgrave MacMillan 2010.

Kniivilä, Kalle: *Neuvostomaan lapset*. Into 2016.

Koivisto, Mauno: *Historian tekijät*. Toinen painos, WSOY 1995.

Lasas, Ainius: *Bloody Sunday: What Did Gorbachev Know About the January 1991 Events in Vilnius and Riga?* Journal of Baltic Studies, Volume 28, No. 2, 2007.

Meri, Lennart: *Tulen maasta, jonka nimi on Viro*. Otava 1995.

Mikkel, Evald: *The opinion proximity of Russians and Estonians in Estonia during the early 1990s*. Journal of Baltic Studies, Volume 30, No. 2, 1999.

Pekkarinen, Jussi: *Kohtu 4. Suomen Tallinnan-lähetystön historia*. Bookwell Oy 2015.

Rausmaa, Heikki: ”Kyllä kulttuurin nimissä voi harrastella aika paljon”. *Suomen ja Viron poliittiset suhteet keväästä 1988 diplomaattisuhteiden solmimiseen elokuussa 1991*. Historiallisia tutkimuksia Helsingin yliopistosta XXX 2013.

Rentola, Kimmo: *Suojelupoliisi kylmässä sodassa 1949-1991*. Teoksesta *Ratakatu 12. Suojelupoliisi 1949-2009*. Toim. Matti Simola. WSOY 2009.

Rey, Marie-Pierre: *Gorbachev's New Thinking and Europe, 1985–1989*. Teoksesta *Europe and the End of the Cold War. A reappraisal*. Bozo, Frédéric; Rey, Marie-Pierre; Ludlow, N. Piers ja Nuti, Leopoldo (toim.), Cold War History Series, Routledge 2008.

Rusi, Alpo: *Mariankadun puolelta*. Otavan Kirjapaino Oy 2000.

Rusi, Alpo: *Vasemmalta ohi. Kamppailu Suomen ulkopoliittisesta johtajuudesta rautaesiripun varjossa 1945-1991*. Gummerrus 2007.

Savisaar, Edgar: *Peaminister. Eesti lähiajalugu 1990–1992*. Kleio 2004.

Seppinen, Jukka: *Mahdottomasta mahdollinen. Suomen tie Euroopan unioniin*. Gummerus 2001.

Spohr Readman, Kristina: *International reactions to Soviet disintegration. The case of the Baltic states*. Teoksesta *Europe and the End of the Cold War. A reappraisal*. Bozo, Frédéric; Rey, Marie-Pierre; Ludlow, N. Piers ja Nuti, Leopoldo (toim.), Cold War History Series, Routledge 2008.

Suomi, Juhani: *Suomi, Neuvostoliitto ja YYA-sopimus*. Tammi 2016.

Zetterberg, Seppo: *Viron historia*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2007.

Medialähteet

BBC News, 25.4.2005 <<http://news.bbc.co.uk/2/hi/4480745.stm>> (viitattu 9.12.2016).

BBC News, 30.6.2015 <<http://www.bbc.com/news/world-europe-33325842>> (viitattu 10.12.2016).

Winiarski, Michael: ”Om Sverige går med i Nato kommer vi att vidta nödvändiga åtgärder”. Dagens Nyheter, 28.4.2016. <<http://fokus.dn.se/lavrov/>> (viitattu 4.10.2016).